

Володимир Чоп Ірина Спудка Тетяна Васильчук

**МИКОЛА
ГОВОРОВ:
ТАЄМНА ІСТОРІЯ
ДОЦЕНТА-АВАНТЮРИСТА**

Національний університет «Запорізька політехніка»
Музей історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка»
Запорізьке наукове товариство імені Якова Новицького

Володимир ЧОП
Ірина СПУДКА
Тетяна ВАСИЛЬЧУК

МИКОЛА ГОВОРОВ: таємна історія доцента-авантюриста

Запоріжжя
2026

УДК 94(477.64):378.4(477.64)(091):929 Говоров
М59

**Присвячується десятій річниці заснування
Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка»**

Серія: Нариси з історії НУ «Запорізька політехніка». Вип. 1

Рекомендовано до видання вченою радою Національного університету «Запорізька політехніка» (протокол №12 від 26.05.2026 р.)

Рецензенти:

Ігор Лиман – професор кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, доктор історичних наук, професор.
Сергій Білівненко – в. о. завідувача кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету, кандидат історичних наук, доцент.

Чоп В.М., Спудка І.М., Васильчук Т.В.

Микола Говоров: таємна історія доцента-авантюриста. Монографія. Запоріжжя : АА ТанDEM, 2026. 256 с.

Монографія провідних запорізьких істориків присвячена вивченню життя й діяльності Миколи Говорова (1899–1949), першого декана механіко-технологічного факультету Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування (1938), першого завідувача кафедри «Деталі машин», а також рідного брата Маршала СРСР Леоніда Говорова. Анабасис доцента-авантюриста, що зміг вижити у вогні революцій та найкривавіших воєнних операцій, а згодом став відомим інженером-педагогом вражає уяву. До вступу на посаду викладача машинознавства Запорізького індустріального технікуму М. Говоров був офіцером різноманітних антирадянських армій (1918–1920 рр.), а потім антиколчаківським повстанцем і радянським «воєнспецом». На основі матеріалів Державного архіву Запорізької області, Російського державного воєнного архіву, Державного архіву Алтайського краю, архівних матеріалів Елабужького музею-заповідника та Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка», спогадів колишніх студентів та викладачів авторським колективом зроблено спробу вивчити перебіг карколомних поворотів військової та викладацької кар'єри М. Говорова і його життєву стратегію виживання в умовах революції та комуністичного тоталітарного ладу.

ISBN 978-966-488-362-4

©НУ «Запорізька політехніка», 2026

©Володимир Чоп, 2026

©Ірина Спудка, 2026

©Тетяна Васильчук, 2026

© АА ТанDEM, 2026, Підготовка до друку

ВІД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Задум цієї книги з'явився не відразу, ідея її написання визрівала в нашому середовищі більше, як два десятиліття й остаточно сформувалася лише у 2024 році, у переддень 125-річниці нашої alma mater – любої нашому серцю «машинки» (НУ «Запорізька політехніка»). Навіть більше, появі цієї монографії передували певні таємничі події та збіги. Розпочалося все з того, що колись давно, ще минулого тисячоліття, троє майбутніх доцентів кафедри українознавства незалежно один від одного узялися читати ту ж саму воєнно-героїчну повість.

Книжка ця називалася «Ні дня без перемоги!», написав її один з найоригінальніших письменників для юнацтва радянської доби – Олексій Кірносів¹. Була вона присвячена популяризації біографії видатного радянського воєначальника, «улюбленця тов. Сталіна», Маршала СРСР Леоніда Говорова, а перше її видання вийшло далекого 1978 р.² Тетяні Василівні вона дісталася як скромний подарунок доньці офіцера. Володимир Миколайович узяв її почитати в шкільній бібліотеці, бо його зацікавила намальована на обкладинці якась чудернацька колона з незрозумілими рогами, що виявилася однією із знаменитих ростральних колон Санкт-Петербурга. Ірина Миколаївна знайшла цей стародрук, коли гостювала в селі у бабусі, і їй, як це іноді буває, абсолютно нічим було зайнятися в дощову погоду. Зізнаюсь відразу, жоден із вище перелічених науковців

¹ Кірносів Олексій (1932–1980) – син радянського воєнно-морського аташе в США. Дитинство в роки Другої світової війни провів у Вашингтоні. Згодом, на останньому курсі, свідомо покинув військово-морське училище аби не стати воєнно-морським офіцером. З 1954 по 1970 р. працював моряком на рятувальних судах Північного флоту та в торговельному флоті на Арктиці. З 1970 р. – професійний письменник. У 1974 р. був виключений з Спілки письменників СРСР з причини низької ідейно-політичної якості його книг для молоді. Повторно прийнятий до СП СРСР в 1978 р.

² Кірносів О. Ні дня без перемоги! Повесть. Л. : Детская литература, 1978.

книгу до кінця дочитати не зміг. Тетяні Василівні вона здалася надто по-дитячому наївною, а була вона, як сама вважала, уже дорослою дівчиною. Ірина Миколаївна, як саме тоді виявилось, не любила книжок про війну, а Володимир Миколайович кинув її читати на середині, бо йому не сподобався образ молодшого маршальського брата – Миколи Говорова. В. Чоп теж мав старшого, та ще й занадто розумного брата, який був для молодшого прикладом в усьому, але до такої міри плазування перед його авторитетом, до якого допускав молодший Говоров, Володимир Миколайович ніколи не опускався, і взагалі вважав подібну поведінку виявом непристойності. Інші його співавторки теж запам'ятали цього персонажа, недолугого провінційного малого, що з розкритим водночас від здивування і поваги ротом завжди ходив за своїм «занадто правильним» братом і вислуховував його ідеологічно вивірені сентенції стосовно того, «що таке добре, і що таке погано?».

Яким же було згодом наше здивування, коли на початку ХХІ ст., у часи написання першого нарису історії нашого університету, виявилось, що той самий Коля Говоров із повісті О. Кірносова тривалий час був одним із деканів «машинки» і ми працюємо зараз зі студентами факультету, очолюваного ним колись. А згодом з'ясувалося й те, що пан Кірносів повністю вигадав усі обставини так докладно описаного дитинства нашого героя і, насправді, все було зовсім не так.

Якщо гнатися за історичною достовірністю, то про існування таємничого «доцента Говорова» один із співавторів дізнався ще в 1998 р. від колишнього завідувача кафедри політичної історії доцента Б. Гордєєва під час малоприємного процесу ліквідації старого вузівського музею, що був колись в аудиторії 275 головного корпусу. Саме тоді чинний ректор наказав знищити «Музей історії Запорізького машинобудівного інституту імені Власа Чубаря» як непотрібний елемент, мотивуючи це його прокомуністичним духом і загалом непотрібністю музейних установ у нових ринкових умовах. Переносючи частину музейного архіву до шаф методичного кабінету кафедри українознавства, Борис Васильович показав В. Чопу

картонну папку, у якій окремо лежала велика фотографія якогось досить привітної зовнішності вусаня, і, потикавши в неї пальцем, сказав, що тут, у нашому вузі, тривалий час працював доцентом рідний брат маршала СРСР Леоніда Говорова.

Коли ж молодий асистент засумнівався в цій тезі, мовляв, «Говоров» є розповсюдженим російським прізвищем, Б. Гордєєв щиро, по-старечому, розгнівалися і палко почали пояснювати, що нічого подібного. Микола Говоров стовідсотково був молодшим братом маршала і що його племінник, коли Б. Гордєєв, десь році в 1974-му, написав йому листа задля уточнення даних, той зателефонував до «машинки»³ й «дуже просив» його з якихось невідомих, але дуже важливих причин не афішувати факт роботи М. Говорова на посаді декана в нашому університеті. Саме з цієї причини особа і фото Миколи Говорова так і не були представлені в знищеній експозиції музею, хоча велика фотографія для цього була вже підготовлена і, ось вона (!), лежала окремо в картонній папці. Тут явно була якась таємниця і якесь шило, що рано чи пізно мало було вилізти з мішка. Не в міру меткий асистент зацікавився цією історією

Так як минулого тисячоліття ніякого справжнього інтернету ще не існувало, наступного дня В. Чоп пішов до наукової бібліотеки інституту і взяв у довідково-бібліографічному відділі перший том «Радянської воєнної енциклопедії», видання 1984 р., де чорним по білому написано, що племінником Миколи Говорова, був не хто інший як генерал-армії й командувач військами Московського ВО Говоров Володимир Леонідович. Цю людину в пізньому СРСР знали і бачили всі. Буквально всі, бо саме він разом із генеральним секретарем КПРС Л. Брежнєвим і міністром оборони П. Устиновим щорічно проводив паради на Червоній площі в річницю Великої жовтєвої революції. Можна тільки уявити, що відчував наш скромний Борис Васильович, завідувач кафедри історії КПРС провінційного

³ «Машинка» – народна назва НУ «Запорізька політехніка», що існує в запорізькій говірці з 30-х років XX ст. Офіційна назва нашого вишу за 125-років історії змінювалася більше десяти разів, тому авторський колектив, аби не плутатись у прив'язках років до назв, вважає за краще іноді називати установу саме цим, добре всім зрозумілим, терміном.

вузу, коли на нього нагрімав по телефону цей високопоставлений воєначальник, який, крім того, ще був і зятем головнокомандувача ракетних військ СРСР маршала М. Неделіна.

Але чому генерал В. Говоров так не хотів скромної, практично внутрішньовузівської, пошани для свого рідного дядька? Що тут не так? Тут явно було щось не так, і оскільки тоді я ще на пів ставки працював лаборантом методичного кабінету і змушений, бувало, цілими днями сидіти в ауд. 270, то вирішив розпитати про ті давні діла наших «стариків». З останніми проблем не було: їх була ціла купа і один кращий за іншого. Ба більше, «старики», навіть ті, яких уже виперли на пенсію, любили ходити на кафедру, до профкому та до університетського медпункту в різних своїх справах і були досить говіркими.

У цьому місці, користуючись моментом, авторський колектив хоче виголосити першу й особливу подяку представникам старшого, уже покійного, покоління викладачів кафедри політичної історії, а згодом – кафедри українознавства: *Борису Васильовичу Гордєєву, Дмитру Іллічу Курносенку, Івану Гнатовичу Шевченку та Моїсею Ісайовичу Генеру*. Їхні спогади, байки й оповідки про «стару машинку», почуті одним із авторів у 90-х рр. ХХ ст., згодом підштовхнули його загітувати до роботи над цією темою ще двох своїх колег. Особливо цінними були розповіді Івана Гнатовича, який прийшов до «машинки» після демобілізації в 1945 р. й особисто знав і працював поруч із Миколою Говоровим близько п'яти років.

Наш авторський колектив остаточно склався вже на початку ХХІ ст., коли, працюючи над нарисами історії вишу, ми, викладачі кафедри українознавства Запорізького державного технічного університету, знайшли чимало документальних матеріалів про Миколу Говорова, що дозволило реконструювати перепетії його життя, яке є яскравим прикладом революційного авантюризму й справді вимагало дбайливого приховування в радянські часи. Нездарма Дмитро Ілліч, який мав серед колег репутацію «ходячої енциклопедії», казав мені, що «там, щось було нечисто по політичній

частині». Виявилось, що в молодості, та ще й укупі зі своїм орденосним братом, Микола Говоров займався найрізноманітнішою антирадянською діяльністю, яку тільки можна уявити, і за 1/10 частину якої в 1939 році в СРСР гарантовано потрапляли до гебістської катівні, а потім, не гаючись, – і до розстрільної стінки.

В українській та російській історіографіях ХХ ст. не варто шукати розвідок про цю непересічну людину. Відомо лише кілька згадок про неї в нарисах історії ЗНТУ (2006⁴, 2011⁵) та Алтайського політехнічного інституту ім. І. І. Ползунова⁶. Наприклад, в останньому історико-презентаційному виданні нашого вишу про М. Говорова написано лише те, що з 1939 р. «спеціалізацію «Деталі машин» було виділено в окрему кафедру, якою до 1950 р. керував доц. М. О. Говоров»⁷. І це все. Небагато, як бачите. У начебто всевідаючій вікіпедії про нашого героя написано лише те, що «Ніколай у 1918 закінчив реальне училище, разом з Леонідом воював в білій армії й дезертирував. Потім служив у РСЧА, демобілізувався по стану здоров'я». Про наступні тридцять років життя Миколи Говорова «всевідаюча Вікі» не знає абсолютно нічого. Та й про попередні двадцять, як дізнається згодом наш шановний читач, вона теж нічого не відає.

У монографіях та статтях, присвячених його старшому братові Маршалові СРСР Л. Говорову⁸, наш герой також згадується лише декілька разів. І хоча Микола Говоров, як ви вже знаєте, є важливим персонажем повісті класика радянської літератури Олексія

⁴ Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990 – 2005). Запоріжжя : Дикое поле, 2006. С. 67

⁵ Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900 – 2010). Запоріжжя : Мотор Січ, 2011. С. 43

⁶ Алтайский политехнический: очерк истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1992. С. 8

⁷ Національний університет «Запорізька політехніка». Київ. Логос. 2021. С. 69

⁸ Бичевський Б. В. Маршал Говоров. М. : Воениздат, 1970. 176 с.; Ганин А. . Белые страницы биографии Маршала Советского Союза Л. А. Говорова. Омский научный вестник. Сер. Общество. История. Современность. 2018. № 4. С. 11.; Лазарев С. Е. Неизвестные страницы жизни маршала Л. А. Говорова. Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2010. № 3. Ч. 1. С. 95.

Кірносова (1932–1980) «Ні дня без перемоги!»⁹, такий стан справ у біографістиці цього заслуженого діяча вітчизняної науки і техніки, явно не може вважатися нами задовільним.

Отже, метою нашої монографії є дослідження життя та діяльності Миколи Олександровича Говорова (1899–1949), першого декана механіко-технологічного факультету Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування (з 1938 р.), декана факультету сільськогосподарських машин ЗІСГМ (з 1940 р.), першого декана механіко-технологічного факультету Запорізького машинобудівного інституту в Барнаулі (з 1942 р.), першого декана механіко-технологічного факультету Алтайського машинобудівного інституту (з 1943 р.), а також першого декана механіко-технологічного факультету Запорізького автомеханічного інституту (з 1944 по 1949 роки).

Джерельну базу пропонованої монографії в початковій її частині складають документи переважно Російського державного воєнного архіву (РДВА) з фондів «есерівських» та «білогвардійських» урядів 1918–1919 років, а також матеріали, пов'язані з процедурою зняття з особливого обліку колишніх «білих офіцерів». Подібні процедури проводилися в 20-х – 30-х роках ХХ ст. для обліку колишніх «біляків», а також у зв'язку з чистками й скороченнями в РСЧА, коли на службі могли залишатися лише схвалені партійним керівництвом спеціалісти¹⁰. Стала в пригоді й картотека учасників білого руху, складена для оперативних потреб ДПУ – НКВС. Додатково до дослідження нами також залучаються дані різноманітних особистих карток обліку офіцерських кадрів та нагородні документи. До джерельної бази дослідження також залучені документи з фондів Архіву Елабужького музею-заповідника, передані до Запоріжжя ще в довоєнний час.

У другій частині наша монографія спирається на фонди Державного архіву Запорізької області /ДАЗО/, присвячені історії

⁹ Кірносов О. Ни дня без победы! Повесть. Л. : Детская литература, 1978. С. 5–21.

¹⁰ Абинякин Р. М. Особый учет бывших белых офицеров в Советской России и СССР в 1920-е гг. Ученые записки Орловского государственного университета. 2010. № 3. Ч. 1. Серия Гуманитарные и социальные науки. С. 66–67.

Національного університету «Запорізька політехніка» у всіх його іпостасях: Ф. 6 «Олександрівське технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому», Ф.Р. 929 «Запорізький індустріальний технікум ім. Чубаря», Ф.Р. 928 «Запорізький машинобудівний інститут ім. Чубаря», Ф.Р. 1144 «Запорізьке середньо-технічне училище по випуску спеціалістів сільськогосподарського машинобудування відділу народної освіти Запорізької міської управи».

Матеріали про нашого героя часів Другої світової війни знаходимо у фондах Державного архіву Алтайського краю (ДААК). Пригодилися в дослідженні й матеріали Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка», мемуари та спогади колишніх студентів і викладачів Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування, їхні епістолярії та фотодокументи. Наприклад, у матеріалах студентської групи «Пошук» Запорізького машинобудівного інституту (70–80-і рр. XX ст.) віднайшлися спогади студентів кінця 30-х рр. XX ст., які дозволяють реконструювати «педагогічний портрет» досліджуваного.

Підходячи до проблеми актуальності нашої наукової розвідки, зазначимо, що М. Говоров, звичайно ж, зробив великий внесок у розвиток вищої технічної освіти України, технологічний розвиток регіону й зарекомендував себе як значний організатор підготовки інженерних кадрів. Усе це правильно, але все це не є головним. Найважливішим в біографії М. Говорова є те, що його життя неабиякий приклад стратегії виживання інтелектуала в революційну добу та в епоху раннього СРСР. І нарешті, на наш погляд, сповнений карколомних поворотів долі, анабасис провінційного доцента-авантюриста не може не зворушити читацьке серце. Іноді просто приємно розуміти, що історія провінційного вишу може приховувати в собі по-справжньому голівудський сюжет. Адже пригодам Миколи Говорова під час 1917–1921 рр. позаздрив би і сам Баррі Ліндон, герой класичного авантюрного роману Уільяма Теккерея¹¹.

¹¹ Теккерей, Уільям. Записки Баррі Линдона // Собр. соч. в 20 т., Т.4. М. : Худ. лит., 1974. Відома також екранізація цього твору реж. Стенлі Кубрика «Баррі Ліндон» (1975).

Матеріали дослідження вже були апробовані авторським колективом у двох наукових статтях¹². Проте за два роки, що минули з часу останньої публікації, віднайдено такий кількісний та якісний масив нових джерел та інформації, що питання про більш об'ємну роботу з життєпису нашого героя постало самим нагальним чинном. Паралельно з цим перед членами авторського колективу виникла велика спокуса розповісти про деякі маловідомі сторінки історії НУ «Запорізька політехніка» через особисту історію одного з наших колег. Перед спокусою ми не встояли, тим більше коли помітили, що за 125-річну історію вишу жодного наукового життєпису видатних «машинківців» у форматі монографічного дослідження досі підготовлено не було.

Авторський колектив має всі підстави сподіватися, що запропонована монографія стане ще одним важливим кроком до вивчення минулого нашого краю, міста та його найстарішого закладу освіти. У кінці передмови хотілося б висловити слова подяки директору Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка» *Наталії Володимирівні Деркач* за підтримку проекту та дозвіл на використання фондів музею. Висловлюємо також подяку племіннику нашого героя – полковнику у відставці *Сергію Леонідовичу Говорову* (1944–2013), який ще на початку століття поділився з нами матеріалами свого сімейного архіву й розповів багато чого цікавого з життя родини Говорових, уточнивши низку малозрозумілих моментів. Висловлюємо також подяку, на жаль, нині вже покійному *Ткаченку Віктору Григоровичу* (1954–2014), колишньому завідувачу методичним кабінетом нашої кафедри, а пізніше – декану історичного факультету ЗНУ, за необхідні консультації та всебічну підтримку проекту.

Із викладачів-гуманітаріїв, котрі нині працюють у alma mater найбільше заслуговує на подяку старший викладач кафедри

¹² Чоп В. М., Спудка І. М., Васильчук Т. В. Рання біографія Миколи Говорова – першого декана загальнотехнічного факультету ЗІСМ (1900–1920). Zaporizhzhia Historical Review. 2023. № 7 (59). С. 214–226; Чоп В. М., Спудка І. М., Васильчук Т. В. Микола Говоров – декан трьох інститутів. Zaporizhzhia Historical Review Zaporizhzhia Historical Review. 2023. № 7 (59). С. 120–131.

українознавства *Мозуленко Дмитро Іванович*, який люб'язно допоміг авторам у формуванні джерельної бази дослідження. Загалом, дякуємо всім викладачам «машинки», що так чи інакше висловлювали співчуття авторському колективу, виконували редакторську та коректорську роботу. Тих же, хто заважав нам працювати згадувати не будемо, це зайняло б занадто багато місця.

Від авторського колективу – Володимир Чоп

ДИТИНСТВО І ЮНІСТЬ

Народився Микола Олександрович Говоров у 1899 р. у невеличкому селі, яке нині вже й не існує, Бутирки Водозерської волості Яранського повіту В'ятської губернії, у селянській родині. Слово «бутирки» у поволзькій говірці означало «виселки», «глухомань», а тому рідне село майбутнього декана мало й іншу, неофіційну, «народну» назву – Хреново, яка вичерпно пояснювала умови життя, зумовлені насамперед дуже поганою якістю надільних ґрунтів у цьому населеному пункті.

Усі предки нашого героя, принаймні по чоловічій лінії, були селянами-волгярами й нащадками кріпаків. Більш-менш вирізнявся з цієї сірої маси хіба що прадід Миколи Олександровича, який був ратником добровільно-примусового «народного ополчення» 1812 р. За це досягнення батьку Миколи у 1912 р. видали на зберігання в родині ювілейну медаль.

Батько ж, Говоров Олександр Григорович (1869–1920), спочатку намагався хазяйнувати самостійно, але досить швидко зневірився в перспективах цього заняття й, будучи фізично сильною людиною, пішов на звичні для цих місць заробітки – працювати на річку Волгу бурлаком¹³. В останні десятиріччя XIX ст. волзько-камське бурлацтво вже явно йшло до занепаду й за кількістю працівників, і за заробітками артілей, але побачити всі «принади» бурлацького життя на бичевій Олександр Говоров ще встиг. Згодом він розповідатиме дітям і про працю від сходу сонця й до першої зорі,

Олександр Григорович
та Марія Олександрівна
Говорови

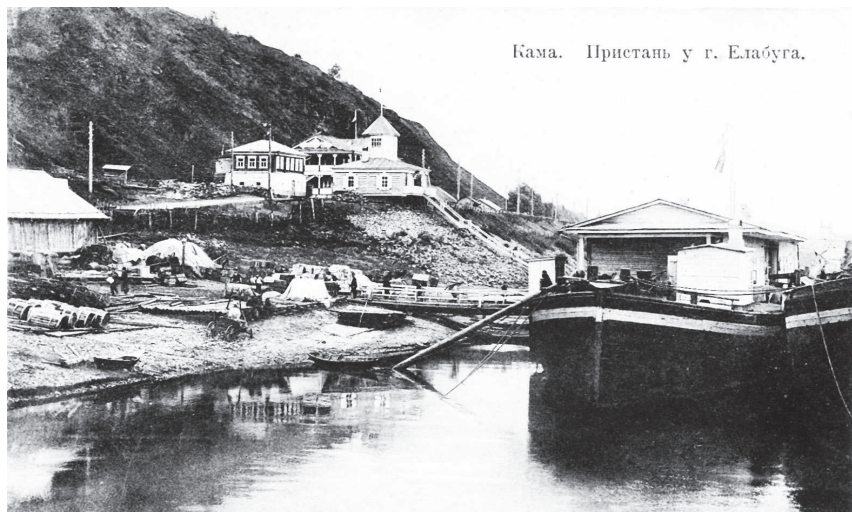
¹³ Телицин В. Л. Маршал Говоров. М. : Вече, 2013. С. 4.

і про свою роботу в «кабальних» бурлаках, і про кашу-кавардак, і що значить «Дело –табак!». А коли він із синами, бувало, ходив до лазні, то хлопчак витріщався на мітку бурлака – широкий багрово-синій рубець, який залишився на тілі «артільного» від лямки й наскрізь пронизував груди.

Проте через кілька років, до несхожу наївшись репінської романтики цієї професії, він влаштувався служити матросом на суднах пароплавної компанії купців Стахеевих («І. К. Стахеев і сини»). Коли сини, що вже підростали, бува питали тата, чому він це зробив, – старий Говоров відповідав: «Тому що пароплав з'їв бурлака».

Рід купців Першої гільдії Стахеевих був одним із найбагатших у Російській імперії. Відомо, що в 1900 р. фінансовий обіг їх фірми складав близько 80 мільйонів рублів. Також купці були родичами видатного художника Івана Шишкіна (1832–1898), котрий теж, бувало, тривалий час жив у Елабузі, і займалися широкою меценатською діяльністю.

Одним із напрямків цієї благодійності була підтримка дітей співробітників фірми в їх освітніх потугах. Купці-мільйонери проводили продуману корпоративну політику й оплачували їх навчання в

Елабузька пристань на р. Камі. 1904 р.

будь-яких, буквально, у будь-яких, навчальних закладах Російської імперії, були б лише здібності та бажання. Тому не дивно, що цим шансом вирішив скористатися старший матрос О. Говоров, щоб вивчити своїх синів. Загалом, за життя він був людиною підприємливою і не байдужою до наук. Свого часу, бурлакуючи, О. Говоров самотужки зміг навчитися читати й писати. Як правило, у людей, які вчаться писати вже в дорослому віці, почерк буває «наче курка лапою», але на подив виявилось, що у старого Говорова була явна обдарованість до каліграфії. Це потягло матроса на нові подвиги на поприщі науки – і він поступово осягнув ремесло діловодства. У 1907 р. О. Говоров перевозить родину в м. Яранськ, а потім у 1908 р. складає офіційний іспит на ремесло діловода. Вінцем його кар'єри стала посада писаря¹⁴ Елабузького чи, як тоді писали, «Елабугінського реального училища». Так що «тато Говоров», досягши середнього віку, став, згідно з чинним законодавством Російської імперії, ні більше ні менше як чиновником. Пізніше його сини все своє життя будуть говорити й писати в радянських анкетах неправду, стверджуючи, що вони «робітничо-селянського походження» або «з селян». У старого О. Говорова була навіть срібна медаль Червоного Хреста «В пам'ять російсько-японської війни 1904–1905 рр.», отримана на посаді діловода, яку він успішно поєднував із громадською роботою зі збору коштів для поранених солдатів.

Зайнявши посаду, О. Говоров перевіз на проживання в містечко Єлабугу і всю родину. Дружину, правда, старий Говоров грамоти вчити не вважав за потрібне. Мати нашого героя Говорова (вроджена як Панфілова) Марія Олександрівна (1867–1919) усе життя була неписьменною домогосподаркою, виховала чотирьох синів (Леоніда, Миколу, Михайла і Володимира).

Сумнозвісне нині містечко Єлабуга (по тат. Алабуга, зараз Республіка Татарстан), розташоване на високому правому березі річки Ками, на початку XX ст. процвітало завдяки щедрим благодійниць-

¹⁴ Якщо точніше, «письмоводителя» – застаріла назва секретаря, тобто службовця, відповідального за ведення документообігу в установі, що включав реєстрацію, облік, обробку й зберігання вхідної та вихідної документації.

ким вливанням місцевих купців, за кошти яких там будувалися церкви, монастирі, богодільні, шляхи, мости та навчальні заклади, зокрема реальне училище. У містечку нараховувалося 10 000 жителів, із них більше ніж 600 купці, серед яких 12 мільйонерів зі Стахеевими на чолі, чи то, як тоді казали, «мільйонщиків»¹⁵.

Послухавши батьківське напучування про необхідність використання можливості якісного безкоштовного навчання, Микола Говоров одночасно зі старшим за нього на один рік братом Леонідом вступає до семикласного Елабузького реального училища. Водночас, не бажаючи випробовувати меценатську жилу Стахеевих на міцність, О. Говоров змусив старшого сина вичікувати рік, аби підріс його менший брат і тоді подати прохання про допомогу задля навчання одночасно на двох синів. Маневр удався, меткий писар не прогадав. За рік навчання в «реальному» треба було платити 80 крб. за кожного з учнів¹⁶. Так що батько реально зекономив на навчанні синів великі, як для себе, кошти.

І треба ж так статися, що Микола Говоров, точніше брати Говорови виявилися обдарованими дітьми. Вони одночасно й на відмінно закінчують «реальне» влітку 1916 р. Сьогочасні розмови істориків про високий рівень «царської» освіти початку ХХ ст. звичайно ж не безпідставні. Крім звичних для імператорської Росії предметів, на зразок «Закону Божого» чи арифметики, Миколи довелося вивчити на відмінно французьку та німецьку мови, історію, алгебру, тригонометрію, а також як спецкурси – основи аналітичної геометрії, аналіз нескінченно малих величин, окрім

Леонід Микола та Михайло Говорови учні Елабузького реального училища

¹⁵ Маслова И. В. Купеческая династия Стахеевых. Издательство ГП, Елабуга, 2007. С. 34.

¹⁶ Бичевський Б. В. Маршал Говоров. М. : Воениздат, 1970. С. 17.

цього малювання та основи правництва¹⁷. Так що фундамент його майбутньої академічної кар'єри був закладений уже тоді в Елабузі.

Старший брат Леонід Говоров після успішного закінчення реального училища мріяв про вступ до одного з петроградських вишів, благо купці Стахеєви від своїх обіцянок підтримки дитлахів службовців поки що не відмовлялися. Тут варто зазначити, що Микола у юнацькі роки перебував під впливом старшого брата, який із раннього віку виявляв відверті лідерські закиди й на подальші чотири роки цілковито визначив долю свого меншого брата, виконуючи роль «кар'єрного буксира» й вирішуючи за останнього всі життєві дилеми. Зауважимо, що плани на майбутнє брати Говорови явно пов'язували з перспективами бізнесу купців Стахеєвих. У цей час якраз завершилося злиття концерну Путилова – Стахеєва – Батолина, що став найбільшою фінансово-промисловою монополістичною групою Російської імперії. Концерн охоплював своєю діяльністю величезну територію – від Балтики до Сибіру і від Туркестану до Скандинавії¹⁸.

Тому в 1916 р. старший брат Леонід Говоров за купецькі гроші вступає до Петроградського політехнічного інституту, мріючи про майбутню кар'єру інженера-кораблебудівника. Сімнадцятирічний Микола теж мріє про вищу інженерну освіту, але родина Стахеєвих пропонує йому оплатити навчання не в «пітерській політехніці», а в Петроградському лісному інституті (ПЛІ) за спеціальністю лісовод. З одного боку, це було дуже далеко від інженерної премудрості, але, з іншого, це був престижний заклад, що мав статус «імператорського», тобто всі кошти

Леонід та Микола Говорови
студенти петроградських
інститутів. 1916 р.

¹⁷ Телицин В. Л. Маршал Говоров. М. : Вече, 2013. С. 5.

¹⁸ Польских К. В. Жизнь и деятельность купеческой династии Стахеевых. Елабуга, 2011. С. 67.

на утримування його виділялися з банківських рахунків «династії Романових». Це був найстаріший лісничий виш Російської імперії, заснований ще 1803 року імператором Олександром I Павловичем. До того ж, саме 1916 р. в Петроградському лісному інституті запроваджувалися два лісотехнічні відділення: технологічне – з механічної та хімічної обробки деревини та переробки торфу, й інженерне – із заготовки та транспортування лісу, а також з меліорації¹⁹. Тому, схильний до авантюризму вже з юнацьких років, М. Говоров, не гаючи, погоджується стати «інженером-лісником» і подає документи на вступ.

Прибуття Миколи до інституту в серпні 1916 р. багато в чому нагадувало приїзд Гаррі Поттера до Гогвардсу й запам'яталось йому назавжди. Із поволзької глухомані – бричкою до Казані, потім із Казані – дві доби до столиці, спустошуючи вручений матір'ю кошик із продуктами, потім – візником на околицю Петрограда. Увесь корпус будівель інституту тоді знаходився на самій окраїні Петрограда. Він, фактично, розташовувався в гігантському лісовому маєтку,

Будівля Імператорського лісного інституту.

¹⁹ Санкт-Петербургская государственная лесотехническая академия. Страницы истории. СПб. : ЗАО «Хромис», 2003. С. 55.

де хлопчаку-провінціалу запросто можна було заблукати. У розпорядженні директора інституту були дендропарк, ботанічний сад, ставок, саліцетум²⁰, метеорологічна станція, агрономічна дослідна станція, розплідник для саджанців, теплиця, лазня, пральня, лікарня, аптека й водонапірна башта. Студентських гуртожитків, щоправда, на території інституту не було, викладачі явно не бажали псувати собі роздольне життя.

Фан-дер-Фліт
Олександр Петрович

Аби викладачі не запізнювалися на роботу, керівництво інституту пішло на революційний експеримент. Усі вони му-сили постійно жити поруч із інститутом. Професори мешкали в окремих дерев'яних будинках за головним навчальним корпусом, а їх асистенти – у дерев'яних будиночках ще далі, за професорськими будівлями. Для любителів модерну були вже зведені й кам'яні багатоквартирні будинки: професорам – з великими квартирами, асистентам – з маленькими квартирками метражем із собачу будку. Поряд, окремо від інших споруд, розташовувався з видом на фасад інституту дім директора, де у 1916 р. жив сам Фан-дер-Фліт!

Як ви не знаєте, хто такий Фан-дер-Фліт Олександр Петрович (1870–1941)? Отакої, а на початку ХХ ст. це прізвище знав кожен освічений житель імперії, як-не-як Фан-дер-Фліт О. П. претендував на звання «Леонардо да Вінчі» всієї східноєвропейської рівнини. Він уже, правда, побив горшки з місцевою професурою – і готувався йти з посади та їхати під Херсон будувати «авіамістечко», але М. Говоров його ще застав. Це був взірець інженера, що практично одночасно проектував яхти для полярних експедицій і човни для рятувальних станцій Петрограда, аероплани і буєри для катання на

²⁰ Саліцетум – територія, відведена під культивуацію у відкритому ґрунті деревних рослин (дерев, кущів, чагарників, ліан), що розташовувалися за систематичними, географічними, екологічними, декоративними та іншим ознакам. Інші назви – дендрарій, або арборетум.

льоду, читав у різних вишах тригонометрію і нарисну геометрію, диференційне числення, математику, механіку – усе що завгодно. Слухати напучення такої людини, що начебто зійшла зі сторінок романів Жюль Верна, було для першокурсника справжньою насолодою.

Інші викладачі теж не пасли задніх. Чого вартує один лише академік-ботанік Бородін Іван Парфенійович (1847–1930). Неймовірний бородань, виходець із дворян Катеринославської губернії, великий пропагандист природоохоронної діяльності; він уже на першій лекції, як згадував потім М. Говоров, став розповідати студентам про великий почин Хортицького товариства захисників природи, заснованого в 1910 р. Петром Бузуком, вчителем і головою першої в Російській імперії природоохоронної громадської

Академік

Бородін Іван Парфенійович

організації. Заборона цього товариства в 1915 р. царським урядом розцінювалася І. П. Бородіним як велика несправедливість²¹. Саме тоді, під час лекції академіка, першокурсник М. Говоров уперше й почув про місто Олександрівськ²², розташоване десь на далекому півдні, біля величних Дніпрових порогів, поки що не розуміючи, що буде пов'язаний з ним до кінця своїх днів.

Купцям Стахеевим були потрібні спеціалісти високого рівня в обох галузях: і для збільшення свого річкового та морського флоту, і для ведення сибірських лісорозробок також. Проте провчитися в інституті Миколи вдалося лише три місяці. Він, щоправда, встиг отримати спеціальну студентську форму та кашкет (збереглися його фото тих часів), як у честолюбні плани молодика вдерлася світова чи, як тоді казали, «Велика війна».

²¹ Хортицьке товариство захисників природи заборонили як одну з громадських німецькомовних організацій, так як основну частку його членів складали меноніти (німецькомовні радикальні протестанти бельгійського походження), що проживали на острові.

²² З 1921 р. – Запоріжжя.

У кінці 1916 р., наприкінці третього року Першої світової війни, коли на фронтах уже встигла загинути практично вся кадрова російська армія взірця 1914 р., а число вбитих досягало 1,9 млн. чоловік, кожна молода людина в Російській імперії розглядалася трошки як гарматне м'ясо, особливо якщо ти походив із «подлих сословій». Саме тому студентів технічних спеціальностей столичних вузів почали масово призивати до військових училищ, зокрема до знаменитого у вузьких колах Констянтинівського артилерійського училища (нині Московський проспект, буд. 17). Початок призову студентів розцінювався як ознака того, що Російська імперія вичерпала свій мобілізаційний ресурс. Термін навчання в училищі, визначений відповідно до норм воєнного часу, – усього сім місяців²³. Спочатку до Констянтинівського училища призывали Леоніда, а через півтора місяця потому й Миколу Говорова, який відтоді мусив називатися не інакше як юнкер.

²³ Бичевский Б. В. Маршал Говоров. М. : Воениздат, 1970. С. 19

КОНСТЯНТИНІВСЬКЕ АРТИЛЕРІЙСЬКЕ УЧИЛИЩЕ

Мусимо визнати, що саме навчання в елітарному військовому училищі найбільш вплинуло на рішення Миколи Говорова: через півтора року, восени 1918 р., стати білогвардійським офіцером. Про обставини навчання нашого героя в Константинівському артилерійському училищі ми знаємо достеменно точно, тому що паралельно з ним, у тій самій училищній батареї, у 1917 р. навчався один із найбільш популярних мемуаристів «білого руху» – поручик Сергій Мамонтов²⁴, чий белетризовані щоденники й мемуари «Походи і коні», стали своєрідним бестселером білої еміграції. Вони відомі й видані в декількох варіантах у Європі та на пострадянському просторі.

Константинівське артилерійське училище

Відразу по призову М. Говоров отримав звання «однорічного охотника» (рос. «вольноопределяющейся») та пришив до шинелі червоні юнкерські погони з великим вензелем «К», над яким нависала імперська корона. Юнкери інших училищ юнкерів-константинівців дражнили «констапунами», а чорну випушку на їхніх погонах пояснювали «трауром по піхоті». На вулицях Петрограда вони співали пісеньку:

«Кто невежлив, глуп и туп? //

– Это юнкер констапуп»²⁵.

²⁴ Мамонтов С. Походы и кони. Подъем. 1992. № 5/6. 256 с.

²⁵ Ларионов В. А. Последние юнкера. Frankfurt am Main : Посев, 1984. С. 154.

«Констапупи» «студентського» призову 1916/17 років вирізнялися з-поміж інших юнкерів своїм нетерпимим ставленням до «цуку» /юнкерської «дідівщини»/, що раніше процвітав в училищі.

Першим великим випробуванням для нашого юнкера-неофіта стали заняття з верхової їзди. Юнкер Говоров, як він сам згодом зізнавався, відчував велику невпевненість у своїх силах, адже під час перекурів серед щойнопризваних юнкерів миттєво пішов поголос, що головним предметом у цьому училищі є зовсім не артилерійська справа, а саме верхова їзда, до якої місцеві наставники висувають особливі вимоги. Ще б пак, уся артилерія зразка 1917 р., навіть важка, була на кінній тязі, зокрема і в найбільш розвинених країнах, не кажучи вже про Російську імперію. А Микола на коні жодного разу в житті не їздив, на відміну, наприклад, від юнкерів дворянського походження. І ось, половину його відділення привели на заняття в так званий «маленький манеж» – насправді величезну будівлю, збудовану в училищі задля навчання верховій їзді, кінних змагань та об'їздки коней. Так, в училищі був ще і «великий манеж», але туди пускали лише тих юнкерів, що вже пройшли початкову школу «маленького манежу». Микола відверто ніяковів на шикуванні. Щоправда, хвилювалися всі шістнадцять чоловік, адже, як тільки-но стало відомо, верхову їзду їм буде викладати знаменитий у Петрограді наїзник, француз російської служби, штабс-капітан Володимир Жагмен²⁶.

Жетон
Константинівського
артилерійського
училища

²⁶ Жагмен Володимир Павлович (1871–1940) – після Жовтневого перевороту разом із родиною переїхав до України, з квітня 1918 р. сотник гетьманської армії

Жагмен мав репутацію великого оригінала, яку він почав негайно виправдовувати. Спочатку він викликав зі строю на три кроки вперед тих, хто вважав, що вміє їздити верхи. Деякі юнкери, які вже навіть побували при артилерійських батареях, вийшли вперед. Вони сподівалися, що їх поставлять за приклад новачкам і навіть дадуть шпори, які поки що новобранці-юнкери не мали права носити. Але Жагмен наказав унтерофіцеру дати всім їм щонайгірших коней і поставити в кінці колони, адже їх буде важче за інших перевчати на новий «артилерійський» манер. У глибині манежу, на засипаній піском долівці, солдати тримали на повіду величезних гарматних коней-вагозовів. Микола був здивований тим фактом, що спочатку навчання юнкерів проходило саме на здоровенних і неоковирних упряжних конях, але ця жагменова метода згодом дала чудові результати.

Після навчання на цих коняках-битюгах стройові коні були для юнкерів за іграшку. Декілька місяців Жагмен регулярно ганяв юнкерів на ваговозах ненависною їм стройовою риссю до повної знемоги та ще й обов'язково без стремен. Робилося це для того, аби юнкер Говоров з товаришами навчилися триматися колінами за кінський тулуб і не відділятися щоразу тілом від сідла, набуваючи потрібної гнучкості. Спочатку розлючений Микола відверто мучився й мучив коней, теліпаючись у сідлі й за відчуттям явно відбиваючи собі нирки. Але це ще були квіточки. Опісля такої їзди ноги стояли колесом, що притаманно кавалеристам, і старші юнкери насміхалися над колишніми студентами та їхньою ходьбою. Але з часом він звик і навіть міг без стремен їздити полегшеною риссю. Микола Говоров відчув себе «дома» в сідлі й разом з іншими став мріяти про галоп і подолання перешкод. Але невблаганний Жагмен уперто продовжував стройову рись без стремен. Тільки пізніше, у колчаківській армії 1919 р., Микола оцінив його чудову систему. Отакі-то практичні

Української держави. Після падіння гетьманського режиму в грудні 1918 р. перейшов на бік білогвардійців генерала А. Денікіна, як штабскапітан 7-ї важкої артилерійської бригади Збройних Сил Півдня Росії. З жовтня 1919 р. – викладач Сергієвського артилерійського училища. З 1920 р. – в еміграції, в Чехословаччині, член Товариства білих офіцерів-артилеристів.

навички мали декани «машинки» зразка 30-40-хх років ХХ ст., не те що нинішня когорта, яка й на віслюку то проїхатись не зуміє.

Забігаючи наперед, скажемо: у 30-і роки ХХ ст. склалося так, що «машинкою» взагалі керували самі, що не є, справжні кавалеристи. Ми маємо на увазі насамперед директора інституту, колишнього комісара 1-ї Кінної армії Леоніда Ісакова, який до того ж трохи згодом закінчив Вищі кавалерійські курси в Ленінграді. Але, як бачимо, і декан Говоров у цьому ремеслі задніх не пас. «Старі» викладачі не раз згадували, як під час кошмарної барнаульської евакуації ці двоє сходились разом і починали демонстративно обсмоктувати кавалерійські тонкощі, до яких більшості технарів сталінського розливу вже було абсолютно невтямки. Пікантності цим прилюдним розмовам надавала та обставина, що Ісаков був червоним кіннотником, а Говоров – білогвардійським. Так Говоров любив згадувати, як клятий Жагмен нарешті вперше скомандував: «Галопом ма-а-рш!»

Коли командир подає цю виконавчу команду, він спеціально розтягує слово, аби коник встиг перемінити алюр. По цьому серед юнкерів піднялася неймовірна метушня. Лише кілька вершників продовжували традиційно скакати вздовж стіни манежу. Більшість юнкерів з Миколою на чолі втратили керування кіньми й почали хаотично носитися по приміщенню. Досвідчений Жагмен зайняв стратегічно вигідне місце посеред манежу й тримав у руках довгий бич, яким нещадно лупцював некерованих коней та йолопів-юнкерів, не даючи горе-вершникам затоптати себе. На диво, все обійшлося без нещасних випадків. І ось подивіться, досить скоро навіть Микола Говоров навчився на «дуріти на галопі» і навіть спокійно брати бар'єр без стрепен.

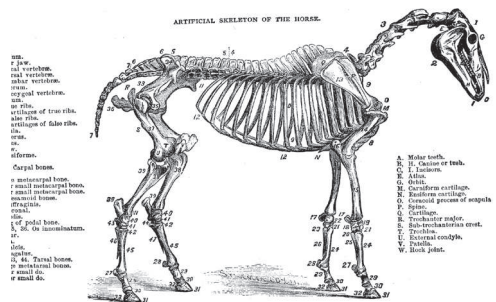
Навіть більше, він полюбив вольтижировку. Це коли коня ганяли по колу на спеціальній мотузці – корді. А на коні – підпруга з двома руків'ями. Юнкери по черзі мусили підбігати до коняки із середини кола, хапатися за руків'я, відштовхуватися від землі й сідати на коня. Знову зістрибувати, відштовхуватися від землі й сідати коневі на спину декілька раз поспіль. Потім треба було переплиг-

нути через коня і, що набагато складніше, ззовні знову вискочити коневі на спину. Спочатку нічого не виходило, але потім виявилося, що варто було лише вловити темп – і людина залітала на коня наче само собою завдяки одному лише галопу коня. Упевнені, що ніхто з нинішніх деканів нашого університету, не зважаючи на всі потуги, не зміг би перестрибнути навіть через козу.

До уроків верхової їзди долучалися аудиторні заняття з іпології, науки, яка зненацька зацікавила Миколу неочікувано для нього самого. Іпологія – це наука про коня, що вивчає його анатомію, фізіологію, репродуктивну діяльність та умови породовиникнення. До іпології належить також кінська ветеринарія, методики тренування та дресури коней, конярство та конезаводство, організація коневикористання. Усім юнкерам подобалося, коли на заняття приводили вороного коня, і лектор малював густим крейдианим розчином на ньому його тельбухи: місце розташування печінки, шлунка тощо. «Кінський професор» спеціально починав заняття із фрази: «Панове юнкери, кінь поділяється на три нерівні половини, тобто голову, тулуб та ноги!» Усі юнкери сміялися, іполог посміхався у вуса.

Загалом, наука була поставлена в училищі на відмінно. Наприклад, загальне захоплення викликали лекції професора артилерії, німця за походженням, полковника І. Гельбиха, видного спеціаліста з теорії ймовірності. Теорія ймовірності на початку ХХ ст. стала новим напрямком в математиці й популярним предметом в студентських колах Петрограда. Приємно було зустріти у воєнному училищі щось зі старого цивільного життя.

Усередині училище поділялося на дві батареї й паралельно до цього на два курси. На кожній батареї були старшокурсники і першокурсники. Старший (набору початку 1916 р.),

Навчальний плакат з іпології

9-й прискорений курс, складався ще з типових кадетів, надутих у самоповазі панків. Він вважався дуже дисциплінованим й практично непідвладним революційній пропаганді, яка вже була значною проблемою для міста.

Дудергофські висоти

Молодший, 10-й курс, складався із мобілізованих студентів – і начальство побоювалося, що ці юнкери, чого доброго, можуть піддатися революційній агітації. Але студенти-юнкери теж виявилися «дисциплінованими». Наприклад, юнкери-константинівці зуміли опісля Лютневої революції 1917 р. зберегти внутрішній розпорядок училища й усіх офіцерів на посадах, загнuzдати схильних до непокори солдат обслуги й навіть зберегти від захоплення «революційними солдатами» свої навчальні табори в Дудергофі²⁷. Далеко не всі столичні військові училища показали в березні-жовтні 1917 р. таку витримку і корпоративну солідарність.

Так от, у кожній батареї було по десять відділень, а у відділенні – по тридцять дві людини, які складали в кожній батареї по чотири взводи – два старших і два молодших. Три відділення складали взводи, яким командував старший портупей-юнкер²⁸. Разом в училищі юнкерів було 640 чоловік, 150 солдатів та близько 35 офіцерів²⁹. Брати Говорови потрапили на один курс, але в різні батареї, оскільки при зарахуванні в училище представляли різні навчальні заклади. З самого початку навчання вони домовилися між собою намагатися вчитися на відмінно. Не подумайте, що це був прояв

²⁷ Дудергоф – історичний район Червоного Села в Червоносельському районі Петрограда, що розташовується на східному узбережжі Дудергофського озера. У 1899 році в Дудергоф проведено залізницю, що посприяло дачному буму в цій місцевості.

²⁸ Воробьева А. Ю. Российские юнкера 1864–1917. История военных училищ. М. : АСТ-Астрель. С. 46.

²⁹ Мамонтов С. И. Походы и кони. Париж, 1981. С. 36.

якогось навчального фанатизму. Просто в училищі була запроваджена своєрідна система заохочення юнкерів до навчання. Відмінники навчання самі обирали собі місце служби за наявними вакансіями. І тому брати Говорови домовилися принаймні спробувати стати відмінниками і вибрати одне й те ж саме місце служби, аби вона стала їм більш легкою. Старший брат увесь час торочив молодшому десь почутий ним «головний» принцип офіцера: «Від служби не відмовляйся, на службу не запрошуйся».

Дудергоф. Станція ж. з.

По фот. А. Палавеч.

Douderhoff. La gare.

Залізнична станція Дудергоф

майбутній маршал СРСР, як виявляється в молодості був переконаним пацифістом.

Шикувалися обидві батареї в Білому залі, центральному, величезному і красивому приміщенні училища, вікна якого виходили на Забалканський (нині Московський) проспект Петрограда. Садок училища виходив на знамениту Фонтанку – протоку дельти Неву в центрі Петербурга.

Першим іспитом в артилерійському училищі виявилось тезоіменитство правлячої династії Романових. Ще б пак, училище-то було «імператорським», тобто його утримання велося на відсотки з банківських рахунків династії. І це було справжнє випробування, адже «дом Романових» величезний, і нашому юнкерові треба було запам'ятати десятки родичів імператора Миколи II Олександровича з їх іменинами, титулами і, найголовніше, посадами. Микола боявся отримати погану оцінку й з першого випробування підвести

Причому, це мало бути місце, яке знаходилося б якомога далі від фронтів Першої світової. Фронт і російська армія влітку 1917 року вже агонізували й відверто розвалювалися. До того ж, триматися подалі від фронту їх буцімто просили батьки. Ну гаразд, Микола, але Леонід,

брата. Справа здавалася безнадійною, оскільки запам'ятати всі дати було просто немислимо. А отримати хорошу оцінку на першому ж екзамені було важливо, адже за нею про нього будуть судити інші викладачі. Порятунком прийшов зовсім з неочікуваного боку. Близько п'ятої години вечора по Забалканському проспекту проїхала якась дивна вантажівка, у кузові якої стійма стояли й волали щось незрозуміле озброєні солдати. Слідом за нею промчала ще одна така сама. Для юнкерів, що сиділи на підвіконнях Білої зали, така відсутність дисципліни була за дивину. Перехожі на тротуарах теж витріщались на одягнутих у шинелі горлопанів. Майже відразу прийшла звістка, що в місті почалися масові безлади.

Через деякий час юнкери, що вийшли з відпусток, принесли поголос про якісь аномальні події: буцімто донські козаки замість того, аби розганяти нагайками демонстрантів, братаються з ними. Під вечір на вулицях з'явилися люди з червоними бантами на грудях і десь далеко почулися постріли. Було 27 лютого (12 березня) 1917 р., у Російській імперії почалася Лютнева революція. Не зважаючи на всю неоднозначність і грандіозність цієї події, юнкери молодшого курсу зустріли її з радістю. Адже, якщо революція стане, то ніякого іспиту з царського тезоіменитства тепер не буде,

Фонтанка

зубрити нічого не потрібно. Революційні юнкери першого курсу почали з надією чекати підтвердження факту революції й, так, вона таки відбулася! Про наближення революції в місті говорили вже давно, але сталася вона, як завжди, несподівано. Настрої юнкерства різко змінилися, коли вже на другий день революції під вікна училища прийшов озброєний і збуджений натовп, заводії якого почали вимагати розпуску юнкерів, потенційних контрреволюціонерів. Начальник училища, генерал Сергій Бутиркін³⁰ не на жарт зник, коли по вікнах училища з глибини натовпу дали чергу з кулемета. Слава богу, обійшлося без убитих і поранених, а більшість, підпорядкованих йому юнкерів, просто не зрозуміли, що відбулося.

Бутиркін Сергій
Миколайович

Революційне ж захоплення юнкера Говорова скоро зовсім зникло після того, як його самого відпустили в місто погуляти в чергову відпустку. Пізніше він казатиме, що на своєму власному прикладі переконався, що революція добре виглядає лишень у книжках, але не на вулиці обабіч тебе. Микола під час відпустки в місто був свідком, як натовпи грабували й громили магазини та лавки, як кидалися бити одну-єдину людину невідомо за що, наприклад поліцейського. Він побачив убивства (у Петрограді за час революції їх трапилося 1449³¹), грабежі, підпали та хамство. Заводіями революційних натовпів часто-густо ставали злодії, п'яниці й солдатня, що втрачали людську подобу. Подібна публіка весь час шукала, що б

³⁰ Бутиркін, Сергій Павлович (1874–1924) – російський воєначальник. Закінчив Михайлівське артилерійське училище. Гвардійський офіцер, учасник походу в Китай для придушення повстання «боксерів» 1900–1901 рр. З 1909 р. викладач-офіцер Константинівського артилерійського училища. З 1915 р. виконував обов'язків Начальника училища, з поч. 1917 р. – генерал-майор. У 1918 р. перейшов на службу до більшовиків. Завідувач 2-ми радянськими артилерійськими курсами. Розстріляний у Петрограді як «ворог народу».

³¹ Пайпс Ричард. Русская революция. Кн. 1. Агония старого режима. М. : АСТ, 2005. С. 56.

привласнити, пограбувати чи вкрати. Юнкерів прихильники революції вважали «контриками», як правило, за їх погони з короною, які тепер були заборонені. Юнкерам треба було завжди триматися насторожі, аби вчасно дати дьору.

При цьому здавалося, що селяни в Лютневій революції не брали участі, їх узагалі не було видно на вулицях столиці. Зате на розі кожної вулиці виступали оратори, лунали демагогічні промови з безсоромною брехнею і відвертим підлабузництвом. Велике місто досить скоро стало потопати у бруді, смороді, загальному озлобленні. Усі щонайгірші почуття людини полилися назовні потоком, ледве з перехресть вулиць зникли городові й з'явився привид безкарності. Юнкери вечорами сперечалися щодо питання «Хто ж зробив революцію?» Урешті-решт консенсусом стала теза, що революцію зробили наполовину соціалісти «здуру» й наполовину агенти Центральних держав, з якими йшла війна.

У місяці двовладдя /березень-жовтень 1917 р./ училище залишалося вірним присязі Тимчасовому уряду Російської республіки. Усіх прихильників Петроградської ради юнкери зголосилися називати «товаріщами». Аби «товаріщі» після зненацького вторгнення, того і дивись, не захопили б будівлю училища, юнкери навіть почали спати в Білій залі покотом на долівці, неначе у поході. Як згадував пізніше наш декан, годували юнкерів гарно, з прекрасним раціоном для молодого організму, навіть після революції й чудово навчали. Микола Говоров протягом усього свого життя зберіг теплі почуття до цього гнізда контрреволюції, тобто до Констянтинівського артилерійського училища.

Доводилося Миколі бути і днювальним, стояти на варті біля тумбочки та ходити по училищу у фуражці, із шашкою на боці. Артилерійську справу вивчали у великій здвоєній кімнаті, яка називалася «гарматною каморою». Там стояли різні моделі гармат у натуральну величину і не зовсім, а також не було жодного стільця. Юнкери традиційно використовували камору як курильню, засідаючи на лафетах і підвіконнях як горобці на гілках.

Невдовзі Микола вперше ледве не став причетним до важливих історичних подій, адже мимоволі взяв участь у невдалій спробі державного перевороту на чолі з генералом Лавром Корніловим (1870–1918). Останній якраз утік з австро-угорського полону й, набувши статусу героя, 28 лютого (13 березня) 1917 р. був призначений начальником Петроградського воєнного округу. З нової посади він почав називати кандидатів у міністри Тимчасового уряду повними нікчемами та нездарамі й насамперед винними в розрусі, що насувалася. Юнкери, які за три дні революції вже зрозуміли, яка чудова річ порядок, з надією потяглися до цієї людини. Весною 1917 р. в Костянтинівському училищі спостерігався навіть своєрідний мінікульт особистості Л. Корнілова й ходили чутки, що він теж випускник училища, хоча це було явною неправдою. Л. Корнілов закінчив сусіднє Михайлівське воєнне училище. І ось, 1 (13) березня 1917 року Л. Корнілов особисто прийшов у Костянтинівське училище і через днювальних зібрав на приватну розмову всіх офіцерів у гарматній каморі. Юнкери таємно рахували їх. Прийшли всі тридцять з начальником училища включно, а через пів години всі тихо розійшлися по дві-три людини.

Наступного дня, 14 березня 1917 року, коли саме формувався перший склад Тимчасового уряду, зранку старший курс застріг обидві училищні батареї, юнкери ж 10-го курсу пішли за ними пішки строєм. Усі вирушили на проспект. У той час дефілювати по-революційному Петрограду було популярно й це нікого не здивувало. Але, минаючи Володимирське піхотне училище, Микола побачив, що тамтешні юнкери з гвинтівками на плечах теж виходять зі свого училища та йдуть за константинівцями. А коли колона юнкерів підійшла до Павлівського піхотного училища, то всі її учасники побачили, як весь склад цього училища вже вишикувався на вулиці. Павлівці чекали їхнього приходу й відразу ж разом рушили далі. Тут уже всі зрозуміли, що щось коїться. По столиці сунула дуже солідна колона із юнкерів трьох найкращих столичних воєнних училищ. Колона вийшла на велетенську Палацову площу перед Зимовим палацом. Тут вже стояли

шеренги ще кількох юнкерських училищ. Можна було спостерігати, як усе нові й нові колони юнкерів підходили й шикувалися поряд. Загалом, це все мимоволі нагадувало повстання декабристів, хіба що площа була інша.

По обіді тут були зібрані всі військові училища Петрограда та його передмість, причому юнкери були озброєні та з набоями. На око, площу заповнили близько 14 000 чоловік, кращих у новоствореній Російській республіці, військ. Це все були дисципліновані, молоді, хоробрі й не схильні до роздумів юнаки. Якось Л. Корнілову вдалося зібрати таку силу в центрі міста, і зібрати таємно і від лібералів, і від «товарищів». У цю годину Микола не сумнівався, що станеться переворот – і в Росії буде встановлена військова диктатура героїчного генерала. Юнкери жваво переказували цей здогад один одному, усі були в захваті. Константинівці вважали, що в Петрограді немає сили, здатної виказати цьому збіговиську якийсь опір. Розквартировані в місті «революційні» полки повністю втратили дисципліну, лад, а найголовніше – офіцерів. До того ж, деякі з них могли, чого доброго, і приєднатися до юнкерського виступу. Юнаки були налаштовані войовничо.

І тут історія, як це давно заведено в Росії, почала повторюватися. Наче калькуючи вождів декабристів, Л. Корнілов вчасно не з'явився на площу, а дорогоцінний час минав невблаганно і швидко, перевага раптовості втрачалася. «Товариші» явно вже щось робили, а маса юнкерів знемагала від бездіяльності. Бойовий запал падав. Пізніше вони дізналися, що в цей час практично поруч, за вікнами Зимового палацу, О. Керенський (міністр юстиції в Тимчасовому уряді) вмовляв Л. Корнілова нічого не здійснювати й таки умовив. Кандидат у диктатори й герої виказав нерішучість і слабкість.

Найбільш вдалий момент для перевороту був ним безповоротно втрачений. Нарешті, після обіду, Л. Корнілов з'явився на балконі Зимового палацу. Яке ж було розчарування молодих контрреволюціонерів, коли замість наказу до рішучих дій, генерал пропустив юнкерів попід балконом, наче на стройовому огляді, а потім

став виголошувати промову, слів якої через велику відстань ніхто не міг розібрати. Розчарування було вбивчим. Ніхто із юнкерів його вже не слухав. Згодом розрізненими колонами юнкерів провели через місто до їхніх училищ³². «Констапупи» йшли не в ногу, хотілося їсти, мокрий сніг промочив ноги, а головне – гризло гидке відчуття втраченого шансу. Войовничість наче корова

Лавр Корнілов приймає огляд .1917 р.

язиком злизала. Пізно ввечері Микола повернувся в училище голодним, мокрим і злим. А назавтра пішов на екзамени з фортифікації. Йому було важливо отримати гарний бал.

Л. Корнілова, як водиться, перевели з Петрограда якомога далі, на Звхідний фронт, а юнкерські училища взяли під «червоний нагляд», аби вони не могли більше зібратися до купи. Коли у вересні 1917 р. Л. Корнілов наважився на другу спробу й повів проти соціалістичного Петрограда кінний корпус генерала О. Кримова, було вже пізно. Козаки замітингували, а юнкерські училища не могли прийти на допомогу, та й склад юнкерів був уже не той. Генерал О. Кримов застрелився. Л. Корнілов був заарештований революціонерами в Бихові. Він утік на південь, де організував і очолив Білий Рух на Дону. Невдовзі Л. Корнілов був убитий в бою під Єкатеринодаром (Краснодаром).

У травні 1917 р. старший 9-й курс пішов у табори в Дудергоф, аби не дати «товарищам» захопити їх. А тому 10-й, Миколин курс, перевели з «малого» до «великого» манежу для верхової їзди. Тут

³² Мамонов С. Походы и кони: фронтовой дневник. М. : АСТ, 2018. С. 76.

юнкери отримали у своє розпорядження добре об'їзджених стройових коней, сідла зі стременами, якісної роботи оголів'я з трензелем й мундштуком³³. Раніше в «малому» манежі юнкерам давали користуватися тільки трензелями³⁴.

Юнкерів стали вчити їздити колоною. Кращих двох вершників ставили на чолі колони та замикаючим. Уся колона рівнялася на першого, а після повороту на 180°, на останнього вершника, який тоді на деякий час ставав першим. Манеж був величезний, з дуже сильним звуковим резонансом, так що юнкерам було важко розрізняти слова команди. Тоді юнкери стали надавати можливість училищним коням виконувати команди самостійно. Коні чудово знали команди й володіли тонким слухом і, якщо їм не заважати, виконували рухи куди краще юнкерів. Стройові коні робили все самі й іноді, куди подалі, навіть виправляли помилку вершника. Що ж було важкого на них їздити?

Як же Микола був здивований й зрадів, коли його нарешті викликали перед фронтом і вручили шпори. Адже деякі юнкери ще не мали права їх носити й відверто заздрили юнкеру Говорову. Четверть століття потому декан Говоров згадував, що за життя йому доводилося їздити на усіляких конях. Одні були спокійні, інші – тряскі, злі, були й такі, що зненацька ставали дибки. Були й такі, що били задки, це було небезпечно. Наприклад, кінь задки може запросто розбити тобі копитом колінну чашечку. Були й такі, що зненацька лягали на землю, придавлюючи вершнику ногу. Були й такі, що закидалися, тобто ставали цапа. Були такі, що кусали Миколу Олександровича за коліна, коли той сидів у сідлі. Так Микола привчився слідкувати за конем й розпізнавати його характер, вдачу й недоліки, й поводитися з ним відповідно. Особливо підступною, за його спогадами, була коняка з хворими нирками. Якщо такого коня вдарити шпорами в боки, він стає цапа і брикає задки, так що наїзник падає

³³ Мундштук – металічна трубка, що вкладається в пащу коня разом з трензельним вудилом й пристебується до оголів'я. Полегшує керування конем.

³⁴ Металеві вудила для управління конем за допомогою натискування на язик і кути рота, а також ланцюжок для утримування мундштука в роті коня.

на землю через голову коня. Кожного нового коня вершнику треба «перевіряти на нирки», легенько торкаючи шпорами його боки. А якщо кінь справді виявиться хворий, то шпорами з ним краще не гратися, а їздити по-козакому, козакою посадкою, налягаючи наперед сідла і користуючись нагайкою. Згодом, у 1939 р., уся ця кінська наука пригодиться доценту Говорову і в «машинці», дайте час – діждемо й до цих років.

Екзамен з верхової їзди наближався. Юнкери хвилювалися: який їм випадє кінь? Дехто навіть підкуповував солдат-конюхів, які всьому цьому були тільки раді. Микола ж помінявся місцем у строю з товаришем. На іспиті у великому манежі були присутні начальник училища генерал С. Бутиркін, командир батареї полковник П. Ключарьов та інші офіцери. Юнкери стояли строєм, навпроти них солдати тримали коней.

– По конях! – прозвучала команда, і кожен юнкер узяв коня, що знаходився перед ним.

Саме заради конкретного коня й мінялися юнкери місцями в строю. Головне – у кінці іспиту було взяти бар'єр на доброму польовому галопі, водночас повернувши голову й лихо поглядаючи на начальника училища. Тут можна було б і вбитися, але, як ви вже здогадалися, нашого юнкера пронесло. Найвищий бал був дванадцять, Микола отримав 10, добре. Після цього іспиту юнкерів, і нашого героя також, представляли в молодші портупей-юнкери, вводили в перший офіцерський чин довоєнного часу. Паралельно він отримав звання «феєрверкера I розряду», або, на артжаргоні, «молодшого феєрверкера».

Після цього молодший курс теж відправили в селище Дудергоф. Коротким північним літом у Дудергофі дуже добре. Розташовані там казарми училища чудово облаштовані. Звичайні юнкери всі спали на нарах, а у «портупейів», наче у панів-офіцерів, уже були свої власні ліжка. Усюди облаштовані газони, а на клумбах цвіли квітки. Ще весною 1917 р. сусідні табори інших воєнних училищ були тут самовільно зайняті «революційними солдатами» навчальних команд різноманітних полків. Ці герої відмовлялися їхати на фронт

воювати, аби не залишати беззахисним революційний Петроград. Але старший курс константинівців зумів відстояти свій табір від нахаб і завдяки цьому диву вся ця краса з клумбами збереглася й досі. Якихось зіткнень із «революційними солдатами» Микола не пам'ятав; навіть більше, юнкерська дисципліна чомусь стала імпонувати їм. «Опора революції» вже явно втомилась від лінощів, нічогонероблення й демагогії.

Унизу ділянка Константинівського училища виходила на Дудергофське (Міжгірне) озеро, по якому плавали вітрильні човни багатих дачників-петербуржців і яке дуже сподобалося юнкеру Говорову. Озеро було невеличке, але живописне, близько півтора кілометра в довжину й семисот метрів завширшки, з чотиримetroвою глибиною, рибою, порослими ліщиною берегами. Озерна котловина являла собою природну впадину серед горбів центральної частини Іжорської підвищеності. З озера витікала річечка Дудергофка. Місцеві розповідали, що озеро виникло при створенні селянського мукомольного млина у незапам'ятні часи, можливо ще при Новгородській республіці XV ст.³⁵

Дудергофське озеро на карті 1910 р.

Перед табором був розташований гарматний парк училища, а вдалині, куди не кинь оком, лежало величезне поле-полігон, за яким височіли порослі лісами Дудергофські висоти. Занять у юнкерів було багато. Перебуваючи в таборах, треба було підготуватися до дня оглядової їзди батареями. Відбувалося це так. Солдати запрягли обидві училищні батареї, що саме були в таборах, а також мортирний взвод.

³⁵ Шульц О. Л. История развития гидросистемы Красносельского района. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга: Исследования и материалы. СПб : Белое и Черное, 1997. Вып. 4. С. 126.

Їздовими й номерами³⁶ були юнкери. Феєрверкер верхи їхав біля мортири, а біля зарядного ящика мортири їхав молодший феєрверкер. Це був іспит-видовище, на який з'їхалося подивитися все начальство училища. Приїхав навіть новий начальник Петроградського воєнного округу генерал-майор О. Васильковський³⁷, інші генерали, полковники й офіцери-викладачі.

Юнкерів заставляли проробляти шикування різних видів на різних алюрах. Найбільш важким шикуванням вважався поворот розгорнутого фронту батареєю. Тонкість маневру полягала в тому, аби зберегти рівняння при повороті, й не зламати лінію фронту. Треба було втнути так, щоб перша гармата рухалася ледве-ледве, друга – дещо швидше, а кожна наступна все б прискорювала рух. Нарешті, остання гармата мала мчатися кар'єром. Усі рухи й перебудови вдались юнкерам непогано, начальство було задоволене.

Проте в училищі був й один недолік у навчанні. Юнкерів не вчили на практиці вправлятися біля коней: годувати, поїти, чистити, водити тварин після скачки. Усе це робили солдати-конюхи. Юнкерів учили сідлати й їздити. А як доглядати за конем, юнкери знали хіба що з книжок. Наскільки це було недостатньо Микола на власному прикладі дізнався вже в 1918 році. Наприкінці навчання, 15 серпня 1917 року, Микола Говоров був уведений у прапорщики як у офіцерський чин. Усього лише в прапорщики воєнного часу, а не в підпоручики. як це було, наприклад, до 1914 р. Це була своєрідна плата за скорочену програму навчання.

Миколі було жалко розлучатися з Костянтинівським артилерійським училищем, з яким він зжився й про яке завжди зберігав теплі спогади. Закінчив він училище не на відмінно, як хотів, а на добре, але все одно став одним із кращих у навчанні юнкерів. І тому міг

³⁶ Номер – тобто «номер в розрахунку»; військовослужбовець, що входить до складу спеціального підрозділу – розрахунку – і виконує функційні обов'язки, визначені його номером в розрахунку.

³⁷ Васильковський, Олег Петрович (1879–1944) – відомий російський воєначальник початку ХХ ст., генерал-лейтенант. У 1917 р. – командувач Петроградським воєнним округом, згодом дипломат Білоруської Народної Республіки, один із лідерів російської воєнної еміграції в Естонії. У 1940 р., після захоплення Естонії військами СРСР, заарештований. Помер в ув'язненні.

вибирати вакансії («ваканції»), як тоді було прийнято говорити. Першим вибирав брат Леонід, і він вибрав для служби якесь, здавалося, дике захолустя, найбільш віддалену від фронту частину з усіх можливих. Наступного дня Микола теж вибрав цю вакансію – «начальника команди молодих солдат» в Окремій Сибірській запасній мортирній батареї, що базувалася в м. Томськ.

Невдовзі Микола, слідом за братом, виїхав потягом до Сибіру. Не спалося, і частину ночі він провів у коридорі, милуючись своїм відображенням у темному вікні вагона. Щойно видана нова форма, погони, шашка, револьвер, шпори, портупєя дуже йому подобалися. Йому було 18 років. Майбутнє здавалося прекрасним, але в Томську йому вперше стало непереливки по-справжньому.

«СОЛДАТ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ АРМІЇ»

Томськ зустрів нашого героя як місто, що претендувало на звання кращого й найбільш просунутого губернського центру Сибіру. Хоча Транссибірська магістраль його й обходила стороною, але на початок XX століття це був великий економічний, освітній та науковий центр. Урешті-решт, саме за це Леонід та Микола й вибирали його на вакансіях. Від фронту далеко, а цивілізація начебто і є. Наступні пів року дев'ятнадцятирічному прапорщику було написано долею намагатися навчити артилерійській науці зібраних з усього Західного Сибіру новобранців, ратників II розряду. Як правило, це були похмурі пристарілі мужики, що являли собою основу складу Революційної армії вільної Росії, саме так офіційно називалася російська армія опісля Лютневої революції.

Сибірська окрема мортирна артилерійська батарея, куди явився для проходження служби наш прапорщик, була досить новим підрозділом. Вона була створена лише в 1910 р. як Сибірська резервна мортирна батарея і отримала підвищення в статусі після початку Великої війни. Батарея була приписана до Південно-Західного фронту, що проходив по території Правобережної України. Саме туди вона регулярно відправляла підкріплення протягом 1914–1917 років і входила до складу 8-го Сибірського мортирного артилерійського дивізіону полковника Сумарокова М. М.³⁸

По прибутті М. Говоров згідно з кодексом офіцерської честі мав «нанести візит знайомства» полковнику, командиру батареї. Той, своєю чергою, відправив Миколу до офіцерського зібрання батареї, де саме перебував його безпосередній начальник – командир взводу. Восени 1917 р. в російській армії вже можна було вочевидь спостерігати фінальну стадію її розкладу, спричинену вірусом

³⁸ Барсуков Е. З. Артиллерия русской армии (1900–1917). Т.1. М. : Воениздат. 1948. С. 41.

«демократизації армії», запущеному політиками соціалістами ще весною. Офіційно заходи «демократизації» мали на меті зрівняти солдат в правах із цивільним населенням, але на практиці привели армію до майже повної дезорганізації, розкладу та занепаду її боєздатності. Це було викликано загальним небажанням солдатів продовжувати бойові дії та навчання воєнній справі, посиленням псевдопацифістських настроїв у суспільстві, яке зненавця, навіть перебуваючи в глибокому тилу, «втомилося від війни».

Карта Томська 1911 р.

Микола вже з першого дня в батареї був дуже неприємно вражений безладом, що панував у бригаді. Наприклад, у його навчальній батареї у штаті мало бути 5 офіцерів й 120 солдатів. Натомість у батареї числилося п'ятдесят офіцерів і, можливо, більше тисячі солдатів. А може й ще більше, точної цифри ніхто назвати не міг. Причому сорокап'ятидесятилітніх, вороже налаштованих проти офіцерів солдатів, що навіть честь по уставу офіцерам віддавати не хотіли. Згодом стало зрозуміло, чому саме так. На фронт солдатів і офіцерів, якщо хтось ще і намагався відправити, то самі вони нікуди їхати не збиралися, відверто порушуючи накази вищого командування. У Петрограді солдати хоча б аргументували своє небажання їхати на фронт тим, що вони залишалися в місті, аби «захищати революцію». У Томську солдати й офіцери, здавалося, не потребували навіть подібного «фігового листа». Ніхто з офіцерів солдатів нічому вже не вчив і навіть не намагався. Колеги Миколи в офіцерському зібранні казали, що це було просто небезпечно. Розгнівані солдати могли запросто таємно вбити такого занадто ініціативного офіцера. Усе навколо тут було незрозумілим і ворожим.

Брат Леонід, опинившись у такій ситуації, почав шукати вихід через свої контакти з місцевими осередками соціалістичних партій, передусім із есерами та меншовиками, які єдині ще мали якийсь вплив на солдатські маси. Революційні партії, здавалося, ще могли навести серед солдатів якийсь лад, хоча їхні члени більше ворогували між собою аніж напучували солдатів на мітингах до революційної дисципліни. Миколу ж світ політики взагалі не хвилював, а скоріше викликав почуття огиди. Його хвилювали пошуки квартири.

Квартиру брати зняли разом, щоб було дешевше її оплачувати. Про те, аби жити десь у приміщеннях при казармах, як це практикувалося з молодими офіцерами до революції, не було й мови. Для офіцера таке життя зараз було просто небезпечним; навіть коли від солдатської розправи братів відверто, і не раз, рятувало їхнє селянське походження. Так одного разу командир його взводу, поручик, сказав Миколі переписати розклад занять із солдатами. На службу треба було з'являтися на 7 годину ранку. З дому доводилося виходити рано, у лютий мороз, аби прибути до казарми вчасно, наввипередки з братом. Візників на вулицях уже не було або ще не було. Доводилося притіма бігти мало не через усе місто. Але ж, яке було розчарування, коли часто-густо виявлялося, що в казармах, точніше в солдатських бараках усі рядові номери ще солодко спали. На ногах можна було помітити лише тих заспаних солдатів, що виходили надвір до вітру. Інші офіцери, уже досвідчені, так рано на службу не приходили. Коли ж мобілізовані негідники таки шикувалися в центральному проході бараку, Микола мав зробити їх перекличку, адже він тепер був командиром артилерійського розрахунку при шашці й револьвері. Небриті солдати вигукували свою

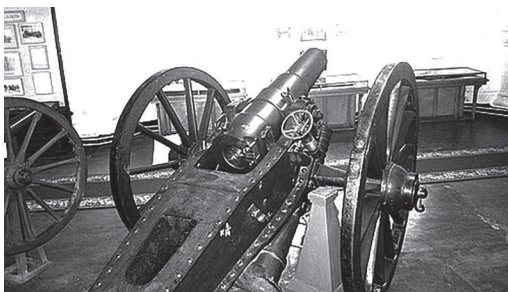
Міліонна вулиця Томська. 1915 р.

присутність, карикатурно витріщаючи очі або спеціально широко роззявляючи пащу, явно глузуючи з новачка й перетворюючи перекличку на посміховисько. Унтерофіцер, що мав би урезонювати нахаб, навпаки усіляко підігрував їм теж, як підозрював Микола, кривляючи пику, коли Говоров не бачив його фізіономії.

Часто на накази М. Говорова ніхто з солдатів та унтерофіцерів просто не реагував, роблячи вигляд, що його немає. Загалом, характерною стала картина, коли нечупарного вигляду солдати лежали на двоповерхових нарах й витріщалися з цікавістю на нового прапорщика, що годився їм не те що в сини, а деяким навіть в онуки. Іноді ніхто з них не рухався, як в театральній німій сцені, щоб їм наш прапорщик не наказував. Взводний унтерофіцер часто впадав у філософський настрій, пояснюючи Миколі: – Вони не хочуть, – казав він своєму прапорщику. – А якщо не хочуть, то і не будуть.

Проте іноді справа доходила і до «занять при гарматах». Тоді люди стихійно скупчувалися біля гармат, все-таки гармата завжди була для чоловіків чимось цікавим, а для колишніх селян так і небаченою річчю. Тоді до цікавих підходили унтерофіцери й починали пояснювати бійцям частини мортири, внутрішнє начиння набоїв і, взагалі, що до чого. Сам Микола цього робити був не повинен, він сюди приїхав не вчити солдат, він ними мав командувати. Тому він увесь час ходив туди і назад серед мортир, іноді зупиняючись, аби послухати пересипані матом пояснення унтерів, чи правильні вони взагалі чи ні.

Уже в перший день служби Микола звернувся з проханням до старших офіцерів пояснити, що коїться, – і ті охоче пояснили, що солдата тепер, після Лютневої революції, не можна бити навіть мітлою і навіть, якщо той,

152-мм польова мортира 1885 р

насміхався з офіцера. Застосовувати табельну зброю проти нахаби було теж не можна. Тепер потрібно було обережно спілкуватися з солдатами. Звісно, це виходило не в усіх. Доходило до того, що офіцерам, яких не любили солдати, інші офіцери боялися прилюдно подати руки. Вони боялися своїх солдатів, що ті запримітять, з ким вони водять дружбу, і виставлять їм рахунок.

Набагато пізніше, уже після Другої світової війни, незадовго до своєї смерті, у 1949 р. М. Говоров розповідав своїм колегам, що саме підлість і боягузтво російського офіцерства, насамперед тилового, були головною причиною розкладу армії в 1917 році; бо солдати, наче діти. Зі студентами так само, додавав він, піднімаючи вгору пальця. Якщо їх розпустити, вони стають нестерпними, а згодом – і небезпечними. Можуть і донести, і, взагалі, важко знову «взяти їх в руки» після цього. Після споглядання за офіцерами запасної батареї Миколі стало зрозуміло, чому після Жовтня проти більшовиків виступило так мало офіцерів. Більшість із них були просто боягузами й намагалися заховатися, як ховалися вони на Томській батареї в часи Липневого наступу (1–17 липня 1917 р.). Тоді Південно-Західний фронт під командуванням Олексія Гутора зазнав потужної поразки, а в тилловій батареї ховалися від відправлення на фронт, в усьому потураючи здичавілій солдатні, десятки офіцерів. Усі мрії цих ухилиянтів були спрямовані лишень на те, аби за будь-яку ціну не потрапити на фронт, у далеку Україну. Але як можна було заховатися від власної долі? Те, що вся ця золотопогонна братія пізніше потрапила в сталінські тюрми та табори, М. Говорова взагалі не турбувало. Він вважав їх самих винними в тому, що з ними сталося, це був їхній свідомий вибір і туди їм всім і дорога. Брати Говорови, взагалі-то, теж ховалися від фронту на цій батареї, але Микола Олександрович вважав, що в них був свій шлях з огляду на подальші події.

У грудні 1917 року більшовики довели до логічного завершення процес «демократизації армії», розпочатий у березні 1917 р. Наказом № 1 Петроградської ради 16 грудня 1917 року прийняті сумісні

декрети ВЦВК³⁹ та РНК⁴⁰ «Про виборне начало й організацію влади в армії» та «Про зрівняння в правах усіх військовослужбовців». Декрет «Про виборне начало й організацію влади в армії» остаточно оголошував єдиною владою в армії не командирів, а відповідні рангу військової частини солдатські комітети, ради і з'їзди, вводячи також принцип виборності командирів. Декрет «Про зрівняння в правах всіх військовослужбовців» нівелював в армії всі військові звання й усі знаки відзнаки, вводячи для всіх без винятку військовослужбовців звання «солдат революційної армії»⁴¹. Ці два декрети фактично поставили крапку на остаточному руйнуванні колишньої «царської армії».

Жовтневий переворот 1917 р. прапорщики Говорови зустріли вороже. Особливо вразила їх звістка із Петрограда, де юнкери їх Константинівського артилерійського училища відмовилися виступити разом із іншими юнкерами Петрограда проти більшовицької Ради Народних Комісарів, що узурпувала владу в Росії. А потім керівництво училища, на чолі з генералом Бутиркіним, виявилось зовсім не проти перейти під юрисдикцію узурпаторів і стати 2-ми артилерійськими курсами РСФРР. Це вже була ознака якоїсь повної деградації. Щоправда «тріумфальна хода» радянської влади по Росії була неспішною, у Томську вона була проголошена лише 6 (19) грудня 1917 р. 29 січня (8 лютого) 1918 р. виконком Томської губернської ради робітничих і солдатських депутатів розпустив місцеву Сибірську обласну думу, а згодом і міську думу та губернську земську управу. Влада «лютневих революціонерів» розтала, наче сніг. «Червоний терор» не забарився, перші його ексцеси зафіксовані в Томську вже в лютому 1918 року.

Та і як інакше можна було ставитися до нової влади, коли навіть після «жовтневого перевороту», повністю контролюючи армію, більшовики продовжували політику її розвалу. Офіцери, точніше вже колишні офіцери, які навіть схилялися до співпраці з більшо-

³⁹ ВЦВК – Вищий центральний виконавчий комітет.

⁴⁰ РНК – Рада народних комісарів.

⁴¹ Суханов Н. Н. Записки о революции. Берлин, 1922. Кн. 4. С. 96.

виками, щиро не розуміли, чому, уже захопивши владу, комуністи продовжували розвалювати армію, яка по факту вже стала їхньою. Наприклад, брати Говорови разом із іншими офіцерами були позбавлені ними зарплати («пенсії»). Усі кадрові офіцери, хто не мав цивільної професії, а колишній студент її точно ще не мав, полишалися будь-яких засобів до існування⁴².

Ходили чутки, що на лютий 1918 року кількість дезертирів на території колишньої Російської імперії доходила майже до 3 мільйонів чоловік. Миколі це було навіть на руку. Солдати, які більше ніж інші пашіли люттю до офіцерів і до нього особисто, просто зникали безслідно в безкрайніх просторах Сибіру. Найбільше їх пощезло ще на початку листопада 1917 р. Солдати бажали встигнути повернутися у свої селища до гіпотетичного розподілу землі, який був проголошений та легалізований більшовицьким декретом про землю 27 жовтня 1917 р. Сприяв цьому процесу і розвал постачання армійських частин, зокрема й тилових. У бараках і офіцерському зібранні запахло недоїданням, за яким проглядався і привид самого справжнього голоду, оскільки постачання, наприклад борошна, зменшились на 2/3 від норми.

У грудні 1917 р. навчальна мортирна батарея являла собою саме жалюгідне видовище, яке тільки можна собі уявити у воєнному житті. Служби та навчання вже ніяких не було, «товариші солдати» спали так довго, що здавалося впадали в зимову сплячку, наче борсуки. Крім цього, вони займалися лише тим, що нашвидкоруч доїдали залишки продовольства, проклинаючи офіцерів та погрожуючи їм найбільш витонченими способами вбивства. Картярство набрало якихось просто гомеричних форм як в бараках, так і в офіцерському зібранні. Ніяких наказів і розпоряджень ні офіцери, ні солдати вже не виконували; чергові на телефоні та телеграфі пощезли безвісти; апарати були покинуті, а їхні дрти обірвані невідомо ким. Батарея не мала зв'язку навіть зі штабом корпусу. Грізні колись мортири кинуті посеред двору, запливли брудом і були заметені снігом. Між ними валялися крупнокаліберні набойі

⁴² Волков С. В. Трагедия русского офицерства. М. : Центрполиграф, 2002. С. 67.

зі знятими ковпачками детонаторів, які солдати, виявляючи дива винахідливості, замість навчання переливали в ложки, підстаканники та інший непотріб.

Рятуючись від кошмару казарменої служби в революційні часи, Микола став спостерігати за собою певний потяг до ескапізму, утечі від реальності. Якось поступово, але з часом, усе частіше і частіше, він, повертаючись зі служби на зйомну квартиру, став подовгу зупинятися біля будівлі лекційного корпусу Технологічного інституту на Великій Садовій й мріяти про нездійсненне.

«Томський технологічний інститут імператора Миколи II», заснований у 1896 р., став першою політехнікою в азійській частині Російської імперії. Головний її корпус був побудований у стилі модерн за проектом відомого петербурзького архітектора Р. Марфельда в 1897–1907 рр. Вона являла собою строгу, але вишукану, якусь «німецьку архітектуру», освітлену численними електричними лампами та ліхтарями.

Тут треба пояснити, що в Томську вже з листопада бувають по-справжньому сибірські морози. Настільки сибірські, що навчання починалося в інституті не зрання, а дещо пізніше, коли мороз спадає, хоча б до позначки мінус 20°C. Але це, своєю чергою, означало, що і продовжуватися заняття в інституті будуть довше, аніж зазвичай. І справді, заняття закінчувалися, коли вже надворі темніло, і замучений солдатами прапорщик М. Говоров плентався зі служби додому.

Розруха в РСФРР тоді ще тільки починалася, старі інституції ще працювали, як і раніше, перебоїв із електрострумом на місцевій електростанції поки ще не було і М. Говоров, улаштувавшись під ліхтарем, міг довго спостерігати вельми привабливу картину того, як із осяяного

Лекційний корпус Томської політехніки

вогнями головного /«лекційного»/ корпусу інституту виходив жвавий натовп студентів, а за ним з'являлися поважні викладачі, з бородами, в окулярах і з інститутськими значками на шинелях. Він слідкував за газетами і журналами, за науковим життям країни – і знав, що тут, за освітленими шибками, працює знаменитий геолог і письменник Володимир Обручев та не менш знаменитий гляціолог, професор Борис Вайнберг. Йому чомусь мріялося, що зараз хтось із них підійде до молодого прапорщика, який заляк, присипаний снігом, під електричним ліхтарем на двадцятиградусному морозі, і запитає, що він тут робить, а потім запропонує зайти всередину зігрітися. Його напоять гарячим чаєм на кафедрі і, вислухавши історію нещасного юнака, що мріє стати інженером, запропонують залишитися в інституті назавжди, подалі від небезпечних солдатів, смертоносних гармат і брата-кар'єриста. Не те що асистентом при приват-доценті, а хоча б студентом-першокурсником. Але проходив день за днем, тиждень за тижнем, а до Миколи, що замерзав під ганком, ніхто не підходив і нічого такого не пропонував. На нього взагалі не звертали уваги, наче його й на світі не існувало. Це було навіть гірше аніж подібні солдатські жарти. Закінчилися чати під інститутом тим, що його таки вистежив старший брат, який запідозрив, що Микола закрутив інтрижку і пропадає десь у жіночих обіймах. Леонід відвів Миколу додому, випитав усі подробиці братової «манії», а потім жорстоко висміяв мрійника, заявивши, що ніхто його тут не чекає і ніхто нічого йому тут не дасть, а військова служба – єдине для них сьогодні реальне заняття, аж поки йому не настане кінець з незалежних від братів причин. Микола погодився, але мрій своїх не забув.

А от «незалежні» причини незабаром з'явилися. Уже 15 січня 1918 р. сумісний декрет ВЦВК та РНК проголосив створення Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА). Заходи по демобілізації «Революційної армії вільної Росії» докотилися до Томська лише в березні 1918 року. І в Червону Армію тоді брати Говорови вступати відмовилися⁴³. 20 березня 1918 р. в чині прапорщика воєнного часу

⁴³ Бичевський Б. В. Маршал Говоров. М.: Воениздат, 1970. С. 23.

Микола Говоров був «звільнений більшовиками по демобілізації» зі своєї запасної батареї⁴⁴. Прощального візиту командир батареї, як це було колись заведено між панами-офіцерами, він уже не здійснював.

Брати-прапорщики повернулися додому до м. Елабуга на самому початку квітня 1918 р., потяги, хоч і з перебоями, але поки що ходили. Дома вони дізналися, що благодійник родини Іван Іванович Стахеев на початку 1918 р. емігрував до Франції, де відразу ж по приїзду помер від серцевого нападу, коли дізнався, що в його особняк поселився Ф. Дзержинський. А син його Дмитро, купець і досить відомий письменник, рятуючись від революції, переїхав до Ялти, де теж відразу по переїзду помер від серцевого нападу. Ще два роки тому могутня монополія повністю припинила існування й розтанула, наче дим⁴⁵.

Тому довелося розраховувати виключно на власні сили і йти працювати в місцеву споживчу кооперацію, що є найбільш таємничим періодом у ранній біографії нашого героя. Про його старшого брата відомо хоча б те, що майбутній маршал працював у кооперативі бухгалтером, а от Микола два місяці займався взагалі невідомо чим. Родичі плутаються в показах: чи то він, як і батько, став займатися в кооперативі діловодством, чи то риболовлею на просторах Волги-матінки й пов'язаним з нею рибозасольним бізнесом, чи то сполучав одночасно перше з другим – незрозуміло.

З 16 листопада 1917 р. в Елабuzі теж була встановлена радянська влада, проте ніякої співпраці з нею родина Говорових, як і більшість міщан, поки що не вела. Те, що елабужани не підтримали більшовицького перевороту, зовсім не є дивиною, зважаючи на її виключне становище процвітаючого купецького містечка. Реалії «воєнного комунізму» та прояви «червоного терору» явно не викликали в елабужан ентузіазму. Ентузіазм у М. Говорова потроху став викликати інший політичний проект.

⁴⁴ РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

⁴⁵ Вафина А. Д., Гурьева А. П. Елабужские купцы-меценаты Стахеевы. Елабуга, : 2013. С. 102.

БІЛОГВАРДІЄЦЬ

У квітні 1918 р. на Поволжі якраз починалася громадянська війна. Причому головними противниками більшовиків виступали не класичні білогвардійці, а збройні формування соціалістичних все-російських партій, у край невдоволені розгоном більшовиками Всеросійських Установчих зборів у січні 1918 р. й встановленням однопартійної диктатури. На весну 1918 р. на їхній основі на Поволжі вже сформувалося цілком дієздатне антибільшовицьке підпілля. У квітні 1918 р. у збройний конфлікт із більшовиками де-факто вступило сусіднє з Поволжям Яїцьке (до 1917 р. – Уральське) козацьке військо. Тому не дивно, що нова влада 29 травня 1918 р. оголосила в м. Елабуга мобілізацію військовозобов'язаних для формування гарнізонної роти й ескадрону кавалерії для РСЧА. Микола Говоров, який мав чудову кавалерійську підготовку, відразу зрозумів, що «комісари» скоро являться по його душу і, небажаючи співпрацювати з більшовиками, свідомо став ухилинцем, перейшовши на нелегальне становище.

Доводилося ховатись (благо, настало літо) у приволзьких шелягах, куди йому носили їсти його молодші брати. Бути ухилинцем влітку 1918 р. було набагато легше, ніж у ХХІ столітті. Ніяких електронних баз даних та відеокамер на стовпах ще не існувало. Треба було лише домовитися з рідними, аби ті казали представникам влади, що їх син чи брат поїхав кудись на заробітки і не показуватися на люди. Така вимушена робінзонада М. Говорова продовжувалася три місяці й, можливо, як згадував він пізніше, була найкращим часом його життя.

Місцевість він добре знав із дитинства, рибу ловити вмів як вудкою, так і вершею, новини приносили родичі. Особливо захоплювали його звістки про заколот Чехословацького корпусу наприкінці

травня 1918 р. і повстання КОМУЗу⁴⁶. **Комітет** членів всеросійських **установчих зборів** був першою організацією, що претендувала на статус всеросійського антибільшовицького уряду в 1918–1920 роках. Підпільно він сформувався ще взимку, а реально, опираючись на повсталих чехословаків, проголосив себе 8 червня 1918 р. в м. Самара.

Влада КОМУЗу розповсюдилася влітку 1918 р. на Середнє Поволжя, Прикам'я та Південний Урал. А це вже було зовсім поруч із Елабугою – і Микола вичікував. Новини надихали: десь за місяць влада більшовиків була ліквідована на величезній території, сформовано єдиний фронт, уряд і друкований орган повсталих газету «Вісник КОМУЗу». А поки що вдень Микола або лежав під вербою, читаючи книжки, або рибалив, уже звикнувши до масованих нападів комарів. Проте він добре розумів, що безкінечно подібна ідилія не триватиме і досить скоро доведеться робити серйозний життєвий вибір.

У вересні 1918 р. у чині прапорщика воєнного часу, разом зі старшим братом Леонідом, 19-літній М. Говоров вступає добровольцем, хоч і до соціалістичної, але принципово антирадянської «Народної армії КОМУЗу», частини якої 7 вересня 1918 р. прориваються до Елабуги на двох (за іншими даними – на трьох) озброєних пароплавах. На одному пароплаві під червоним прапором пливли чисті «комузівці», на іншому – їхні союзники чехословаки. Через десять років Леонід Говоров розповідатиме партпрацівникам, м'яко кажучи, неправду про те, як «білогвардійці» його з братом примусово «мобілізували при зайнятті місцевості»⁴⁷. Натомість у нагородних документах Західного фронту Російської армії записано, що вже 8 вересня 1918 р., тобто наступного дня після прибуття комузівських пароплавів, прапорщик Говоров «вступив добровольцем в 5-у Прикамську батарею, пізніше перейменовану в 3-ю батарею 8-ї Камської стрілецько-артилерійської бригади». До того ж, у документі є приписка, що він того ж числа вже «приймав участь в кампанії проти більшовиків»⁴⁸.

⁴⁶ Іноді в джерелах та літературі цей термін пишеться маленькими літерами – «Комуз».

⁴⁷ РДВА. Ф. 7. Оп. 8. Спр. 335. Арк. 121зв.

⁴⁸ РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

А справи-то розвивалися ось так. За спогадами комісара елабузького телеграфа М. Казакова, незважаючи на вчасне попередження про наближення ворожих пароплавів, командир більшовицького елабузького гарнізону Замятін, жодних заходів щодо попередження гарнізону не вдіяв,

76.2 мм дивізійна гармата М1902

а потім узагалі перейшов на бік Комузу. Завдяки цьому місто було практично захоплено без бою, більшовики в паніці тікали, а вдячні їм міщани нещадно обстрілювали комуністів із вікон і горищ своїх будинків. Наступного дня більшовики спробували відбити місто, зібравши великі сили – до 1000 чоловік, але в наступальному бою, намагаючись зайти в місто відразу з усіх боків, зазнали повної поразки – і знову панічно відступили на В'ятські Поляни. Пізніше в цій поразці червоні усіяко звинувачували свого командира роти Дежавинського, що свідомо перейшов на бік ворога й розказав комузівцям про плани червоних. Брати Говорови гарантовано брали участь у цьому бою, а можливо, і самі ще 7 вересня 1918 р. стріляли в спину комісарам, які втікали.

Отже, офіційно 7 вересня 1918 р. м. Елабуга була зайнята чехословацьким загоном, який ненадовго вивісив на міській площі свій екзотичний червоно-біло-зелено-синій прапор. Але «чехи», після успішної виправи 8 вересня 1918 р., разом з бравим солдатом Швейком поспішили додому через Владивосток і, завантажившись на пароплав, подалися з піснями геть. Натомість Комуз у місті сформував невеликий військовий гарнізон на чолі з поручиком Серовим. Негайно були відновлені органи самоуправління містом й інші установи лютневих часів. Виник також місцевий комітет допомоги Народній армії в складі 40 чол. Керівником комітету став міський лікар І. Крилов, а секретарем – підручний лікар, фельдшер О. Новіков.

Комітет негайно зайнявся розповсюдженням відозви по мобілізації городян до лав Народної армії, а пізніше влаштовував неодноразові збори у фонд допомоги останній⁴⁹. Ось уривок з тексту «Відозви Елабузького комітету допомоги Народній армії від вересня 1918 р.», за допомогою якого Комузу вдалося загітувати до служби Миколу Говорова: «Громадяни! З Божою поміччю наше багатостраждальне місто силою прибулого загону Народної армії й спільними

Бірськ. Чехословаки в 1919 р.

зусиллями городян звільнилося від кошмарного гніту банди насильників-більшовиків, кримінальних покидьків суспільства, що об'єдналися навколо «радянської влади».

Зусиллями Народної армії, до лав якої вступають тепер кращі сили країни, місто за містом, селище за селищем, батьківщина повільно, але твердо скидає терновий вінець, що випав на її долю, й усі ми знову, омившись слізьми й кров'ю безвинно загиблих мучеників-співгромадян, призиваємося до напруженої праці по закріпленню добутих в Лютневу революцію, священних для всіх нас громадянських прав...» Тобто Комуз оголосив в Елабузі так звану «добровільну мобілізацію». Це коли спочатку в Народну армію записували добровольців, ну от як братів Говорових, а потім мобілізували всіх

⁴⁹ Архів Елабузького Музею-Заповідника (АЕМЗ). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.

недобровольців відповідних років народження. Це й дало згодом М. Говорову формальне право заявляти, що він був мобілізований, хоча взагалі-то він був доброволець.

Мобілізація в Елабузі мала певний успіх. Наприклад, до Народної армії записався 61 учень старших класів реального училища⁵⁰, де колись ще зовсім недавно вчився М. Говоров. Загалом, новобранців у місті набралось на цілий полк на чолі з підполковником В. Молчановим, який на ентузіазмі навіть назвали «Елабузькою народною армією». У ній, щоправда, не було артилерії, а артилеристи потрібні були Комузу в іншому місці, тому братів Говорових наступним пароплавом перекинули в розташування 3-ї батареї 8-ї Камської бригади. Доля ж інших елабузьких повстанців була сумна. Через місяць, у жовтні 1918 р., червоноармійці 5-ї армії РСЧА захоплюють місто, з якого разом з округою втечуть до 10 000 чол., тобто близько 80 % населення. Комузівці пароплавами будуть везти їх по річках у далекі далі, аж до м. Камишова в Сибіру.

Батьки М. Говорова разом з меншими дітьми вирішать залишитися в місті під червоною окупацією, а згодом і перейдуть на бік переможців. У 1919 р. мати М. Говорова помере від тифу, а роком пізніше «старий» 51-річний О. Говоров, покинувши двох дітей, вступить до РСЧА як червоноармієць 383 батальйону. Буцімто до таких дій його підіб'є рідний брат, дядько нашого героя, що був ентузіастом-більшовиком і командиром невеликого червоного партизанського загону в Сибіру. «Старий» Говоров буде займатися діловодством у штабі червоної частини, а 5 грудня 1920 р. Олександр Говоров помере у військовому госпіталі від наслідків важкого серцевого нападу. Проте більшість тимчасових переселенців із Елабуги, серед яких було багато родичів та знайомих М. Говорова, більшовикам кланятися не поспішали й компактно отаборилися в м. Бірськ Уфимської губернії⁵¹.

З 17 вересня 1918 р. обидва брати Говорови уже вважаються «молодшими офіцерами» НАКОМУЗу⁵² й нашивають собі відповідні ар-

⁵⁰ АЕМЗ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5.

⁵¹ АЕМЗ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 6.

⁵² НАКОМУЗ – Народна Армія Комітету Установчих Зборів.

мійські відзнаки: шматок Георгіївської стрічки, яку воїни Народної армії носили на околиці кашкета, замість кокарди, й білі пов'язки на лівих руках. Причому, зауважте, брати Говорови вступають до Народної армії у той час, коли її частини, як виявляється, зазнавали поразки, і вже місяць як відступали на схід під натиском новоствореної РСЧА⁵³.

Поряжки в Народній армії нагадували сучасникам середину 1917 р. Влада командирів мала місце лише в поході та в бою, конфліктні ситуації вирішували «Товариські дисциплінарні суди». У частинах діяли солдатські комітети, і формувалися партійні осередки соціалістів-революціонерів (есерів), що вважалися її провідною ідеологічною силою. У Народній армії було відмінено носіння погон, і «громадянин-солдат» мав віддавати честь тільки своєму безпосередньому начальнику в кількості тільки одного разу на день. Тому не дивно, що через місяць, у жовтні 1918 р., Народна армія відступила на схід під тиском суцільно авторитарної 1-ї армії РСЧА, керованої М. Тухачевським. Тоді ж, під час об'єднання антибільшовицьких збройних сил Сходу Росії, Народна армія була розформована, а її частини, що відступили з Поволжя на схід, будуть переформовані в 1-й Волзький армійський корпус під керівництвом легендарного білогвардійського генерала Володимира Каппеля. Саме з цього моменту М. Говоров і стане патентованим білогвардійцем і, увага, «колчаківським офіцером».

Загалом, за досить короткий термін М. Говоров переіменув над собою зверхність кількох антикомуністичних урядів. Вступав він у вересні 1918 р. в Народну армію КОМУЗу, яка вже 24 жовтня 1918 р. була розпущена, а її частини злиті в єдину армію «Уфимської дирекції» (Тимчасового Всеросійського уряду). Ця дирекція ще 23 вересня 1918 р. проголосила «Російську державу». Уряд її був есерівської орієнтації, а його армію очолив генерал В. Болдирев. Так батарея М. Говорова стала однією з клітин Західного фронту армії «Російської держави», що воювала з РСФРР.

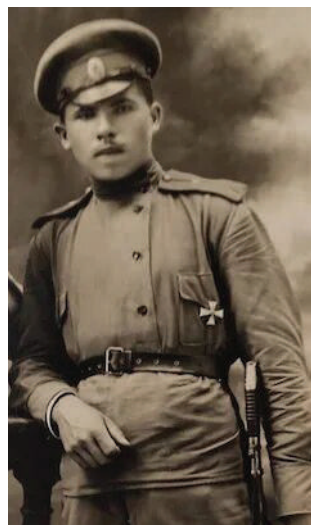
Але й тут наш прапорщик-артилерист надовго не затримався. 18 листопада 1918 р. в м. Омськ стався воєнний переворот, унаслідок

⁵³ РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія.

якого артилерійська батарея М. Говорова опинилася в складі Російської армії Верховного правителя Росії адмірала Олександра Колчака. Так, поза бажаннями самого прапорщика, він від підтримки соціалістів-революціонерів скотився до служби білогвардійцям-реваншистам, схильним до проявів відвертого російського націоналізму. Віднині батарея М. Говорова входила до складу 1-го Поволзького армійського (стрілецького) корпусу Західної окремої армії Східного фронту Російської армії.

Там артбригада М. Говорова отримала нумерацію за номером дивізії і входила тепер до складу 8-ї Камської стрілецької дивізії II-го Уфимського армійського корпусу. Весною – влітку 1919 р. корпусом командував один із кращих колчаківських генералів – «генерал чехословацької служби в Росії» Сергій Войцеховський. Артилерією дивізії командував полковник Ян Медвадовський. Воєнна бюрократія в колчаківській армії стояла на належному рівні, тому нам відомі особи всіх безпосередніх командирів М. Говорова: 1-м дивізіоном артбригади командував капітан Медведєв, а 3-ю батареєю – спочатку поручик Ковалевський, а потім, з 20 лютого 1919 р., – штабскапітан О. Несмерчук⁵⁴.

З останнім у М. Говорова склалися цілком товариські стосунки. Несмерчук теж був «подлого» походження: його батько – робітник Казанського пивоваренного заводу. Несмерчук також був юнкером прискореного випуску; щоправда, закінчив не Константинівське, а Казанське піхотне училище ще в 1915 р. На фронтах Першої світової – контужений та двічі поранений. Теж добровольцем він пішов у 1918 р. воювати проти червоних⁵⁵.

Несмерчук Олександр
Михайлович в чині
прапорщика

⁵⁴ РДВА. Ф. 39890. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.

⁵⁵ Несмерчук Олександр Михайлович (1894–1946) – з 1920 р. в еміграції у Фран-

Генерал Василь Болдирев

Саме за поданням останнього, 28 лютого 1919 р. на «молодших офіцерів» 3-ї батареї 1-го дивізіону 8-ї Камської стрілецької артбригади прапорщиків братів Говорових, Леоніда та Миколу, складено нагородні листи й короткі записки про службу у зв'язку з представленням братів до чину підпоручика. Микола Говоров подавався до підвищення на підставі наказу по воєнному відомству за № 681 від 24 грудня 1915 р. як такий, що відслужив у чині прапорщика у воєнний час дванадцять місяців з перервами на кооперацію. Старшинство в новому чині йому належало ще з 26 грудня 1918 р. 7 квітня 1919 р. про підвищення в званні М. Говорова клопотався вже начальник артилерії дивізії О. Медвадовський⁵⁶. Через командувача дивізією подання пройшло 28 квітня 1919 р., а через Головний штаб Російської армії – 26 травня 1919 р.⁵⁷.

Водночас з очікуванням підвищення по службі брати Говорови взяли участь у весняному 1919 р. наступі армій Східного фронту адмірала О. Колчака. Користуючись перенаправленням червоних армій на Південь проти повсталих донських козаків та білогвардійців генерала А. Денікіна, О. Колчак завдав червоним на початку березня 1919 р. потужного удару. Успіх адмірала був вражаючим. Червоні позадкували на 90–100 км, зриваючись у панічні втечі, явно не в змозі чинити гідний супротив. Брати Говорови у цей час перебували разом із своєю батареєю в складі Західної армії генерала

цїї, де став інженером-хіміком. Працював і жив у м. Ліон, де одружився із французенкою. Під час нацистської окупації Франції – в'язень концтабору. Помер від наслідків старих поранень в госпіталі «Еррію» м. Леон. Рідний брат відомого радянського ентомолога Сергія Несмерчука.

⁵⁶ Медвадовський Ян (1871–1957) – походив з потомствених дворян Варшавської губернії, католик. Закінчив Київське піхотне юнкерське училище. У роки Першої світової – полковник, командир 45-го мортирного артдивізіону. Учасник білого руху. 3 січня 1920 р. в червоному полоні. 3 січня 1921 р. полковник армії II Речі Посполитої, з 1924 р. – бригадний генерал. З 1930 р. у відставці. Жив і помер у м. Лодзь в часи ПНР.

⁵⁷ РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 15.

Михайла Ханжина, колчаківського шуряка. 6 березня 1919 р. вона, у складі якої – 48 000 багнетів і шабель, ударила у фланг 5-й червоної армії т. Блюмберга, зім'явши й відкинувши останню. Генерал Ханжин круто загнув на південь по тракту на Бірськ, почавши різати тили розтягнутих у нитку логістичних комунікацій червоних військ. Але вцілілі родичі, яких брати Говорови зустріли у Бірську, спраги братів не втамували, як і їхньої надії дійти до рідних країв і визволити Елабугу та батьків з-під червоної кормиги. Разом із військами II Уфимського корпусу братам Говоровим лишень удалось захопити важливе стратегічне місто Уфу, після чого в колчаківців з'явилися навіть перспективи переправи через Волгу і походу на Москву.

2 травня 1919 р. білогвардійці (3-я Іркутська стрілецька дивізія) змогли захопити й Елабугу, яку захищав полк РСЧА під командуванням майбутнього маршала СРСР В. Чуйкова, але ненадовго. Брати Говорови воювали на іншому оперативному напрямі й навідатися до батьків не змогли. Лише від земляків-біженців, що отаборилися в Бірську, чули про грізні події, які творилися навколо рідної Елабуги. Щоб навести лад у своїх військах, червоні вдавалися там до децимації – показових розстрілів кожного десятого. На Камі відбувалися артилерійські бої між пароплавами. Полонених колчаківських офіцерів червоноармійці вбивали лише після тривалих і відверто садистських тортур. 27 травня 1919 р. білогвардійці відступили з Елабуги остаточно. Стара Говорова, яка помере в цьому ж таки році від тифу, та її чоловік, який помере наступного, ніколи вже не побачать свого другого сина.

7 травня 1919 р. командир II Уфимського армійського корпусу генерал-майор С. Войцеховський⁵⁸ направив командувачу Західною

Генерал
Ян Медвадовський

⁵⁸ Войцеховський Сергій (1881–1953) – російський та чехословацький воєначальник. Підполковник Російської імператорської армії (1916), генерал-майор Ро-

армією генералу від артилерії Михайлу Ханжину рапорт: «Представляю при цьому нагородні листи та короткі записки щодо служби на чинів керованого мною корпусу, прошу клопотатися про надання їм за бойові відзнаки відповідних чинів»⁵⁹.

Адмірал
Олександр Колчак

Серед долучених до рапорту документів є і підписаний начальником штабу корпусу полковником Ф. Пучковим «Список офіцерів... 2-го Уфимського армійського корпусу, що представляються до підвищення чину за бойові відзнаки». У ньому п'ятим із восьми чоловіків значиться прапорщик Говоров, що переводився з прапорщиків відразу в поручики через чин із старшинством з 29 березня 1919 р.⁶⁰ Тобто в підпоручики М. Говоров представлявся по старшинству служби, а в поручики – за бойову відзнаку.

Наступаючим білим арміям не вистачило лише двох денних переходів до Волги, до хлібних запасів, а там вони вже прорвалися б на стратегічний простір – на шлях до Москви, але ж ні. З усіх кінців червоної Росії вже прибували на Поволжя десятки тисяч бійців на чолі з 26-річним командармом Михайлом Тухачевським, який тепер командував 5-ю червоною армією. У результаті Бугуруслано-Уфимської операції (4–13 травня 1919 р.) він сміливим фланговим маневром розбив генерала Ханжина і говорівський II Уфимський корпус. Саме тоді військова удача й відвернулася від братів Говорових.

За свідченнями нагородних документів найкраще на полі бою брати Говорови виявили себе в оборонних боях літа 1919 р., коли

сійської армії адмірала Колчака (1918), генерал Чехословацької армії (з 1928 р. по січень 1940 р.). Напередодні нацистської анексії Чехії пішов у відставку. У 1945 р. засуджений у СРСР за контрреволюційну діяльність. В'язень Озерлагу №7 (м. Тайшет), санітар у лагерьному госпіталі. Помер від шлункової кровотечі.

⁵⁹ РДВА. Ф. 39624. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 257.

⁶⁰ РДВА. Ф. 39624. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 259.

колчаківська армія почала відступати під натиском 5-ї армії РСЧА до Сибіру. Загальний настрій цих боїв краще ніж інші передає письменник-білогвардієць Роман Гуль: «Бої, розстріли, сипний тиф кошили білих і червоних, Сибір текла кров'ю; цю картину червоно-білої війни в Сибіру не порівняти навіть з 1812 роком. Це було пекло смертей на криваво-завошивленому фоні»⁶¹.

Спочатку це була Бірсько-Уфимська операція (25 травня – 20 червня 1919 р.), коли, за свідченнями очевидців, стояла така спека, що бійці втрачали свідомість від втоми і сонячних ударів прямо на полі бою. Це була класика громадянської війни: тут білі башкири билися з червоними башкирами, білі калмики з червоними калмиками, білі козаки з червоними козаками, а Микола Говоров розстрілював їх усіх з тридцятип'ятигарматної гармати. Білі оборонялися вперто, намагаючись утримати території Поволжя, але Тухачевський, беручи масою, зміг витіснити колчаківців за Урал. Саме тоді з'являється «Список 99 офіцерів і воєнних чиновників», на котрих начальником нагородного відділення управління чергового генерала Ставки начальнику інспекторського відділу управління були направлені нагородні листи «для розгляду по належності»⁶², серед яких знову знаходимо і прапорщика М. Говорова.

⁶² РДВА. Ф. 39499. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 509-510.
Святування Водохрещі 1919 р. в ІІ Уфимському корпусі

Одразу після цього почалася Златоустівська операція (26 червня – 13 липня 1919 р.), коли Тухачевський несподіваним маневром форсував уральські гори й вузькими ущелинами прорвався в тил Західного фронту Російської армії. За свідченнями сучасників, білі та червоні билися тоді «як звірі», з величезними втратами, але фактор несподіваності взяв гору й приніс перемогу червоним⁶³. Завдяки успішно проведеній операції, РСЧА захопила найважливіші гірничо-промислові центри Південного Уралу й отримала можливість подальшого наступу на схід. Відразу по закінченні Златоустівської операції, 13 липня 1919 р. наказом Верховного головнокомандувача Російської армії адмірала О. Колчака «за бойові відзнаки» брати Говорови були урочисто підвищені до звання підпоручиків⁶⁴.

Виходило так, що їхнє подання відразу на два чини (з прапорщиків у поручики) було відхилено під час відступу, можливо, через їхнє не надто благородне походження. Можливо, це і була та соломинка, що в майбутньому переламала спину верблюду. 27 липня 1919 р. наказ про підвищення братів був опублікований в офіційній газеті колчаківського воєнного відомства «Русская армия»⁶⁵. У нагородних листах й записках про службу у зв'язку з підвищенням братів до чину підпоручика окремо зазначалося, що ці «молодці» вступили до Білої армії добровольцями.

А на фронті передиху не було, відразу ж по цьому почалася Челябінська операція (14 липня – 4 серпня 1919 р.), коли війська інfernального Тухачевського в Сибіру опинилися затиснутими колчаківцями в кліщі й ледве не розгромлені. Ситуацію врятувало лише повстання робітників у Челябінську, що масово поповнили гарматним м'ясом 5-у армію РСЧА і цим врятували ситуацію.

Кожну з перерахованих вище операцій колчаківці програли і кожна поразка супроводжувалася масовою здачею «білих» солдатів

⁶³ Горелик Я., Солоницын Г. Достижение внезапности в Златоустовской операции. Военно-исторический журнал. 1977. № 5. С. 85.

⁶⁴ РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 54.

⁶⁵ Русская армия. 1919. 27 июля. С. 3.

у полон, насамперед напередодні мобілізованих. Наприклад, у битві під Челябінськом, де цілий тиждень йшли жорстокі бої, тільки полоненими колчаківці втратили 15 000 чол.⁶⁶ Але в полон брати Говорови здаватися тоді ще не бажали і вперто трималися «білої справи».

Останньою битвою на боці білих для М. Говорова стала Петропавлівсько-Тобольська операція (20 серпня – 3 листопада 1919 р.). 20 серпня 51-а дивізія РСЧА форсувала ріку Тобол: водночас колчаківська артилерія і, зокрема батарея М. Говорова завдали їй бійцям великих втрат. 2 жовтня 1919 р. червоних навіть вдалося відкинути назад за річку, проте 15 жовтня 1919 р. червоні форсували її вдруге й перейшли у швидкий наступ.

3 листопада по грудень 1919 р. брати Говорови встигли розчаруватися в адміралі Колчаку, який терпів від Тухачевського одну поразку за іншою. 16 грудня 1919 р. стало останнім днем служби М. Говорова у Російській армії⁶⁷. Колишні радянські та сучасні російські історики, намагаючись відбілити біографію Л. Говорова, пишуть, що він разом із братом потрапив у полон до червоних, де і отримав пропозицію, від якої неможливо було відмовитися, тобто перейти на службу до РСЧА⁶⁸.

Але документи РДВА показують, що ніякого полону не було, натомість було присутнє дезертирство чистої води. 17 грудня 1919 р. Микола й Леонід Говорови, підмовивши для надійності кількох солдат зі складу своєї батареї, дезертирували з частини, підставивши довірливого штабскапітана Несмерчука по повній програмі, і втекли з фронту в тил – до добре їм знайомого міста Томськ. Ось коли пригодилися зв'язки Леоніда Говорова з місцевими соціалістами, тепер вони мали врятувати братам життя.

Наприкінці 1919 р. навіть тверді прихильники «білої справи» розуміли, що справа ця програє, а колчаківські армії розгромле-

⁶⁶ Шамбаров В. Е. Белогвардейщина. М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 289.

⁶⁷ РДВА Ф. 7. Оп. 8. Спр. 328. Арк. 164.

⁶⁸ Лазарев С. Е. Неизвестные страницы жизни маршала Л. А. Говорова. Ученые записки Орловского государственного университета. 2010. № 3. С. 94.

ні. Особливо, коли по всьому ще підконтрольному білому урядові Сибіру почалися повстання, інспіровані різноманітними соціалістичними партіями й угрупованнями. У Томську ще з кінця 1918 р. існувало сильне антиколчаківське підпілля, у якому були задіяні як есери з меншовиками, так і більшовики. А що найбільш важливо, деяких із цих підпільників брати Говорови знали особисто ще з часів служби в місцевій мортирній батареї.

16 грудня 1919 р. білі якраз готували Томськ до евакуації. Підпільники вирішили скористатися цим і захопити владу. Ними був організований коаліційний воєнно-революційний комітет. Розташовані в місті білі частини були оповіщені про проголошення в Томську радянської влади з закликом переходити на бік ВРК⁶⁹. Повстання підтримали до 15 000 чол. з 70 різноманітних колчаківських підрозділів, розташованих неподалік, з командним складом включно. У Томську на бік ВРК перейшло декілька сотень колишніх білих офіцерів. До того ж, формально вони перейшли на бік «червоних», бо і в есерів, і в меншовиків прапори в 1919 р. теж були червоного кольору.

До 18 грудня 1919 р. Томськ перейшов під контроль повсталих, зіткнень із відданими колчаківському режиму військами практично не було. Для того, аби закріпити успіх, ВРК став озброювати робітників. Виник штаб «робітничої дружини» на чолі з членом підпільного комітету РКП(б) В. Митряєвим, якому на вечір 18 грудня 1919 р. вдалося озброїти до 3000 чол. Саме в цю «митряєвську» дружину й записалися брати Говорови: Леонід як помічник начальника, а Микола – рядовим її членом, хоча робітником у своєму житті ніколи, жодного дня не був. Два дні Томськ переживав свято соціалістичного єднання, але 20 грудня 1919 р. до міста ввійшли частини 5-ї армії РСЧА і епоха революційної демократії, разом із владою ВРК, закінчилася там назавжди.

⁶⁹ Ларьков Н. С. Декабрьские события 1919 г. в Томске. Вестник Томского государственного университета. История. 2011. № 3. С.51.

ВОЄННИЙ СПЕЦІАЛІСТ

Варіант майбутнього для братів Говорових тоді був лише один, аби врятуватися від «червоного терору» і ЧК, їм треба було якнайшоріше вступити до лав Червоної армії і стати «воєнспецами». А потім, якомога швидше, відбути з її частинами з Томська куди якнайдалі. Загалом, у кінці 1919 р. лави РСЧА поповнили більше як 14 000 колишніх білих офіцерів. Пізніше, в одній із кадрових анкет, Л. Говоров писав, що на бік червоних разом з братом він «перейшов персонально», а опісля зайняття Томська червоними військами, знову-таки разом із братом став на облік до Томського губернського воєнного комісаріату, причому «арештованим не був і до відповідальності не притягався»⁷⁰. Ідентичні слова про себе міг сказати і М. Говоров.

Професійним історикам добре відомо, що історія – дама іронічна, а, можливо, і найбільш іронічна дама з існуючих. Пригоди М. Говорова в статусі червоноармійця почалися з того, що на початку 1920 р. М. Говоров потрапив до лав 51-ї дивізії Василя Блюхера, бійців якої чотири місяці тому він з братом завзято розстрілював із гармат під час переправи через Тобол-ріку. 21 січня 1920 р. М. Говоров отримав наказ прибути в розпорядження інспектора артилерії 5-ї армії РСЧА, потрапивши спочатку до резерву чинів, де його як колишнього білогвардійця перевіряли на лояльність і на непричетність до проведення «білого терору». Дефіцит артилерійських спеціалістів у лавах РСЧА призвів до того, що йому «списують» службу на білих, і він таки отримує статус «воєнспеца» /воєнного спеціаліста/.

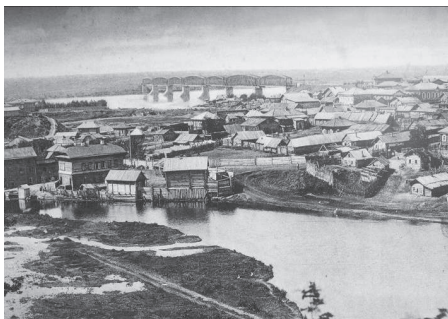
5 лютого 1920 р. відбулося призначення М. Говорова тимчасово виконувачем обов'язків замісника командира 3-го легкого артдивізіону 51-ї стрілецької дивізії⁷¹, причому офіційно затвердже-

⁷⁰ РДВА. Ф. 7. Оп. 8. Спр. 328. Арк. 162.

⁷¹ РДВА. Ф. 37976. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 164.

ним на цій посаді він так і не став аж до своєї демобілізації з армії за станом здоров'я. Уесь цей час його, колишнього білогвардійця, комісар та «особливий відділ» продовжували перевіряти на благонадійність.

Паралельно з цим почалася реорганізація Східного фронту: 51-шу дивізію, як ви вже помітили, передали на посилення 5-ї армії РСЧА, якою командував М. Тухачевський. Так М. Говоров потрапив до лав 5-ї армії РСЧА, бійців якої він разом із братом завзято розстрілював з гармат цілий рік і під Бірськом, і під Уфімськом, і під Златоустом, а під Челябінськом розстрілював їх так,

Новосибірськ (Новомиколаївськ)
початку XX ст

що армія ледве не зазнала там катастрофічної поразки. Але наприкінці лютого 1920 р. 51-шу дивізію виведено з 5-ї армії в резерв головного командування РСЧА й передислоковано в Ново-Миколаївськ (нині Новосибірськ). Тут до липня 1920 р. М. Говоров разом із своїми бійцями-артилеристами займався господарчими роботами: головне, відновленням порушеної війною Сибірської залізниці та Черемховських вугільних копалень – самого що не є гиблого місця в Іркутській області. Мимохідь його батарея залучалась і до боротьби з антирадянськими сибірськими партизанами, але не часто.

Наказ реввійськради Республіки від 4 липня 1920 р. про передислокацію дивізії на Південний фронт, на боротьбу з Російською армією П. Врангеля вдарив як грім серед ясного неба. Доводилося їхати на інший край світу й воювати там проти колишніх «своїх». Причому, буквально «своїх», де в складі Російської армії барона П. Врангеля воювала батарея, складена з колишніх юнкерів Константинівського артилерійського училища.

Свого комдива, першого кавалера ордена Бойового Червоного прапора РСФРР, майбутнього маршала СРСР, Василя Блюхера (1889–1938), М. Говоров вперше побачив на урочистому мітингу, присвяченому відправленню дивізії на Південний фронт. Мітинг проходив на вокзальній площі Ново-Миколаївська, і червоноармійці з воєнспецами прямо з мітингу грузилися у вагони й вирушали на війну. В. Блюхер у середовищі воєнспеців уже тоді уявлявся цілком таємничою фігурою, «полководцем під псевдонімом», людиною з повністю вигаданою офіційною біографією. Воєнспеци переказували один одному чутки, що комдив узяв за псевдонім своє блатне прізвисько, що він відводить душу в гомеричних п'ятиках, що безжальність його до своїх і ворогів не має меж. Тоді ж біля вокзалу ця атлетична, спокійна і вкрай зосереджена людина, «з міцною посадкою голови», не здалася двадцятиоднорічному воєнспецові ні чимось страшним, ні незвичайним.

Серед всеросійської розрухи напівголова дивізія добиралася до України більше місяця. У районі бойових дій, біля станції Апостолове (Криворізький район Дніпровської області), гармати М. Говорова вигрузилися 7 серпня 1920 р. Через декілька днів вони форсували р. Дніпро по наплавній переправі й вкотилися на знаменитий Каховський плацдарм, з якого якраз готувався черговий наступ РСЧА на Білий Крим.

Доля в 1920-му році поки що була прихильна до братів, але потім буквально кинула їх у саме горнило, бо в серпні 1920 р. їм довелося взяти участь у знаменитій Серагозькій операції. Виглядали брати Говорови влітку 1920 р. досить дивно. На тулубі молодші командири, як і рядові бійці 51-ї дивізії РСЧА, мусили носити червоні косоворотки, бо це був «подарунок московського пролетаріату» за перемогу над Колчаком, а на голові – суконну шапку-богатирку⁷² з велетенською, нашитою буквально на всього лоба,

Комдив Василь Блюхер
1935 р.

⁷² Більш звичний термін – «будьонівка» з'явиться дещо пізніше, в 1921–1922 рр.

червоною п'ятикутною зіркою Соломона. При такому залихвато-ському вигляді всі вони фактично являли собою яскраві мішені на полі бою. Новий головний убір відразу не сподобався Миколі й пізніше він розповідав колегам чому. По-перше, він демаскував «краскома»; по-друге, у літню спеку цей суконний шолом, нагріваючись проти сонця, стискав голову, чим викликав у людини хворобливий стан. До того ж, під час поїздок на коні, богатирка сповзала козирком на очі, а після дощу нова шапка виглядала неохайно. Зрештою, намокнувши, вона довго не висихала.

20 серпня 1920 р., одна з найбільших за чисельністю в РСЧА, 51-а дивізія В. Блюхера, згідно із задумом командування мала виконати найбільш відповідальну задачу в наступі. Командувач Перекопською ударною групою Август Корк розрахував так, що Блюхер, опершись на Каховський плацдарм, мав прорватися до Перекопу й відрізати війська Російської армії, розташовані в Таврії, від Кримського півострова. Блюхер пішов в атаку на околицях містечок Каховка і Чаплинка. «Широким фронтом, на весь зріст, без перебіжок, під згубним шрапнелним й рушнично-кулеметним вогнем, одягнуті в червоні сорочки, йшли блюхерівці; з нальоту оволоділи висотою біля хутора Куликовського. Приголомшені цією атакою, білі здали висоту, але, оговтавшись, кинулись у контратаку. Це був страшний бій. По кілька разів переходила висота від блюхерівців до білих. І червоний Блюхер й білий Кутепов повною мірою оцінили один одного – вночі обидва відійшли на початкові позиції»⁷³. Білий кримський журналіст А. Валентинов з приводу цих подій писав: «...Те що зробили наші війська, навіть не героїзм, а дещо надприродне. Під ураганим вогнем ходили в атаки в строю. Кожен снаряд

Командарм Август Корк,
фото 1914 р.

⁷³ Гуль Р. Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер. М. : Мол. гвардия, 1990. С. 156.

виривав з ланцюга по 10 – 15 чоловік. І кожного разу після розриву чулася команда «ас, два, в ногу!»⁷⁴

Так, це саме батарея братів Говорових тепер викошувала колишніх братів по присязі. Але діставалося на горіхи і зрадникам. У лютому бою під Верхніми Серагозами (Херсонська обл.) 28 серпня 1920 р. брати Говорови були обоє поранені осколками снаряда. Леонід – легко (осколком у праву ногу), Микола – важко (кількома осколками в спину). «Серагозька операція» виявилася визначальною в житті останнього. Після неї він наважився закінчувати з військовою кар'єрою. Для його психіки цієї низки побоїщ виявилось достатньо.

Обох братів відправили лікуватися до Олександрівського військового госпіталю, що розташовувався в будинку сучасної Обласної дитячої лікарні на Соборному проспекті Запоріжжя. Ще декілька років тому це була Олександрівська земська лікарня з ліпними янголятами над віконцями. Через два тижні Леонід, наспіх підлікувавшись, повернувся до військової частини і Микола 14 серпня 1920 р. уперше за останні три роки залишився сам. Вставати з ліжка й ходити до вбиральні самостійно він ще не міг, коли його наздогнала чергова воєнна пригода – наступ врангелівської армії на Олександрівськ.

Останній наступ білогвардійців в історії їх руху почався 14 серпня 1920 р. в Північному Запоріжжі. На Олександрівськ наступав 1-й армійський корпус Російської армії генерала-лейтенанта О. Кутєпова. Завдавши поразки правому флангу 13-ї армії РСЧА, він 16 серпня 1920 р. зайняв м. Оріхів і в Олександрівську була проголошена евакуація. 17 серпня 1920 р. під акомпанемент безугавного мату червоноармійці віднесли Миколу на ношах до підводи, яка повезла поранених до залізничної станції

Генерал Олександр Кутєпов

⁷⁴ Валентинов А. А. Крымская эпопея. Архив русской революции. 1922. Т. 5. С. 85.

Південна /Запоріжжя - 1/, де їх погрузили в начебто санітарний ешелон, який відправився у Катеринослав (Дніпро). 19 серпня 1920 р. Олександрівськ був захоплений білими військами, що теж погналися на північ, до губернського центру⁷⁵. У Катеринославському госпіталі було досить тривожно, біляки після Олександрівська зайшли на північ до 60 км і стояли десь лише в 40 км від губернського міста.

Лежачий Микола навіть допускав можливість «божого суду», коли його, як кажуть зараз, у маломобільному стані візьмуть у полон колишні товариші й показово розстріляють прямо під госпітальною стіною.

Врангелівський танк захоплений на Каховському плацдармі бійцями 51 дивізії РСЧА

Складну життєву ситуацію для М. Говорова виправив, як не дивно, воєнно-політичний союз Батька Махна з радянською владою, укладений 27 вересня 1920 р.⁷⁶ Коли Повстанська армія українських анархістів, підписавши угоду з урядом УСРР, рушила на врангелівський фронт, наступальний порив білогвардійців, наче корова язиком злизала. Про наступ на Катеринослав ніхто вже й думати не смів, і Микола в досить спокійній обстановці таки встав на власні ноги з госпітальної кушетки.

23 жовтня 1920 р. спільними зусиллями бійців РСЧА та Револьюційної Повстанської армії України /махновців/ Олександрівськ було відвойовано у білих назад⁷⁷. Це був чотирнадцятий і останній акт зміни політичної влади в місті за 1917–1920 роки. На початку листопада 1920 р. до міста знову повернулися радянські установи, воєнний госпіталь і, до речі, радянське керівництво «машинки». Микола Говоров уже видужував, ходив із палицею, і з цікавістю спостерігав за командирами

⁷⁵ Шамбаров В. Белогвардейщина. М. : Эксмо-Пресс, 2002. С. 506.

⁷⁶ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 449.

⁷⁷ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сб. док. В 4-х т. Т. 3. М., 1974. С. 483.

махновців, що лікувалися в госпіталі поряд із командирами-червоноармійцями. Ці, здавалося б, страшні анархісти та бандити, про макабричні витівки яких він наслухався ще вдосталь на фронті, на практиці виявилися цілком привітними й терпимими у побутовому відношенні людьми, хіба що малоговоркими.

Взагалі-то тогочасний Олександрівський госпіталь мав відверто дурну репутацію – його пацієнтів постійно вішали. Якщо виглянути з вікна госпітальної палати на вул. Соборну, то на другому її боці можна було бачити високі дерева прилікарняного скверу. На гілках цих дерев, а також на ліхтарях обабіч вулиці Соборної в останні два роки, з завидною регулярністю, пацієнтів госпіталю вішали під час чергового захоплення міста супротивником. Спочатку білі – червоних, потім червоні – білих, потім навпаки, як-не-як, а влада змінювалася в місті багато разів. Це згубне коло намагались було розірвати махновці, які, оголосивши себе «лицарями анархії», хворих і поранених ворогів вішати перестали, але суперники їх явно не зрозуміли, і під час чергового захоплення Олександрівська білогвардійці повішали хворих на тиф махновців на деревах скверу, де їх закоцюрблi на морозі тіла в зиму 1919/1920 рр. розхитувалися на мотузках більш як два тижні, лякаючи перехожих. Червоні, правда, вішати хворих на тиф махновців з госпіталю не стали, замінивши кару більш почесним розстрілом з попереднім роздяганням жертви. Тому серед одужуючих Олександрівського госпіталю розповсюдилася традиція ходити на прогулянку не через вулицю у сквер, де їм робилося не по собі, а трохи далі – у протилежному напрямку до Олександрівського міського саду (нині сквер навколо будівлі Запорізького лялькового театру). Там можна було досхочу покурити самосаду і, у разі гарної погоди, навіть подивитися як у небі над містом пропливають аероплани типу «Фарман» із екзотичним, штовхальним розташуванням пропелера.

На початку листопада 1920 р., спираючись на костур, молодий 21-річний воєнспец М. Говоров у компанії інших одужуючих воєнспеців потихеньку зайшов до Олександрівського міського саду

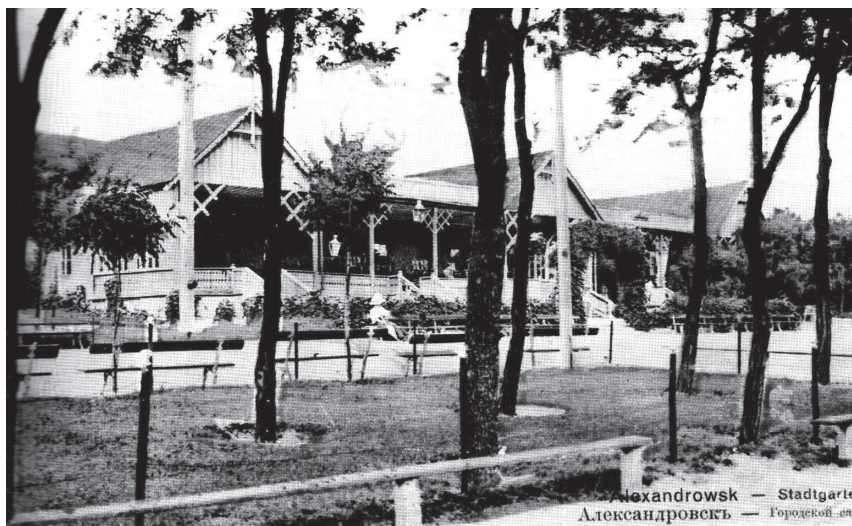
через його головний вхід і відразу відчув, що йому стало не по собі. За дерев'яним будинком колишнього фінансового клубу та напівзруйнованими парковими павільйонами бовваніла якась дуже підозріла на вигляд будівля. Настільки підозріла, і настільки щось нагадуюча, що, незважаючи на болі в спині, він, замість того, аби традиційно перекурити з товаришами, відразу ж захотів піти протиснутися в зарослий бур'яном прохід між павільйонами, аби вийти на вул. Жуковського (нині – Університетська) та як слід розгледіти, той довгий, шоколадного кольору будинок. Передчуття Миколи Олександровича не обманули. Наче вражений громом, застиг він на узбіччі, бо побачив ні багато ні мало – добре йому знайомий лекційний корпус Томського технологічного інституту, що за велінням якогось злого чарівника був перенесений до Олександрівська в найдрібніших деталях. Як ця будівля могла опинитися тут за тисячі верст від сибірського міста? На якусь мить йому здалося, що вона якимось незбагненим чином переслідувала його. Навіть ліхтарі навпроти неї були такі самі, як у Томську, з характерним завитком зверху. Усі мрії й сподівання томської трирічної давнини налетіли на нього з подвоєною силою. З великим здивуванням він

Олександрівський міський сад

спостерігав, як десь усередині корпусу, далеко закалатав дзвоник і з дверей будівлі висипали одягнені в чорну форму, але вже без кокард на кашкетах підлітки. За ними з дверей почали виходити поважні, подекуди бородаті, з інститутськими значками на шинелях, викладачі. Практично перший із них, помітивши М. Говорова на протилежному боці вулиці, підійшов і запитав, чи добре молодий чоловік себе почуває, бо з руки в нашого героя випала паличка. Потім інший, бородатий викладач, запитав М. Говорова, хто він такий і що тут робить? І коли М. Говоров відповів, що він поранений на врангелівських фронтах, воєнний спеціаліст із артилерійською освітою, нові знайомі відразу запропонували йому як слід лікуватися, а потім приходити до них на роботу, бо «артилеризм» зараховується зараз наркомосвітою за технічну освіту, – і він може читати в Олександрівському семикласному ремісничо-технічному училищі машинознавство. Якраз є вакансія; «Поспішайте, молодий чоловіче!»

Почувши таке, Микола Олександрович заплакав, бо зрозумів, що це, мабуть, і є доля. Він мусить залишитися тут, з цими метушливими людьми назавжди, і назавжди поєднати своє життя з цією містичною установою. Так воно далі й сталося. Не в багатьох людей

Олександрівський міський сад

Панорама Олександрівська з будівлею «Машинки» на виднокраї

є доля і, погодьтесь, треба мати певну мужність, аби прийняти її, з усіма її викликами. А «інциденту Говорова» з таємницею будівлею згодом знайшлося цілком раціональне пояснення. Річ у тому, що будівля лекційного корпусу Томського технологічного інституту, справді була точною копією Олександрівського семикласного механіко-ремісничого училища. І, як виявляється, далеко не першою. Почалася ця історія з того, що колись, у 1883 р. петербурзький архітектор Роберт Робертович Марфельд (1852–1921) закінчив на відмінно архітектурний курс Імператорської академії мистецтв і теж захотів стати академіком архітектури. Для цього йому треба було написати і захистити дисертацію, а темою її було обрано «Проект універсального навчального закладу». Роберт Робертович проект такий за п'ять років розробив і в 1887 р. дисертацію захистив. У 90-х роках XIX ст. академік архітектури Роберт Фердинанд Едуард Марфельд одночасно працював на двох роботах: головним архітектором МВС Російської імперії, та з 1896 р. – архітектором промислових училищ Міністерства народної освіти⁷⁸. Остання посада давала

⁷⁸ Архитекторы-строители Санкт-Петербурга середины XIX – начала XX века: справочник / под. общ. ред. Б. Кирикова. СПб. : Пилигрим, 1996. С. 209.

можливість йому наполегливо пропонувати свій проєкт «універсального закладу» всім провінційним прохачам, що прибували до столиці з паперами на відкриття у своїх «захолустях» різноманітних навчальних закладів. Саме так, у 1896 р. він пропихнув свій проєкт графу Івану Канкріну⁷⁹, голові Наглядової ради («попечительського совета») Олександрівського семикласного механіко-ремісничого училища.

У 1898 р. за цим же проєктом почали будувати й головний корпус технологічного інституту в Томську. Уже в ХХ ст. точно такі ж будівлі зведені в м. Калязін Тверської губернії (Нижче механіко-технічне училище ім. М. Полежаєва /1903–1905/). Згодом на півдні Карельського перешийка постало «Міське загальне училище» в Се-строрецьку /1908–1909/, і, на завершення, у 1912–1913 рр. – агротехнічне училище в м. Сороки у Молдавії⁸⁰. Дуже добре, що наш герой так ні разу у своєму житті не побував ні в Калязіні, ні в Сороках, а то, чого доброго, його лабільна психіка могла б і не витримати марфельдовського архітектурного натиску.

У грудні 1920 р. М. Говоров був виписаний з госпітала як людина, що повністю одужала. Ця радісна подія якраз збіглася з офіційними заявами радянського керівництва про завершення громадянської війни й початком демобілізації РСЧА. Останню планувалося скоротити майже в десять разів – з 4 млн. чол. до 400 000. Тому молодого воєнспеца, що палко захотів демобілізуватися й перейти на викладацьку роботу, ніхто в 51-й дивізії не затримував. Від брата вдалося відбитися посиленнями на поганий стан здоров'я і на ту обставину, що Леонід буде й далі продовжувати службу в 51-й Перекопській дивізії, тобто поряд з Олександрівськом, аж поки «червоні» не піймають або не вб'ють Батька Махна. М. Говоров поїхав до

⁷⁹ Канкрін, Іван Вікторович (1855 – 1919) – державний діяч Російської імперії, камергер (з 1898), бесарабський губернатор (1908 – 1912), сенатор (1913 – 1917), граф. З потомствених дворян Катеринославської губернії, великий поміщик (більше 10 000 десятин землі) з села Веселянки /нині Григорівська громада/ Олександрівського повіту. Предводитель дворянства Олександрівського повіту. Один з засновників Олександрівського механіко-ремісничого училища.

⁸⁰ Зодчие Санкт-Петербурга. XIX — начало XX века. Сост.: Исаченко В. Г. СПб. : Лениздат, 1998. С. 101.

штабу дивізії, яку в грудні 1920 р. взяли та й передислокували на східний берег р. Дністер стерегти новітній радянсько-румунський кордон. Отримавши необхідні папери в штабі дивізії, М. Говоров знову поспішив до Олександрівська.

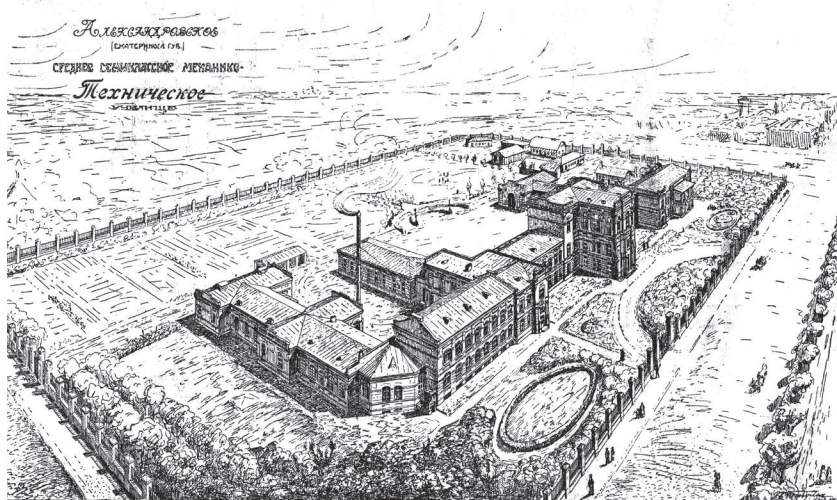
Ідея стати викладачем місцевої «технічної школи»⁸¹, як називали цей заклад міщани, усе більше захоплювала його. Певним стимулом змінити свій соціальний статус послужили й новини про перші репресії карних органів радянських республік проти воєнспеців, яким стали пригадувати їхні колишні грішки. Так що М. Говоров, крім інженерно-педагогічного ентузіазму, ще й прагнув заховатися в стінах й підвалах «машинки» від всюдисущого ока ЧК – ГПУ. Старші викладачі «машинки» згадували, що якось, десь уже в 1949 р., декан Говоров – «легендарний Говоров» – на перекурі сказав, полемізуючи з письменником Миколою Островським: «Життя треба прожити так, аби тебе ніхто не помітив»⁸². Наступні п'ятнадцять років він спробував докласти максимальних зусиль, аби втілити цей життєвий принцип у реальність.

⁸¹ Першою народною назвою нинішнього НУ «Запорізька політехніка», що існувала в 1900–1920 рр. була саме «технічна школа».

⁸² Оригінальна цитата з роману «Як гартувалася сталь» М. Островського звучала так: «Життя треба прожити так, аби не було боляче, за безцільно прожиті роки».

ПРОГУЛЯНКА ПО «СТАРІЙ МАШИНЦІ»

На початку 1921 р. перед Миколою Олександровичем як перед новоспеченим викладачем індустріально-механічного технікуму поставало важливе завдання: прояснити, що таке «машинознавство»? Напередодні, піддавшись емоціям, він явно зопалу погодився викладати предмет, сенсу якого точно не знав. Коли він прийшов влаштовуватися на роботу з документами, перше, що він зробив, – це пішов до бібліотеки училища і з полегшенням побачив там багатотомний енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона, який мав виправити ситуацію. Відразу було видно, що на полицях стояли далеко не всі 40 томів оригінального видання, і це хвилювало, але на літеру «М» том таки знайшовся. З хвилюванням М. Говоров розгорнув його й прочитав, що «Машинознавство – це наука, яка вивчає загальні питання й проблеми, що виникають при створенні й експлуатації машин, механізмів та їх комплексів. Вона охоплює теорію

Графічне, з висоти пташиного польоту, зображення ОССМТУ

механізмів, матеріали, зношення деталей, надійність машин і питання їх раціонального використання». Після цього М. Говоров з полегшенням видихнув, він був готовий опанувати та представляти дану науку в цих стінах. Її, щоправда, треба було ще як слід вивчити, але на це керівництво давало йому мало не пів року, до 1 вересня 1921 р.

На цей момент новостворений технікум ледь животів після чотирьох років революційної розрухи, втративши більшість свого викладацького і учнівського контингенту. Керував технікумом дуумвірат Володимира Олександровича Яксона і Костянтина Миколайовича Трофімова. Після того, як ще у січні 1918 р. колишній директор Д. Поддєрьогін утік від більшовиків до Криму, питання про владу в училищі постало на весь зріст. Спочатку ще існувала посада директора, на яку наприкінці січня 1918 р. педагогічним колективом було обрано Антона Марковича Павлюка (1882–1937).

Колись, у 1902 р., він починав свою кар'єру в училищі 20-річним простим майстром ремісничої школи, який мусив проводити з учнями практичні заняття з виготовлення табуреток⁸³. Але на початку 1918 р. виявилося, що А. Павлюк є єдиним серед викладацького колективу більшовиком і членом партії. Саме через це педагогічна рада училища вирішила, що він буде найбільш комфортною особою для нової «червоної влади». Так воно і було, але весною 1918 р. більшовикам довелося тікати геть від наступу військ УНР та союзних з ними австро-угорських військ, – і посада директора

Яксон Володимир
Олександрович

Трофімов Костянтин
Миколайович

⁸³ Александровское среднее семикласное механико-техническое училище (1900–1902). Александровск. Тип. Б. Штерна, 1902. С. 29.

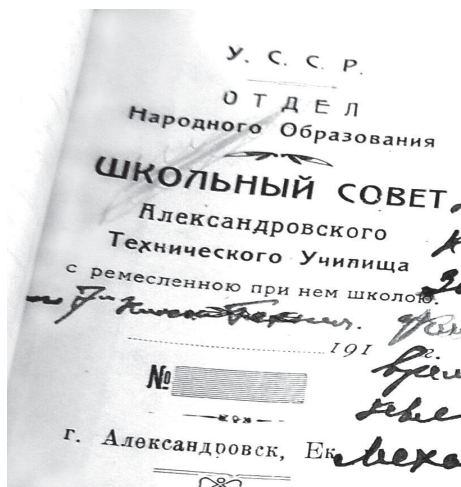
знову опустіла, бо А. Павлюк теж відбув на схід. Тоді керівником закладу з дивним титулом «наглядача за училищем» було обрано К. Трофімова, викладача математики і за сумісництвом завідувача ремісничою школою, поважного чоловіка з білою, окладистою бородою, ветерана педагогічного фронту, що працював тут з 1903 р. К. Трофімов керував у «машинці» з весни 1918 р. по лютий 1919 р. – увесь час правління УНР та Української держави гетьмана Скоропадського, але потім знову прийшли більшовики, і за їхніми законами керувати училищем уже мав не директор і не «наглядач», а президія Шкільної ради⁸⁴ училища.

Головою Шкільної ради, що тепер постійно засідала в приміщенні канцелярії училища⁸⁵, обрано В. Яксона, інженера з Естляндської губернії, що з 1916 р. викладав в училищі фізику. Але коли в липні 1919 р. Олександрівськ було захоплено білогвардійцями генерала Денікіна, В. Яксона було оголошено «в.о. директора училища». В.о. директора він був і за Вільного району Революційної Повстанської армії України /махновців/ у жовтні 1919 р. – січні 1920 р. На початку 1920 р. до міста знову насунули більшовики, і В. Яксон за власною ініціативою змістився на посаду голови Шкільної ради⁸⁶, але, коли у серпні 1920 р. до міста зайшли білогвардійці барона Врангеля, то Володимир Яксон став повноцінним «директором училища», а тепер при більшовиках, з кінця жовтня 1920 р., знову став головою Шкільної ради. Це була безстрашна й фаталістично налаштована людина. Він спокійно продовжував жити і працювати в Запоріжжі, незважаючи на те, що за співпрацю з білогвардійцями його запросто в будь-який момент могли розстріляти чекісти. Його заступником усі ці роки в статусі «наглядача за училищем» перебував досвідчений К. Трофімов.

⁸⁴ Шкільна рада – експериментальний орган управління в сфері середньої освіти в 1918 – 1924 рр. в радянських республіках. Являв собою спробу колегіального управління навчальним закладом з боку педагогічного колективу, батьківського комітету і учнів. Учнів у складі Шкільної ради «училища» та «технікуму» представляв «Комітет учнів технічного училища і ремісничої школи» (ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 34.).

⁸⁵ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 128.

⁸⁶ Це сталося 24 січня 1920 р. в п'ятницю о 12.00 (ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35.).

Штамп Шкільної ради училища, 1920 р.

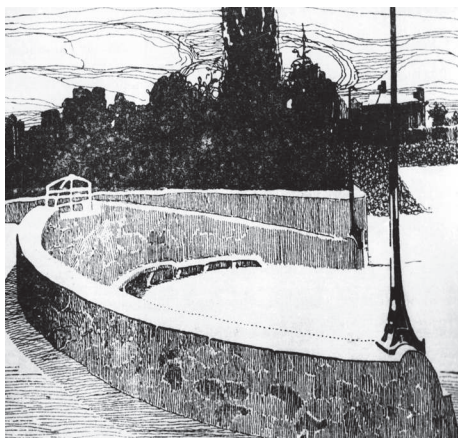
В. Яксон, як і личить справжньому естонцю, досить прискіпливо підійшов до юридичних обставин запрошення на роботу молодого спеціаліста. Проте все обійшлося. Теза, що згідно з освітніми стандартами початку ХХ ст. закінчення столичного артилерійського училища прирівнювалося до отримання середньої технічної освіти, підтвердилася. А людина з середньою технічною освітою могла викладати

в технічному училищі, а потім і в індустріальному технікумі, що став його наступником. Тобто молодий і технічно-грамотний воєнспец, що встиг навіть трохи повчитися в столичному інституті й погоджувався залишитися заради педагогічної праці в провінційному містечку явно підходив директору як викладач машинознавства. Сторони домовилися.

Опісля цього двоє володарів технікуму: власне колишній директор та викладач-наглядач К. Трофімов узяли новачка «під білі руки» й повели його на прогулянку «по ділянці училища», показуючи Миколі Олександровичу господарство установи. Були в цьому дійстві як прояви гостинності та тодішньої академічної культури, так і практичний розрахунок. На цей момент ветерани училища вже вирішили проміж себе зробити з М. Говорова «старшого куди пошлють», повісивши на молодого всі малопривабливі аспекти технікумівського життя-буття. А тому, пропонуємо вам, шановний читачу, відправитися на прогулянку «старою машинкою» і самим. Як-не-як, а весь наступний обсяг монографії присвячено подіям, що будуть відбуватися в її стінах, і тому нам теж потрібно гарно орієнтуватися на її просторах.

«Стара машинка» зразка 1921 року дуже сильно відрізнялася від сучасної, яка тепер називається НУ «Запорізька політехніка» і за зовнішнім виглядом, і за внутрішнім змістом. Пізніше, спочатку в 1931–1939 рр., потім у 1944–1950 рр., а ще й у 1954–1961 рр., її головний корпус буде сильно перебудовано і навіть перефарбовано, так що її першопочатковий вигляд зараз, як це не дивно, можна побачити хіба що з середини.

Тоді ж це була найбільш монументальна споруда міста Запоріжжя з коричневої цегли і з багатим декором на стінах. Архітектор Р. Марфельд вважав, що багатий декор, зроблений здебільшого з коричневої цегли, має полегшувати сприйняття великих стінних площ для людей, що вирости в сільській місцевості. Декор, мовляв, робить стіни менш гнітючими. Аби учні й викладачі могли як слід роздивитись ці архітектурні прикраси, перед училищем раніше навіть заборонялося садити високорослі дерева. На просторі між парканом технікуму та головним корпусом розташовувалися лишень клумби з квітами та кущами барбарису, черемшини та бузку. Подекуди бовваніли, окремо стоячи, стовбури невеликих деревець типу карликової акації або маслини. Залишки цього старого («марфельдівського») декору зараз збереглися лише у внутрішньому дворі

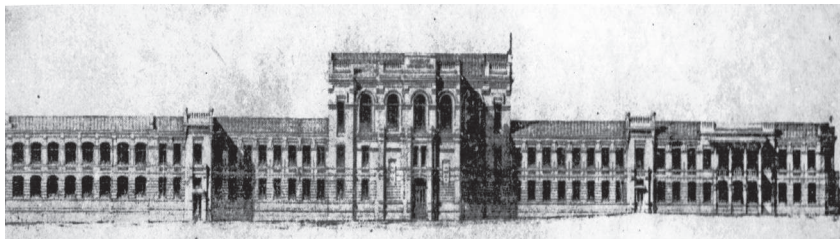

університету. Цікавому буде досить легко знайти його за специфічним кольором цегли.

Головний вхід до установи теж був не такий як зараз. Нині це псевдокласицистський портал із пропілеями, пілястрами та доричним фронтоном, але чомусь без колонади. На відміну від нього, «марфельдівський» ордер «старої машинки» був спроектований у популярному в

Напівротонда для глядачів у дворі технічного училища, 1910 р., мал. О. Беляєва

кінці XIX – на початку XX ст. стилі модерн, де органічно сполучалися неоготика з бароко. У потужному цегляному паркані було два проходи чи проїзди, з яких до парадного підїзду технікуму тягнувся похилий пандус, схожий згори на руки людини, зігнуті заради обіймів. Колись по ньому під самі двері установи під'їжджали легкі коляски членів наглядової ради училища, повітових чиновників та ревізорів. Учні училища за старого режиму в «парадне» пускали лишень раз – під час урочистого відкриття училища в 1901 р. Одним із наглядних прикладів революційних змін, що вже відбулися, якраз і був факт того, що учні й викладачі зараз ходили на навчання й роботу прямо через парадний під'їзд. Натомість два «людські»

Олександрівське середнє семикласне механіко-технічне училище.
Вид з фасаду

входи, розташовані на фасаді головного корпусу праворуч і ліворуч від парадного були вже закриті, як непотрібні.

Головний корпус технікуму, згідно з усною традицією, що вже встигла сформуватися за двадцятирічну історію установи, поділявся на чотири частини: «башту», «корпус», «флігель» та «майстерні».

«Башта», справді, була схожа збоку на класичну середньовічну триповерхову башту, хіба що не з бійницями, а з великими вікнами спереду й по боках. Подекуди шибки в них були вибиті й забиті фанерою⁸⁷. На початку XX ст. ця архітектурна деталь училища було видно з усіх околиць міста. Вінчав її декоративний щиток, дещо схо-

⁸⁷ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57. Згідно зі звітом про завдану під час революційних подій училищу шкоду у 1918–1920 рр. було, загалом, вибито 50 шибок / «очиць»/, загальною площею 11000 вершків квадратних.

жий на заборолу середньовічних замків. По центру «башти» якраз і був вхід до парадного під'їзду. На першому поверсі «башти» розташовувався парадний вестибюль, з неоготичними чотирипелюстковими склепіннями й патронажною нішею перед головним входом. У цій ніші ще нещодавно стояв бюст імператора Миколи II, але вже за денікінської влади, влітку 1919 р., його на старе місце навіть не виносили з підвалу, бо виявилося, що білогвардійці теж були проти царя. Погруддя тов. Леніна /Ульянова/ на його місце поки ще встановити не встигли – і ніша була по-сирітському порожня.

На другому поверсі «башти» розташовувався читальний зал бібліотеки і «кактус». Бібліотека як для провінційного технікуму була напрочуд гарна. На березень 1920 р. її фонди налічували 2456 томів⁸⁸. Вона складалася з двох частин: фундаментального і науково-навчального фонду («Бібліотека-1» та «Бібліотека-2»)⁸⁹. На кожну частину припадало по одному бібліотекарю. Загалом, відповідно до формулярів, бібліотека обслуговувала 182 читачі, здебільшого учнів та викладачів технікуму⁹⁰. Читальний зал, де тільки-но наш герой читав словник, залишався на одному й тому самому місці вже 125 років нашої університетської історії, з короткою перервою на 1941–1945 роки. Бібліотекарі технікуму навіть зробили спробу запустити термін «башта знань», натякаючи на те, що бібліотека – це «серце» освітньої установи, але ця їх термінологія підтримки серед учнів та співробітників чомусь не отримала.

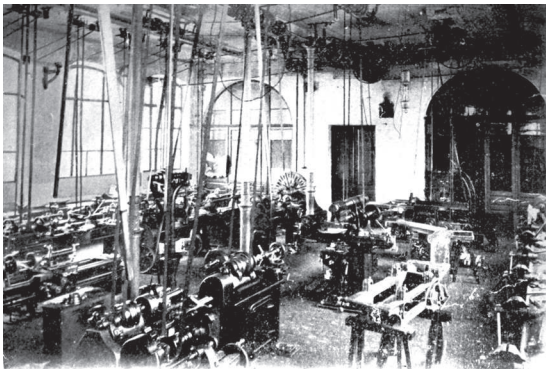
Інтер'єр рекреаційних коридорів,
мал. О.Беляєва, 1910 р.

⁸⁸ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 72.

⁸⁹ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60.

⁹⁰ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 72.

У читальному залі як головна окраса стояв величезний «кактус», точніше агава, що кактусом згідно з положеннями ботаніки не вважається. Поставлена на табуреточку, вона була майже з людський зріст. Ця екзотична рослина, привезена на початку ХХ ст. з Нікітського ботанічного саду, мала, за задумами графа І. Канкріна, прикрашати клумбу перед парадним під'їздом. Але вже першої зими в Олександрівську вона б не пережила – і тому вирішили поставити її задля краси у великій бодні вже в приміщенні училища. У 20-ті роки, коли в технікумі з'явилися перші його учениці, вони полюбили призначати хлопцям побачення в бібліотеці «біла кактус».

Механічна майстерня ОССМТУ

На третьому поверсі «башти» розташовувався аванзал технікуму. Тут у погану погоду проводилися технікумівські лінійки. Іноді його використовували і як ігровий павільйон, де учні могли грати в шахи, шашки, доміно та інші настільні ігри.

«Корпус» складався з шести класів для учнів технікуму та допоміжних аудиторій. У дореволюційні часи в кожному класі мала висіти ікона – і під час кожної зміни влади в місті керівникам треба було думати: знімати її чи навпаки вішати образ назад. Так що роботи у завгоспа,

Техническое Училище.

Поштова карточка з «Машинкою», 1902 р.

колишнього швейцара, вистачало; як-не-як влада в місті упродовж 1917–1920 рр. змінювалася 14 разів. Окрасою «корпусу» були широкі «рекреаційні коридори» з арками в романському стилі, а на другому поверсі корпусу містилася головна його гордість – клас для малювання, який ще зіграє неабияку роль у житті нашого героя. Але про це буде розказано далі.

Окрім шести класів, у двоповерховому корпусі розташовувалися приміщення книгосховищ бібліотеки, спеціалізовані кабінети фізики та математики, дві шинельні кімнати з калошною підсобкою біля заднього входу, вчительська, кабінет директора (на другому поверсі) з приймальною та головна технікумівська креслярня.

Креслярня знаходилася на першому поверсі. Тут біля вікон були розставлені кульмани, а попереду, на підвищенні, розкладені на столі деталі та вузли механізмів, які треба креслити в трьох проєкціях – розрізі, диметрії або аксонометрії. Уже тоді, й до 1941 р. включно, у креслярні царював «дід Поплавський». Він ходив з ціпком по коридору, який утворювали кульмани, шкандибаючи й тягнучи за собою праву ногу. Студенти приліпили йому прізвисько «Польшау» по імені автора підручника нарисної геометрії. «Дід» Поплавський мав репутацію прискіпливого, але справедливого викладача.

Новому працівникові також показали два несправні ватерклозети, і той, що був для учнів (на першому поверсі) /теж 125 років на одному й тому ж місці/, і той, що для викладачів /на другому поверсі/. Туалету для жінок на початку 20-х років ХХ ст. не було взагалі, бо коли «старий» Р. Марфельд у 1887 р. почав викреслювати проєкт своєї «універсальної освітньої установи» ніхто ще й подумати не міг, що жінки найближчим часом будуть допущені до праці в установах середньої технічної освіти.

Сліди розрухи було видно на кожному кроці. Чотири унітази («фаянсові сидіння») в клозетах були розбиті видужуючими червоноармійцями ще влітку 1920 р.⁹¹ Усі: і викладачі, і учні – змушені

⁹¹ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57. Тоді в стінах головного корпусу розташовувалася «1-ша команда видужуючих бійців XIII армії РСЧА» чисельністю до 1000 чол.

були «ходити» на вулицю, де червоноармійці нашвидкоруч побудували п'ять величезних примітивних туалетів, очищення вигрібних ям яких було найбільшою і, здавалося, нерозв'язною проблемою 1921 р.

Річ у тім, що навесні 1920 р. головний корпус училища забрали під 1-шу команду видужуючих червоноармійців XIII армії РСЧА. Серед тисячі видужуючих були 150 чол. тифозних, 75 з яких померли⁹². У грудні 1920 р., коли в місто знову повернулася радянська влада, у приміщення училища заїхав уже «заразний госпіталь № 1143 IV армії РСЧА», що пробув тут до лютого 1921 р.⁹³ У цей час учням училища доводилося вчитися в приміщеннях колишньої Олександрівської чоловічої гімназії, зараз Головний корпус ЗНУ. Так як пораненим червоноармійцям лазня випадала лише раз на тиждень, то воші повзали по стінах, шибках і віконних рамах училища повсюди. Тому працівники училища і найняті робітники, жахаючись зарази, навідріз відмовлялися чистити вигрібні ями й проводити ремонти в кабінетах, аж поки там не зроблять дезінфекції. Червоне командування теж навідріз відмовлялося прибирати за собою. Навесні 1921 р. госпіталь переїхав до іншого приміщення, але натомість у будівлі технікуму, за пропозицією Губнаросвіти, стала працювати Школа грамотності для червоноармійців 80-го та 90-го полків XIII армії⁹⁴. Вони теж вигрібні ями чистити навідріз відмовлялися, і лишень обносили, і ламали, плодові дерева інститутського садка⁹⁵. Складалася якась

Завгосп Олександр Младов біля «Кактусу»

⁹² ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 44-44 об.

⁹³ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 209

⁹⁴ ДАЗО. Ф. Р 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28 зв.

⁹⁵ ДАЗО. Ф. Р 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 202.

патова ситуація, яка погіршувалася тим, що на запити про засоби дезінфекції⁹⁶ відповідь було одна – нічого немає. Керівники технікуму мріяли про те, аби якось очистити хоча б одну вигрібну яму, щоб не було соромно перед учнями з нового навчального року. Здавалося б, поряд інститутські городи і садок, там треба органічних добрив. Але сад не міг спожити такої кількості екскрементів: «фруктовий сад залитий екскрементами» – повідомляють нам документи 1921 р.⁹⁷ Найголовніше, люди боялися зарази, і, боялися підходити до вигрібних ям туалетів, навіть коли їм пропонували чистити їх за гарною ціною – по 5 крб. за бочку (200 л) екскрементів⁹⁸.

Рекреаційні коридори

У технікумі не було навіть гарячої води, аби вмитися та помити руки після роботи в майстернях, – останнє вугілля спалили ще в січні 1919 р. Колись, у 1901 р., на це чудо техніки, коли з крану тече паруюча вода, ходило дивитися все місто. Але раніше система подачі гарячої води до умивальні працювала від парового котла, а зараз внутрішня водогінна мережа на 86 погонних сажених була попсована⁹⁹. Опалювався корпус, як і весь технікум, вугляними пічками, де дуже економно палили дрова і хмиз, хоча плани про встановлення парового опалення плекалися ще з 1900 р.

На третьому поверсі «корпусу» розташовувалася актова зала технікуму. З 1901 по 1941 рік це приміщення вважалося кращою

⁹⁶ ДАЗО. Ф. Р 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 139.

⁹⁷ ДАЗО. Ф. Р 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 212.

⁹⁸ ДАЗО. Ф. Р 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 152.

⁹⁹ ДАЗО. Ф. Р 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58.

театральною залою міста Олександрівська (Запоріжжя). Упродовж сорока років керівництво технікуму радо здавало актову залу в оренду для проведення найрізноманітніших заходів – від засідань політичних організацій до проведення приватних ювілеїв з бенкетами. Ця сцена бачила все. Тут у 1915–1920 рр. батьківський комітет училища влаштовував вечори для збору коштів на «недостаточних», тобто жебракуючих учнів¹⁰⁰. Справжні вечори з афішами, квитками та боротьбою за глядача з конкурентами із сусіднього комерційного училища. Тут відбувалися вечори «Українського гуртка Олександрівської чоловічої гімназії», які розпочиналися о 7 годині вечора і продовжувалися до 6 години ранку¹⁰¹. Тут гуляв бенефіс відомий у кафе-шантанах повіту струнний оркестр «Світлячок»¹⁰². Тут представники Союзу «Трудового студентства» 8 лютого 1920 р. влаштували дебош з елементами погрому, коли трошилися парти й кафедри, були розбиті «скляні двері на сцену» й загижено екскрементами коридори і деякі класи училища¹⁰³.

Зліва від «корпусу», впритул до нього, розташовувався «флігель». Фактично це Учень ОССМТУ поч. XX ст. був будинок для викладачів і співробітників технікуму, включно з апартаментами директора, вдало придбаний до будівлі навчального корпусу. Оглядаючи його, М. Говоров згадав порядки в лісному інституті, студентом якого він був зовсім недавно. Архітекторам другої половини XIX ст. чомусь постійно марилося, що викладачі будуть неймовірно раді жити прямо в навчальному закладі, не прагнучи ніякої приватності свого життя.

¹⁰⁰ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-5.

¹⁰¹ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-5.

¹⁰² ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13.

¹⁰³ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 38.

На практиці ж виявилось, що, окрім кількох затятих холостяків та удів-прибиральниць, ніхто в технікумі, а раніше в училищі жити особливо не хоче. Приклад цьому подав другий¹⁰⁴ директор училища – Денис Поддєрьогін, чий бюст досі стоїть ліворуч від центрального входу до університету. Граф І. Канкрін запросив його очолити заклад з умовою, що той за 10 років виведе його в «імператорські». Проте Д. Поддєрьогін випросив у нього як у голови Наглядової ради училища за це, оклад у 2000 крб. на рік, наче в піхотного генерала. З такими грошима він винайняв у місті будинок із садочком, де прекрасно себе почував без усіляких казенних квартир. Інші викладачі «технічної школи» теж були йому під стать. Кожен із них викрутив у Наглядової ради оклад не менше як по 1500 крб. на рік, наче в піхотного полковника царської армії, і прагнув десь усамітнитися з цією здобиччю подалі від училища й поближче до Дніпра.

Взагалі, «училище» в місті вважали «багатим» і за статками, і за якістю приміщень. Своєрідним мірилом багатства, наприклад, була наявність друкарської машинки. Разом із письмовим столом влітку 1919 р. її передав в «машинку» завідувач Відділу народної освіти повітового ревкому, уже добре знайомий нам Антон Павлюк, колишній і майбутній директор «машинки». Назад друкарську машинку комуністам ніхто не віддавав, хоча ті просили досить наполегливо¹⁰⁵. Потім за машинкою у вересні 1920 р. приходили серйозні люди з врангелівської контррозвідки¹⁰⁶, але й ці піймали облизня, повернувшись ні з чим.

Більшість викладачів, як помітив М. Говоров, і це йому теж сподобалося, зовсім не бідували, харчуючись з «чорного ринку» навіть у голодному 1921 році. Та що там 1921 рік, вони «на старих запасах», які залишилися від «проклятого царського режиму», запросто протягли весь період з 1917 по 1921 роки. Гроші звичайно знецінилися в пил, але хто вчасно додумався втелючити їх в прикраси,

¹⁰⁴ Поддєрьогін Д. М. помилково вважається багатьма першим директором ОССМТУ. Першим директором училища з 18 вересня 1899 р. по 2 квітня 1900 р. був статський радник та інженер-механік Микола Федорович Рудольф.

¹⁰⁵ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 16.

¹⁰⁶ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 164.

столове срібло, одяг і нерухомість, запросто дотягли до непівських часів.

Своєї родини у М. Говорова не було. Грошей, аби винаймати квартиру чи бодай кімнату десь у місті, у нього поки що теж не було. Тому викладачі, поєднуючи приємне з корисним, пішли по «флігелю» вибирати йому кімнату для житла. Життя у «флігелі» вважалося спокійним. За останні два роки тут був лише один серйозний інцидент з крадіжкою. Тоді, 18 лютого 1920 р., троє дітей служниці У. Хіри, а саме донька 9 років, і двоє синів, відповідно 7 та 6 років, підбравши ключа до навісного замка, спробували обікрасти кімнату фельдшера. На варту вони поставили самого малого – і той прозівав появу господаря, який, зайшовши до покою, побачив як діти

Флігель ОССМТУ. 1901 р.

перелічують гроші, тільки-но витягнуті з ящичка його тумбочки. Нещадні керівники училища виставили матір-одиначку з дітьми на вулицю, але з роботи проганяти не стали¹⁰⁷.

Так-от, головним критерієм відбору для кімнати у флігелі була її відстань від дитячого садка. Так-так, від самого справжнього дитячого садка, що розташовувався у великій кімнаті «флігеля» на першому поверсі. Це був садочок для діточок викладачів і співробітників кількістю приблизно в 16 – 20 чад, що існував ще з царських

¹⁰⁷ ДАЗО. Ф.Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 47–47 зв.

часів і дотяг у технікумі до 1924 р. Лише, коли в СРСР прийшов до влади тов. Сталін, він навів порядок й викинув нещасних малят геть, напризволяще, із закладів технічної освіти.

Отже, так як викладачі училища у «флігелі» переважно жити не хотіли, то його кімнати почали використовувати як допоміжні приміщення. На другому поверсі «флігеля» розташовувалися амбулаторія із карантинною кімнатою та «музей». М. Говоров був приємно вражений цим фактом, хоча у «флігелі» з 1904 по 1924 рр. розташовувався /у сучасній ауд. 270/, власне кажучи не музей, а історико-археологічна виставка. Це був своєрідний ембріон першого Запорізького краєзнавчого музею, відкритого у 1925 р. Виставка була створена на основі колекцій головного краєзнавця краю – Якова Новицького¹⁰⁸, що викладав історію в сусідньому з «технічною школою» комерційному училищі. А в Олександрівському технічному училищі раніше, з 1901 по 1911 рік, працював викладачем історії та географії його товариш – перший історик «машинки» Степан Гаврилович Баран-Бутович (1878–1944)¹⁰⁹, який і протягнув через начальство дозвіл відкрити виставку саме в стінах «флігеля» механіко-ремісничого училища.

¹⁰⁸ Новицький, Яків Павлович (1847–1925) – відомий український історик, археолог та етнограф-фольклорист. Народився в с. Аули Катеринославської губ. в сім'ї службовця. У 1865–1877 рр. працював у державних установах та школах Олександрівського повіту. У 1878–1917 рр. – секретар повітової вчительської ради та секретар повітового попечительства дитячих притулків. З 1919 р. службовець міського військового комісаріату та завідувач Олександрівського окружного архіву народної освіти. Учений є автором і упорядником близько 40 праць з фольклору, етнографії, історії, археології, статистики. Був співробітником багатьох періодичних видань, членом кількох наукових товариств та музейних правлінь. Багато разів залучав учнів та викладачів Олександрівського технічного училища до археологічних розкопок, зокрема на о. Хортиці. Подарував бібліотеці училища декілька своїх книжок з авторськими підписами.

¹⁰⁹ Баран-Бутович, Степан Гаврилович (1877–1944) – народився в с. Козел Чернігівської губ. в родині дяка. Відомий український археолог та історик, організатор музейної та туристичної галузі України в 20-30-х рр. XX ст. Під час роботи в Олександрівському технічному училищі ушавився проведенням масових екскурсій, організацією спортивних свят та інших представницьких заходів. У 20-х рр. декан історичного факультету Чернігівського інституту народної освіти, один із фундаторів Чернігівського державного музею. У часи Другої світової війни – голова відділу освіти Чернігівської міської управи в 1941–1943 рр. Учасник Мизинської палеолітичної /1932/ та Поліської /1933/ експедицій ВУАН. Розстріляний в 1944 р. працівниками КДБ за звинуваченням у колабораціонізмі.

Ця виставка збурила потяг до місцевих старожитностей і в молодого викладача. Пізніше він сам познайомиться з паном Новицьким і, згідно з його рекомендаціями, залюбки буде вихідними днями відвідувати Хортицю, урочище Сагайдачного, різноманітні дніпрові скелі та менонітський 300-річний дуб біля колонії Хортиця.

Вийшовши із заднього виходу «флігеля», викладачі з екскурсантом потрапили до «дитячого дворика», де із неймовірним галасом носилася дитсадівська малеча, але це була найкоротша дорога до гімнастичного павільйону.

Гімнастичний павільйон або зал, було побудовано тут самотужки викладачами і учнями училища ще у 1908/09 роках, на честь відкриття IV Олімпійських ігор 1908 р. в Лондоні. Перший викладач гімнастики в училищі барон фон Франк-Пфейліцер¹¹⁰ був великим ентузіастом фізичної культури і «сокольської» гімнастики зокрема. На жаль, викликані ним із самої Праги інструктори товариства «Сокол», як і він сам, уже встигли втекти від більшовиків за кордон, але спортивна традиція ще залишалася. У павільйоні, вхід до якого був лишень з двору, ще висів портрет нещасного Мирослава Тирша¹¹¹. Учні-гімнасти ще називали себе по-сокільськи – «братами», вживали чеської гімнастичної термінології (руханка, а не зарядка, гражда, а не турник тощо) і могли показати якусь суто «сокільську виправу», наприклад вільну програму з гімнастичними булавами.

З павільйоном та його наповненням у керівництва технікуму якраз починалися великі неприємності. Так як у технікумі якраз

¹¹⁰ фон Франк-Пфейліцер, Микола Євгенович (1858–1921) – перший вчитель гімнастики Олександрівського технічного училища. Представник франконського баронського роду, відомого з XIV ст. Випускник 2-ї військової гімназії в Санкт-Петербурзі. У 1878–1885 рр. офіцер лейбгвардійського Гренадерського полку. У 1885–1892 рр. офіцер-вихователь Симбірського та Олександрівського кадетських корпусів. У 1892–1897 рр. батальйонний командир 141-го Можайського піхотного полку дислокованого у м. Воронеж.

¹¹¹ Мирослав Тирш (1832–1888) – відомий чеський громадський і суспільний діяч, педагог, професор мистецтвознавства, літературний критик, історик мистецтва, доктор філософії. Засновник панслов'янського молодіжного спортивного «сокільського» руху. Розробив досконалу методику «сокольської» гімнастики. У результаті невдалого шлюбу спочатку збожеволів, а потім покінчив життя самогубством.

зрушила з місця дезінфекція у класних кімнатах¹¹², то всі меблі з них позносили до павільйону й покладали стіл на стіл так, що пройти й пролізти між них було просто неможливо. Саме в цей час у технікум надійшов папір про необхідність провести ревізію спортивного інвентарю і надати можливість військкомату Запоріжжя організувати в павільйоні секційні спортивні заняття для допризовників, яких об'єднали в територіальний батальйон (тербат)¹¹³. Це вважалося важливою справою, бо навесні 1921 р. на Запорожжя якраз повернувся з рейду Батько Махно. На відписки з боку «машинки» про неможливість поки що організації занять, бо «гімнастичний павільйон» тимчасово перетворений на «склад»¹¹⁴ було заявлено, що керівництво технікуму підозрюється в саботажі. До В. Янсона та К. Трофімова приходили з обшуками чекісти, усім погрожували революційним трибуналом. А згодом до технікуму явилися представники Особливого Запорізького полку РСЧА з метою реквізиції спортивного майна¹¹⁵. Місцевий осередок «сокільського руху» теж викликав у влади занепокоєння. Трохи згодом, у 1923 р., рух був офіційно заборонений у СРСР, його лідери заарештовані, а портрет М. Тирша знятий з почесного місця. Прості ж його учасники згодом склали кістяк знаменитих радянських спартакіад та руху фізкультурників.

Пройшовши під вікнами гімнастичного павільйону, викладачі потрапили на технікумівську «площадку», де проводились у теплий сезон різноманітні заходи – від буденних лінійок до спортивних свят і навіть «сокільських злетів»¹¹⁶. У досить недавні часи тут ходили на ходулях і грали в крокет, зараз же тут бовваніли халабуди смердючих примітивних вбиралень. Контрастуючи з побаченим, на окраїні

¹¹² Для її потреб запрошувалося в хімівділлі губсовнархоза 1,5 пуда карболової кислоти, 2,5 пуда мила, 20 фунтів щолоку та 6 відер спирту (ДАЗО. Ф. Р-929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 214, 219).

¹¹³ Офіційно ця організація називалася: «Управління 1-го ротного участку Терботокругу для занять по спорту та допризовній підготовці».

¹¹⁴ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 206.

¹¹⁵ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 262.

¹¹⁶ Серед учасників «сокільського руху» так називалися масові спортивні свята (ДАЗО. Ф. Р-929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 126 зв.). Пізніше термін «зліт» було запозичено у «соколів» радянськими піонерами.

«площадки», попід самими стінами технікуму, стояв величний «дуб знань». Ця могутня деревина росла тут уже, мабуть, більше сотні років: спочатку – у запорозькому степу, потім – на олександрівському сміттєзвалищі, а тепер – у внутрішньому дворі індустріального технікуму. У ті далекі, майже билинні часи, люди якось ще не вживали терміна «дубовий» стосовно характеристики розумових здібностей людини, а назву свою дуб отримав лише тому, що навколо нього була в кружок зроблена лавочка без спинки, на якій, по-перервах постійно, з підручниками в руках сиділи учні, гризучи граніт знань. Будівничі «старої машинки» зробили колись добру справу, не спиливши дерева під час зведення стін будівлі, і тепер воно вірою і правдою служило технікуму. У спекотну погоду під його вітами ховалися викладачі з учнями, а під час різноманітних свят між його гіллям, головним корпусом та гімнастичним павільйоном, бувало, натягували гірлянди.

Потім В. Яксон з К. Трофімовим повели свого молодшого товариша нагору, на «госпдвір». Колись так називалася вся верхня (підвищена) ділянка нинішнього університету, там, де зараз розташовані його третій та четвертий корпуси, а також низка майстерень та гаражів. Там, де зараз четвертий корпус університету, стояла конюшня, комора та будиночок для госпробітників технікуму. Тут якраз розташовувалася найбільш вразлива точка оборони «машинки», яка завдавала багато клопоту керівникам.

Тут «маєток училища» сусідив із землею, що належала Катерининській залізниці, і паркан був зроблений залізничниками. У 1921 році і навіть раніше¹¹⁷, залізниця «впала в розруху» і перестала ремонтувати паркан, скільки б наші керівники її не просили. Місцеві жителі приходили вночі й нахабно розбирали парканні дошки на дрова, а у проріхи, що виникали повсякчас, лізла усіляка шпана і злодюжки, що крали на госпдворі все, що очі бачили. Треба було будувати паралельний власний паркан, але з ким і за які кошти?

¹¹⁷ Зокрема 13 лютого 1920 р. злодіями розібрано аж три прольоти паркану (ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 51.).

Конюшня була якраз порожня: двійко коней, на яких раніше їздив директор та училищний законоучитель¹¹⁸, конфіскували врангелівські вояки. Комора теж була порожня, у країні був офіційно введений «воєнний комунізм» та продрозкладка. Але головним багатством технікуму в 1921 р. був не вміст комори. Головним багатством були городи і «культурний садок», які розкинулися на місці від сучасного четвертого корпусу до паркану, що обабіч вул. Дніпровської (Леппіка). По-перше, вони були великі; по-друге, огорожені, що давало можливість не допускати до них зголоднілих міщан і охороняти їх вночі і вдень. Колись, при «царі Миколці», на цьому просторі планувалося влаштувати розсадник саджанців усіляких культурних і декоративних дерев. У суспільстві тоді якраз спостерігався тренд до заліснення степової зони, аби у такий спосіб боротися з усілякими суховіями та пиловими бурями. Проводилися навіть «свята деревонасадження». Навесні 1917 р. керівництво училища оголосило про наявність у «машинці» «культурного саду». Але, як тільки запалали багаття революції, про розсадник і садок усі дружно забули, і весь наявний земельний фонд училища перетворили в звичайнісінькі городи. Тут викладачі та учні училища у вільний від занять час завзято вирощували картоплю, моркву, капусту та столові буряки. Перспективи подальших, як казали учні, «голодовок» лишень додавали ентузіазму. Дирекція ж вела продуману продовольчу політику серед учнів. Хто гарно вчився – отримував додаткове харчування з вирощеного врожаю. Хочеш їсти, братику, – гайда за навчання. Забігаючи наперед, скажемо, що подібна політика буде реанімована і в майбутньому. Спочатку в 1932–1933 роках, а згодом – і в 1946–1947 роках; щоправда, рятувну функцію для студентів тоді вже мала сільгосппродукція підсобного господарства інституту, а не інститутських городів, які активно забудовувалися. Так що ці городи не раз і не два, а тричі реально рятували «машинку» від голодних смертей і зомлілостей. Коли зараз проходиш мимо розташованих на цьому місці майстерень та лабораторій університету і бачиш, що біля них на клумбах ростуть не

¹¹⁸ Тобто священник.

квіти, а кабачки чи квасоля, серце наше радіє з цього продовження славних традицій.

Пройшовшись городами і побачивши, як земля, скопана ще з осені, починає парувати проти сонця, М. Говоров з компанією спустилися вниз до головного корпусу технікуму. Ділянка училища, колись подарована училищу міською управою, була наче й нічогенькою. Як-не-як, а 4-и десятини /4,4 га/. Але, у принципі, її територія дорівнювала середньому земельному наділу селянського господарства в Запорізькій губернії зразка 1920 р., який мусив годувати і одягати середньостатистичну селянську родину з чотирьох їдаків.

Ліве крило «старої машинки» представлене комплексом «майстерень». Якщо заходити з двору, то першою розташовувалася ливарна майстерня з вагранкою і всім необхідним начинням. До неї тулилася кузня на чотири горни. За нею – машинний зал, де стояла парова машина, дизельний двигун, електрогенератор на мазуті й акумуляторна підсобка, з якої подавався електрострум під час постійних відключень електроенергії, які набули якраз масового характеру. Поряд із машинним залом височіла довжелезна труба – найвища

Судець Володимир
Олександрович

точка технікуму та і всього тогочасного міста, з якої колись валував чорний дим. Парова установка не лише гріла воду для умивальників у клозетах, але й подавала ремінними передачами руховий момент у майстерні училища, що низкою ліпилися до машинного залу. Слідом за ним розташовувалася механічна майстерня, наповнена різноманітними верстатами, а за нею – слюсарня. Над слюсарнею, на другому поверсі технікуму, розташовувалася столярна майстерня.

Останньою атракцією туру стало знайомство з будинком ремісничої школи, що стояв у дворі технікуму. Він з'єднувався з головним

корпусом технікуму спеціальним коридором, так як у його приміщенні розташовувалася «столова» для учнів та викладачів. Пана К. Трофімова якраз призначили головою ремісничої школи – і він повів М. Говорова пити чай. По дорозі К. Трофімов похвалився своїми учнями, які теж іноді радували своїми успіхами, як-от: Володимир Судець¹¹⁹, що трапився їм по дорозі.

Одноповерхова реміснична школа складалася з навчального класу, креслярні та вже згадуваної крихітної їдальні. Під будинком школи був підвал, який на всіх архітектурних планах училища називався не інакше як «підземним поверхом», до якого з маленького вестибюля школи вели гвинтові сходи. Пізніше, уже в післявоєнні роки, тут облаштують навчальні аудиторії – і студенти влучно назвуть це погано провітрюване приміщення «каморкою тата Карла» й будуть розказувати історії про те, що за дошкою на стіні є таємний прохід до лялькового театру, де постійно грає музика і скавчить пудель¹²⁰.

У підвалі, в абсолютно непридатних до будь-яких санітарних норм ХХ ст. умовах, розташовувалася технікумівська кухня, спроектована ще в ХІХ ст. Викладачі напилися в «столовій» гарячого морквяного чаю з сахарином, і В. Яксон урочисто повідомив Миколі Олександровичу, що тепер він повністю готовий до виконання роботи викладача технікуму.

Але, коли колеги-викладачі піднялися гвинтовими сходами на земну поверхню, їх чекала неприємна несподіванка. За час їхнього

¹¹⁹ Судець, Володимир Олександрович (1904–1981) – видатний радянський воєначальник, маршал авіації, головнокомандувач сил ППО СРСР. Випускник ремісничої школи, при Олександрівському індустріально-механічному технікумі, 1921 р. Народився 23 жовтня 1904 р. в селищі Нижньодніпровськ. З 1922 р. робітник заводу «Комунар». У 1925 р. призваний на військову службу де закінчив військово-технічну школу льотчиків та курси при Військово-Повітряній академії СРСР. Працював авіамеханіком, льотчиком, командиром винищувального загону. У роки Другої світової війни командував 4-м авіакорпусом ДБА, а з березня 1943 року і до кінця війни був командиром 17-ї Повітряної армії. 14 жовтня 1974 р., на день визволення Запоріжжя, на одній з площ міста встановлено пам'ятник-літак, який символізує собою внесок у перемогу над нацизмом 17-ї повітряної армії та її командувача.

¹²⁰ Знаменита казка «Золотий ключик, або пригоди Буратіно», написана графом О. Толстим у 1936 р. і до Другої світової війни ще не встигла проникнути в свідомість студентів.

променаду в Запоріжжя й до технікуму приїхав з Харкова представник Наркомосвіти УСРР і дав їм, у присутності молодого колеги, форменного прочухана за те, що вони нехтують у технікумі викладанням українознавства¹²¹. Відповідний декрет по освітніх закладах республіки прийнято ще 24 грудня 1920 р., а Олександрівський індустріально-механічний технікум і досі не ввів цей предмет до навчального процесу навіть як тимчасову дисципліну¹²². «Це ганьба жити в Україні, готувати спеціалістів для українського середовища і не викладати українознавства!» – кричав, розпалившись чиновник. Негайно запровадити три години українознавства на тиждень у всіх класах технікуму¹²³.

Холодне ставлення до українознавства і, взагалі, до всього українського з боку К. Трофімова та В. Яксона пояснюється тим, що в квітні–травні 1918 р., під час існування Української держави гетьмана П. Скоропадського, вони пустили на ділянку училища і в корпус на постій¹²⁴ легіон Українських Січових Стрільців /УСС/ на чолі з двоюрідним племінником австрійського імператора Вільгельмом фон Габсбургом («Василем Вишиваним»). Оскільки і перший, і другий, станом на 1921 р., вважалися лютими ворогами радянської влади, то керівництво технікуму сиділо стосовно українського питання нижче трави, тихіше води, що іноді призводило до подібних, як вище наведених, інцидентів.

Ледве наркоматівський чиновник облишив їх у спокої, керівники технікуму важко подивилися на М. Говорова, оцінюючи його здібності. Той, не розгубившись, пообіцяв їм швидко вивчити українську мову, але трохи пізніше й пригадав, що він вже погодився на викладання машинознавства.

¹²¹ У перші роки радянської влади викладання історії як буржуазної науки у середніх навчальних закладах було фактично припинене. Натомість в УСРР її мало замінити викладання трьох предметів гуманітарного спрямування: «українознавства», «світознавства» та «суспільствознавства». Нагадаємо читачеві, що масова кампанія з «українізації» почнеться тільки з 1923 р.

¹²² ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 187.

¹²³ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 189 зв.

¹²⁴ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28 зв.

ЯК ВИ СУДНО НАЗВЕТЕ, ТАК ВОНО І ПОПЛИВЕ

Коли, того ж дня, Микола Олександрович уперше в житті зайшов до учительської кімнати технікуму¹²⁵, то молоді його колеги відразу пристали до новенького з вимогою прилюдно, повністю і правильно назвати офіційну назву установи, до якої він прибув. Це був такий жарт, своєрідна ініціація для викладачів. Річ у тому, що подібна вправа була досить важким завданням для будь-якого викладача чи службовця 20-х – 30-х років. З приходом радянської влади назви навчальних закладів почали змінюватися з калейдоскопічною швидкістю.

Коли у серпні 1920 р. М. Говоров у важкому стані потрапив до Олександрівського госпіталю, то він почув, що в місті, деь неподалік, працює, не зважаючи ні на що, «Олександрівське семикласне механіко-ремісничє училище», яке колись, до березня 1917 р., ще мало й звання Імператорського. Але, коли Микола Олександрович наприкінці листопада 1920 р. повернувся з Катеринослава назад, назву вже змінили. Його запрошували працювати вже до «Олександрівського індустріально-механічного технікуму з професійно-технічною і ремісничою при ньому школами»¹²⁶. Ця назва проіснувала всього чотири місяці. У березні 1921 р. радянська влада вирішила перейменувати місто Олександрівськ, назване колись у кінці XVIII ст. на честь оберпрокурора Російської імперії князя Олександра В'яземського – неймовірного негідника й експлуататора. Назву «Запоріжжя», за ініціативою відомого історика Д. Яворницького, спочатку планувалося надати губернському центруві, колишньому Катеринославу. Проте виявилося, що там народився Г. Петровський, нинішній

¹²⁵ Нині ауд. 253 головного корпусу НУ «Запорізька політехніка».

¹²⁶ ДАЗО. Ф. Р. 926. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 45. Віднині й до 1930 р. включно технікум був підвідомчою установою Управління Профосвіти Народного Комісаріату про-світи УСРР.

голова Всеукраїнського ревкому, – і місто назвали Дніпропетровськ. А назва «Запоріжжя» «з'їхала» на повітовий рівень і дісталася колишньому Олександрівську.

З 23 березня 1921 року, саме у той час, коли місцеві водили М. Говорова з екскурсією по ділянці, «машинка» стала називатися «Запорізький ін-

дустріально-механічний технікум з професійно-технічною і ремісничою при ньому школами». Ця назва протрималася майже рік, при ній, до речі, у технікумі налічувалося лише 126 учнів. Проте в червні 1922 р. в профтехосвіті УСРР відбулася реорганізація. Ремісничі школи, у яких хлопчакі 11 – 14 років набували початкової професійної освіти, вивели в окрему структуру. Відвертих хлопчаків із майстерень технікуму відселили куди-інде, а «машинка» стала називатися простіше – «Запорізький індустріально-механічний технікум з професійно-технічною при ньому школою». Ця назва протрималася два роки, при ній у технікумі налічувалося 198 учнів (148 у механіко-технічній школі і 50 у кустарно-промисловій)¹²⁷. У

липні 1924 р. в наркомпросвіти УСРР відбулася чергова реорганізація, професійно-технічні школи вивели в окрему

структуру. Крім того, старорежимний термін «механік» визнано малопридатним в умовах побудови соціалізму. Підлітків з майстерень

Засідання Педагогічної ради Запорізького індустріального технікуму. 1926 р.

К. Трофімов на огляді готовності до навчального року проводить дослід з демонстрацією штучної блискавки

¹²⁷ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 14.

технікуму попросили куди-інде, а «машинка» стала називатися зовсім просто – «Запорізький індустріальний технікум» /ЗІТ/, але, як ви вже здогадалися, назва ця не протрималася довго, не більше двох років.

7 листопада 1924 р. у Радянському Союзі відзначали велике свято – «сьому річницю Жовтневого перевороту»¹²⁸. До річниці «перевороту» вже тоді склалася стійка традиція називати установи на честь «революційних вождів», якимось чином з ними пов'язаних. Причому бажано вибирати вождя не полеглого в боротьбі, а ще живого й при посаді, який міг би виконувати обов'язки своєрідного патрона установи. Для ЗІТу тут все було заздалегідь очевидно. У його стінах на початку ХХ ст.

Чубар Влас Якович

вчився не хто інший, як товариш Влас Якович Чубар (1891–1939). У 1924 р. він займав другу, з усіх можливих, посаду в Україні, коли був Головою Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки. «Прем'єр-міністр Червоної України» – ні

З портретом Троцького на вулицю Троцького.
Першотравнева демонстрація 1925 року в ЗІСГМ

більше ні менше, кращого і бажати годі. А тому з 7 листопада 1924 р. «машинка» вже називалася «Запорізький індустріальний технікум імені тов. Чубаря В. Я.»¹²⁹ Ця назва з таємничих причин протрима-

¹²⁸ Звична для всіх жителів СРСР назва – «Жовтнева революція», була офіційно введена лише на 10-у річницю цієї події, у 1927 р. До цього – офіційно «жовтневий переворот».

¹²⁹ ДАЗО. Ф. Р. 926. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 46.

лася довше ніж інші – більше п'яти років, аж до 23 березня 1930 р., коли постановою РНК УСРР індустриальний технікум перейменовано на «Запорізький машинобудівний інститут імені тов. Чубаря В. Я.»

Напевно ви вже здогадалися, що і ця назва «простояла» недовго. 11 липня 1930 р. наказом Наркомосвіти УСРР та ВРНГ УСРР за № 514 ЗМІ був реорганізований у «Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування імені тов. Чубаря В. Я.». Інститут підпорядковувався промисловому об'єднанню «Союзсільмаш», наркомату важкої промисловості СРСР, а з вересня 1933 р. – безпосередньо Головному управлінню навчальними закладами НВП СРСР. Саме тоді з назвою інституту й виникає певна плутанина. Річ у тому, що за тогочасними правилами складання абрєвi-атур інститут мав називатися

Складання трактора «Запорожець»
у Токмаку

– ЗІСГМ, що усіма: і студентами, і викладачами – було визнано занадто громіздкою конструкцією. І тому уже з 1931 р. виникає парадоксальна ситуація, коли навіть в офіційних документах починають використовуватися паралельно дві назви освітньої установи. У 30-і роки в місті всі, починаючи від старшокласників середніх шкіл, продовжували вживати назву «Запорізький машинобудівний інститут» (ЗМІ) або зменшувальний її варіант – «машинка», хоча офіційно це був ЗІСГМ. Апофеозом цієї ситуації став той факт, коли, під час евакуації вишу на Алтай в 1941 р., керівництво, по прибутті на місце, самостійно переназвало його «Запорізьким машинобудівним інститутом в Барнаулі» (ЗМІБ).

Така сама ситуація спостерігатиметься, і коли «машинка» повернеться в 1944 р. назад до Запоріжжя. Студенти тих часів до кінця

життя пишуть у різноманітних анкетах і розповідають онукам, що вони закінчили ЗМІ, хоча у їхніх дипломах чорним по білому зазначається, що вони випускники або Запорізького автомеханічного інституту, або ЗІСГМу.

Але зараз ми повертаємося разом з нашим героєм у голодний 1921 р., коли він входив у курс справ на новій роботі. Миколу Олександровича як молодого викладача негайно ввели до складу педагогічної ради і навалили на нього купу усілякої мертвої роботи, якої досвідчені викладачі усіляко уникали. А йому, аби показати своє бажання «влитися в колектив», доводилося розгрібати ці авгієві стайні старих і дріб'язкових проблем. А потім, аби він не розслаблявся, керівництво технікуму, взагалі, відрядило його працювати до «художньої школи». Подібне призначення Микола Олександрович сприйняв стоїчно: перехід від «інженера» до «художника», якщо порівняти з переходом від «білих» до «червоних», виглядав чимось просто несерйозним.

Викладачі ЗІСГМ на захисті студентських дипломних робіт. 1935 р.

«ХУДОЖНИК»

Раніше, за царського режиму, початкову художню освіту, як правило, надавали класичні гімназії або просунуті технічні училища, на кшталт Олександрівського. Але за радянської влади гімназії й училища були вже закриті, а художнім інститутам, як виявилося, для потреб наочної агітації потрібні були насамперед художники-практики. Тому художні школи в 1920–1922 рр. почали відкриватися в багатьох містах радянських республік, яких комуністи ще не встигли згорнути в єдиний Радянський Союз. Досвітнім вогником в організації Запорізької художньо-професійної школи (ЗХПШ) слід вважати день 8 квітня 1920 р., коли з Відділу народної освіти Олександрівського військово-революційного комітету до шкільної ради «машинки» прийшов лист-прохання «призначити день і годину, для візиту завідувача секцією Художніх мистецтв, аби той ознайомився з засобами необхідними для Художньої студії»¹³⁰. Чиновник приїхав лише через місяць, довго і як слід оглянув замовлене колись (частково в Лейпцигу) устаткування спеціалізованого класу. П'ятдесят столів для малювання та чотирирусний рисувальний амфітеатр¹³¹ справили на нього відповідне враження – і революційний чиновник сказав голові Шкільної ради В. Яксону, що тут найближчим часом постане радянська художня школа. Проте наступ білогвардійців тимчасово поклав край подібним ініціативам, і про заснування місцевої художньої школи заговорили лише більш ніж через рік, коли комуністам нарешті вдалося прогнати Батька Махна на румунські терени.

На етапі формування новий навчальний заклад називали в паперах і розмовах по-різному: то просто «Художньою школою»,

¹³⁰ ДАЗО Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 97.

¹³¹ Александровское среднее семикласное механико-техническое училище (1900–1910). Александровск. Тип. Б. Я. Штерна, 1911. С. 33.

то «Запорізькою художньою профшколою», а то й «Запорізькою школою мистецтва і ремесла». У фондах ДАЗО знайдено документ від 22 листопада 1920 р. про наміри організації «...загально-творчої школи в помешк[аннях] б[увшої] Хлопячої Гімназії»¹³². Термін «Запорізька художньо-промислова школа» з'явився роком пізніше, наприкінці 1922 р. Вона не була першою, паралельно з нею в Радянській Україні тоді вже працювали художньо-промислові школи в Миргороді та Кам'янці-Подільському.

Організацію ЗХПШ повністю взяв на свої плечі викладач креслення Олександрівського технічного училища й паралельно художник-професіонал Вадим Миколайович Невський (1884–1938), який мав уже достатній мистецький досвід. Прізвище художника В. Невського трапляється в каталогах столичних виставок, починаючи з 1913 р. Він з початку XX ст. постійно мешкав у повітовому Олександрівську, працював викладачем креслення в училищі¹³³, малював картини на продаж і намагався влаштуватися вчителем малювання в будь-яку установу, де тільки можна.

Невський
Вадим Миколайович

У 1917 р. В. Невський «прийняв революцію», став палким прихильником більшовиків та учасником бойових дій на їхньому боці у складі різноманітних агітбригад. Він, так само як і М. Говоров, був демобілізований з РСЧА в 1921 році й так само прийшов до технікуму в офіцерській шинелі, яка була його єдиним варіантом одягу і тоді, коли в 1922 р. з ентузіазмом почав організацію художньої школи. В. Невський не просто нашукав по Україні низку гідних художників-педагогів, але й нашукав по місту та повіту купу талановитої молоді. Навіть більше, він власним прикладом «запалив»

¹³² ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 168. Нині – головний корпус ЗНУ.

¹³³ Спогади Лушинських: дворянська родина на зламі епох. Василівка – Запоріжжя: [б. в.], 2013. С. 46 («Василівська старовина». Вип. 1.).

учнів займатися мистецтвом пристрасно, віддаючи останньому всі свої сили і почуття.

Допомагати В. Невському в цій нелегкій справі педагогічна рада технікуму власне й послала М. Говорова. У першу їхню зустріч буцім-то В. Невський спитав Миколу Олександровича, чи вміє той малювати – і М. Говоров правдиво відповів, що ні, але він вміє креслити, бо п'ять років тому готувався стати інженером. В. Невський схопився було за голову, але навичок М. Говорова, загалом, виявилось досить, аби стати повноцінним помічником керівника худшколи.

У принципі, В. Невському можна було й відіслати М. Говорова назад до начальства, аби той продовжував читати своє машинознавство. Але, по-перше, В. Невський теж був колись не тільки креслярем, а й краскомом, – і ця обставина зближувала; а по-друге, у нього було для Миколи Олександровича таке доручення, з яким міг упоратися лише колишній офіцер.

В. Невський доручив М. Говорову, який тоді ще, що було дуже доречно, мешкав у флігелі технікуму, приборкати невгамовного італійського скульптора.

Викладачі та учні Запорізької художньо-промислової школи. В центрі другого ряду – Кузнецов Михайло Никифорович, поряд справа – Григор'єв Сергій, Далі – Кочергіна Серафима Захарівна, Поліщук Микола, малювальник. 1926 р.

Річ у тому, що певний час єдиною перопоною для відкриття художньої школи залишалася незакрита вакансія скульптора, без якого влада не затверджувала штат. І справді, яка ж це художня школа, якщо в ній немає скульптора? Це не школа, а якесь неподобство. Але доля посміхається ентузіастам, скульптор знайшовся в най-несподіванішому місці. Випускник ЗХПШ 1926 р. Сергій Григор'єв згадував: «Випадок допоміг... В. Невському отримати помічника. Одного разу він побачив на базарі жебрака... [що просив милостиню італійською мовою – Авт. кол.] Невський вирішив познайомитися з ним. На його подив виявилось, що це був італійський скульптор Томазо Сальваторо Чікетті, якого вітер революції заніс в наше маленьке місто... Невський... забрав його до школи, добув кімнатку, допоміг прийняти достойний вигляд і товариш Чікетті став викладати в новій школі все, що знав про образотворче мистецтво, наприклад, скульптуру...»¹³⁴

Томазо Сальваторе Чікетті

Наведена вище цитата з мемуарів звичайно ж потребує відповідних коментарів. Що це за «вітер революції» такий? Що це значить «допоміг прийняти достойний вигляд»? Це цікава історія, і розпочалася вона ще в травні 1919 р. Саме тоді Батько Махно запровадив у бюджеті Гуляйпільського Союзу анархістів особливу статтю «На пропаганду махновського руху та анархістської думки за кордоном». Він надіслав конспіративними каналами до Європи певну велику грошову суму. Європейським анархістам подібна практика дуже сподобалась, і ось восени 1919 р. з Італії, міста Мілан, до Революційної Повстанської армії України /махновців/, на піку її успіхів, приїхало троє анархомигців: Мальдіні, Пульчініло й Чікетті, що з великими пригодами добралися до Гуляй-Поля через Одесу. Італійці скоро показали себе. Паоло Мальдіні уславився агітаційними

¹³⁴ Григор'єв С. Воспоминания: мемуары художника. К. : Шкільний світ, 2010. С. 6.

п'єсами та інтермедіями для похідного театру РПАУ/м/. Поет Пульчінело трагічно загинув від тифу, напившись сирої води з колодязя, а Томазо Чікетті заявив на засіданні армійського культпросвіту, що хоче створити шедевр – відлити бронзову статую Анархії й поставити її на майдані Гуляй-Поля. Він досить довго був з Н. Махно, став учасником переможної Кримської кампанії РПАУ/м/ 1920 р., а потім випадково уник арешту, коли чекісти «накрили» весь махновський культпросвіт у Сімферополі. Йому повезло, але до махновців, чия невловима маневрова група носилася по Україні з кінця в кінець, прибитися так і не зміг. Ба більше, представник міланської богеми виявився абсолютно непризвичайним до місцевих умов життя

Базарна площа Олександрівська в дореволюційні часи

і дуже скоро покотився до низу. За два роки українського життя він перетворився на викінченого волоцюгу, алкоголіка й жебрака, бо мішечники подавали іноземцю з більшою охотою ніж місцевим пройдисвітам. І от з цієї мавпи В. Невському треба було знову зробити людину – та ще й викладача художньої школи.

Тому В. Невський і М. Говоров провели між собою екстрену нараду і домовилися про розподіл обов'язків. В. Невський брався через свої зв'язки у виконкомі Запорізької Ради виправити для Т. Чікетті

радянські документи, вибити кімнату у «флігелі», а також який не який пайок. А М. Говоров мусив наглядати і виховувати «падшого» митця. Головним для нього було слідкувати за анархістом постійно і не давати йому пити ні під яким приводом: ні грама, ні пива, ні вина, аж доки не зникне алкогольна залежність. Приборкати дикого скульптора було нелегко: за кілька місяців нескінченних наглядань і безперервного поєдинку характерів Т. Чікетті чимало залив М. Говорову сала за шкіру. Це був важкий випадок. Наприклад, деякий час Томазо таємно напивався горілки з прив'язаної за спиною клізми. Оковиту він таємно, але постійно смоктав через гумову трубку, обмотану навколо тулуба, а саму клізму ховав не лише під светром, але й під піджаком, приклеюючи до тіла пластирем. Коли ж М. Говорову вдалося викрити цей підступний трюк, італієць перейшов на «мерзавчики»¹³⁵. По-перше, було абсолютно незрозуміло, де він їх брав. По-друге, він не носив їх із собою, а ховав у найнесподіваніших місцях: у зливні порожні бачки ватерклозетів, прикопував у горшках із квітами, засовував у вентиляційні ходи, піддувала грубок тощо. Як правило, М. Говорову як трофеї діставалася лише порожня тара, яку Т. Чікетті іноді демонстративно кидав на підвіконня.

Поганою обставиною було те, що поряд був «базарь», де завжди вільно продавалося пиво з бочки, а ще постійно (і вдень, і вечері) приазовські болгари продавали там з під прилавка домашнє вино. Томазо Сальваторе клянчив вино у М. Говорова не гірше, аніж нахабний кіт просить смачного з під столу. Іноді навіть доводилося ходити на ринок разом із італійцем, контролюючи його покупки, але це не було зовсім приємною справою, бо за старою звичкою скульптор іноді автоматично, а іноді просто заради сміху дещо і крав. Коли ж М. Говоров віднімав поцуплене у митця, благо той був субтильного виду, і віддавав його назад – італійця охоплював гнів. Скульптор лаявся по-італійськи якимось страшними словами, розмахував худи-

¹³⁵ Мерзавчик – в часи Російської імперії так називали пляшечку горілки об'ємом 1/100 відра (123 гр.). За радянських часів, з переходом на метричну систему, «мерзавчик» міг означати різний об'єм рідини: «Шкалик» (колишні 1/200 відра), 100 мл, 125 мл і навіть 250 мл («четвертинка»). Сьогодні так, переважно, називають пляшку об'ємом 125 мл.

ми жилиявими кулачками перед фізіономією наглядача, але зрештою таки відступив перед невблаганним і, що називається, «зав'язав», пірнувши в мистецтво. Коли він ліпив, то явно було видно, що на нього «находило» натхнення. Т. Чікетті голосив, плювався, місив скульптурну глину руками, наче скажений, не їв зранку до вечора, але показував «клас», раніше в Запоріжжі не бачений. Він казав, що це до нього приходить муза. А коли М. Говоров заперечував: у скульпторів музи немає – митець дорікав йому в невігластві, технократії і називав недорозвинутою особою. Приборкання непокірного різко підняло авторитет Миколи Олександровича в технікумі. Тепер до нього ставилися як до людини, що за бажання могла зробити неможливу річ.

Звичайно, сеньйор Томазо вже не міг у 1923 р. у Радянському Союзі відлити бронзову статую Матері Анархії, але шпарину для творчості він знайшов і в стінах ЗІТу. Саме тоді Паризька комуна 1871 року стала культовим явищем у новостворюваній радянській героїці. Але ж, як добре знав Т. Чікетті, більшість керівництва Паризької Комуні складали анархо-прудоністи, і трагічні події 1871 р. вважалися також частиною й анархістської героїки. Тому Т. Чікетті упродовж 1923–1925 років не лише навчав учнів худшколи азам скульптурної майстерності, а й виконав у подарунок місту Запоріжжю макет величезного «Пам'ятника героям Паризької Комуні». На жаль, пам'ятник комунарам спіткала доля знаменитого «Коня» Леонардо да Вінчі. Макет «Пам'ятника Комунарам» втрачений, бо зроблений з необпаленої глини, а коштів на його реалізацію влада провінційного Запоріжжя 20-х років усе не давала, й не давала. Та й Т. Чікетті по лінії Комінтерну, у 1927 р., після закриття художньої школи відбув «робити революцію» на батьківщину, де сліди його швидко загубилися. Тим не менш, це був вражаючий уяву витвір мистецтва, на який сходилися подивитися з усього міста. С. Григор'єв так описує цей шедевр: «... Твір цей був красиво задуманий, я малював з нього фігури комунарів, динамічно скопійованих в дусі Родена...»¹³⁶ Коли в 1925 р. М. Говоров переселявся з флігеля у власний будиночок, аби замешкати там з

¹³⁶ Григорьев С. Воспоминания: мемуары художника. К. : Шкільний світ, 2010. С. 7.

молодою дружиною, Томазо Сальваторе плакав і, дякуючи, казав, що «товариш Говоров» повернув його до справжнього життя.

Невдовзі керівництво ЗІТу вже звітувало в Повітнаркомосвіт, що на навчальний 1922/23 рік набрані потрібні 20 учнів до художньої школи¹³⁷. Пізніше їхня чисельність виросте до 50 чол. На жаль, уже в 1927 р. ЗХПШ закрили згідно з вольовим розпорядженням наркомосвіти УСРР.

Уже згадувані мемуари С. Григор'єва розповідають нам про обставини навчання в ЗХПШ: «В 1924 році я вступив до Запорізької художньо-промислової школи, що відкрилася з ініціативи художника... Невського (талановитої людини, яка з часом стала у Харкові відомим графіком, а потім в Києві – художнім редактором журналу «Жовтень»). Ніяких екзаменів у школі тоді не водилося. Приймали всіх, хто хотів «малювати». Я хотів...

Зал для малювання ОССМТУ в 1902 році

Мої малюнки побачив учень художньої школи Петя Мальцев... й порадив йти в художню школу. Ця, недавно відкрита... школа розташовувалася в будівлі дуже багатого технічного училища... Під час громадянської війни ця будівля була частково зруйнована, але більшість багатого обладнання збереглося... В цьому училищі були різноманітні механічні майстерні, а також світле «ательє» – велика кімната, де малося багацько гіпсових «навчальних посібників» для малювання¹³⁸ – орнаменти класичні, геометричні фігури й навіть

¹³⁷ ДАЗО Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 14.

¹³⁸ Зараз на місці «класу для малювання», після повоєнної перебудови, розташовуються 245 та 247 ауд. головного корпусу НУ «Запорізька політехніка».

бюсти «антиків» – копії з творів уславлених античних художників. Ось це ательє, ще один клас й маленька кімната-вчительська й були надані для нової художньої школи»¹³⁹.

«Художня школа відкрила для мене новий, чарівний світ мистецтва. Оточений прекрасною скульптурою, чудесними копіями з робіт великих художників ренесансу й не менш взірцевими репродукціями з їх творів живопису, я змальовував їх олівцем й акварельними фарбами, про існування яких до цього навіть не знав... Гортаючи сторінки альбомів по історії мистецтв, які вже своїми заголовками полонили моє серце: «Скарби мистецтва», «Картинні галереї Європи» тощо, я немов би перелітав до іншої, невідомої раніше країни... Бібліотека в школі була чудова... Такий неочікуваний тягар високої культури ліг на мене, і я ледве витримував»¹⁴⁰, – продовжує С. Григор'єв.

Учнів починали навчати ремеслу малювання з вельми практичних навичок, наприклад, прийомів для швидкого оформлення гасел і транспарантів. «...Невський вчив нас малювати шрифти (які нам з часом дуже стали в пригоді). Навчав ловко вирізати з паперу літери для гасел. Вміло складаючи папір, він кількома рухами ножиць вирізав відразу десяток однакових літер. Цією здібністю ми потім підпрацьовували...»¹⁴¹

Із записів С. Григор'єва маємо і відомості про стосунки учнів та педагогів художньої школи. Те, що Т. Чікетті учні, взагалі-то, боялися, це і так зрозуміло, а от кого вони любили? «Дуже любили й поважали Вадима Миколайовича. Він був для нас не тільки художник, але й помічник і друг, і порадник у важких справах. Та найбільший вплив мала на мене вчителька Серафима Захарівна Кочергіна, яка з'явилася в школі дещо пізніше. Вона була педагогом-художником по здібностям і моральним засадам... всю свою любов і турботу вона віддала нам, своїм учням. Чудово освічена, вона знала образотворче мистецтво, музику, літературу.

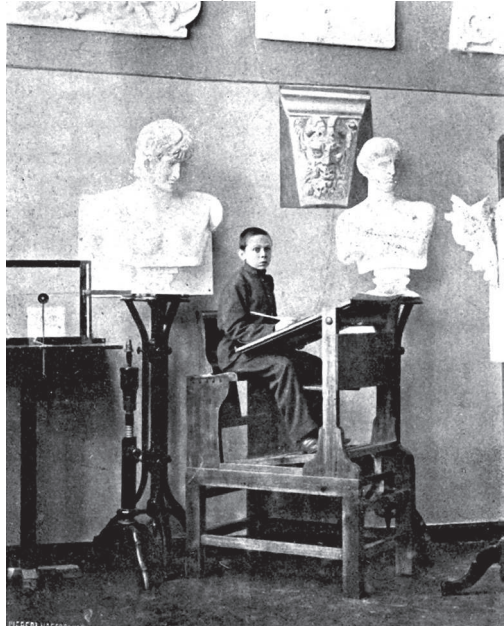
¹³⁹ Григорьев С. А. Воспоминания: мемуары художника. К. : Шкільний світ, 2010. С. 7.

¹⁴⁰ Григорьев С. А. Воспоминания: мемуары художника. К. : Шкільний світ, 2010. С. 6.

¹⁴¹ Там само. С. 7.

Вчилась в Москві в Строганівці¹⁴². Гарно знала прикладне мистецтво, завдяки чому Невський і запросив її до школи. Предмет, який вона викладала, був композиція. Вона вчила умінню оцінювати гарне й безжалісно відкидати негідне, під якою личиною воно б не ховалося..., вміла висміювати дурне, низькопробне міщанське мистецтво...» Взагалі, кістяком художньої школи стали семеро педагогів: В. Невський, Н. Поліщук, О. Крюкова, М. Куличенко, С. Кочергіна. М. Говоров та невгамовний Т. Чікетті.

У 1925 р. в школі змінився директор. З малозрозумілих на сьогодні причин В. Невський зненацька покинув викладацьку працю й переїхав до Харкова. Посаду директора ЗХПШ обійняв інший художник – Михайло Никифорович Кузнецов. З новим директором у школі почалося й інше, менш демократичне, життя. М. Кузнецов якось обмовився, що був вихованцем Імператорської академії художеств і тому став прихильником класицизму. Він визнавав тільки античні зразки мистецтва, вимагав від учнів дотримання суворої дисципліни, точної техніки виконання, виховував у них окомір, так як його колись вчили самого в «старій академії». Особливо він любив пояснювати учням сенс і технологію виконання полотен старих майстрів: Рубенса, Ван Дейка та Рембрандта. М. Кузнецов був багато в чому таємничою особистістю. Ні учні, ні викладачі не знали: хто він, звідки приїхав у місто?

Спеціалізований стіл для малювання

¹⁴² «Строганівка» – мається на увазі «Імператорське Строганівське центральне художньо-промислове училище».

Григор'єв
Сергій Олексійович

Під'юджуючи М. Говорова, колеги розказували байки, що М. Кузнецов – колишній царський полковник, а то й генерал, що теж став воєнспецом в 1920 р., а тепер демобілізувався. Новий директор школи принципово не вів розмов про своє минуле, але воєнна виправка в його фігурі відчувалася. «Він вимагав суворої дисципліни... Сам багато малював. А як педагог, за один рік він досяг таких успіхів, що його учні дивували на іспитах у вузи своєю високою підготовкою... Скільки їх – безвісних вчителів, розкиданих по нашій величезній країні... тільки з часом наша батьківщина почала збирати той величезний врожай, який був ними посіяний...»

Ну що ж, поговоримо тепер і про врожай. Незважаючи на досить короткий термін свого існування (1922–1927), ЗХПШ стала своєрідним чемпіоном України за кількістю відкритих її педагогами талантів. Образотворче мистецтво Радянської України та СРСР було б блідою тінню самого себе без цієї плеяди знайдених у Запоріжжі обдарувань.

Якщо б наш Микола Олександрович завершив свою життєву кар'єру, лишень допомігши випустити у світ цю зграю молодих митців, він уже б повністю заслужив право на це монографічне дослідження.

Більшість учнів школи після її закінчення продовжувала художню освіту або в Київському художньому інституті, або в столичних художніх закладах: Вищому художньому технічному інституті (ВХУТЕІН) та ВХУТЕМАЙС (Вищі Художньо-Технічні Майстерні). Серед найбільш успішних випускників ЗХПШ виділяється провідне тріо народних художників: народний художник СРСР С. О. Григор'єв, народний художник СРСР П. Т. Мальцев та народний художник УРСР П. Є. Сабадиш.

Першість серед них, звичайно ж, веде, уже згадуваний вище Сергій Олексійович Григор'єв (1910–1988)¹⁴³, знаменитий київський художник, що двічі поспіль був удостоєний Державної (Сталінської премії) II ступеня за три свої картини: «Воротар» (1950), «Прийом до комсомолу» (1950) та «Обговорення двійки» (1951). Подібний зорепад відзнак підняв його в 1951–1955 рр. до посади ректора Київського художнього інституту¹⁴⁴. Згодом, з 1958 по 1988 роки, С. Григор'єв працював завідувачем творчих майстерень Академії мистецтв УРСР, де став учителем доброї сотні відомих українських художників. До того ж С. Григор'єв став родоначальником знаної в Україні мистецької династії Григор'євих: його дружина, дві доньки та онуки теж вибрали собі фах художника й стали успішними.

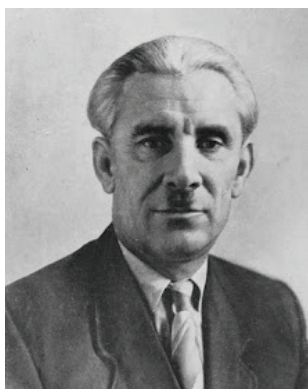

Петро Тарасович Мальцев

Учень ЗХПШ Петя Мальцев, згадуваний у мемуарах як приятель С. Григор'єва, з роками виріс і став одним із основоположників батального жанру в СРСР. Петро Тарасович Мальцев (1907–1993) був, як і А. Куїнджі, уроженцем м. Маріуполя. Його мистецька кар'єра після закінчення ЗХПШ в 1924 р. розвивалася напрочуд стрімко. Уже в 25 років він став членом Спілки художників СРСР. Це сталося ще під час його навчання у ВХУТЕІНі у класі В. Фаворського. У 1949 р. його прийняли до елітарної студії військових художників ім. М. Грекова.

¹⁴³ Григор'єв Сергій Олексійович (1910–1988) – видатний український радянський художник і педагог. З 1947 р. – член-кореспондент, з 1958 р. дійсний член Академії мистецтв СРСР. Народився 5 липня 1910 р. в Луганську, одинадцятю дітьми в сім'ї залізничного сторожа. У 1922–1926 рр. роках навчався у ЗХПШ; згодом в 1926–1927 рр. у ВХУТЕМАЙС (Москва), потім у 1928–1932 рр. в Київському художньому інституті у Ф. Кричевського. Після закінчення інституту працював у плакатній майстерні видавництва «Література і мистецтво». У 1932–1933 рр. викладав на кафедрі рисунку Харківського художнього інституту, з 1934 р. – доцент кафедри рисунку Київського художнього інституту. З березня 1940 р. по квітень 1946 р. офіційно служив в Червоній армії лейтенантом інтендантської служби. З 1947 р. – професор КХІ, з 1950 р. – керівник майстерні жанрового живопису КХІ. Мешкав у будинку на Хрещатику № 13. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

¹⁴⁴ Шаров І., Толстоухов А. Художники України: 100 видатних імен. К. : АртЕк, 2007. С. 113.

Сабадиш
Петро Євламπίйович

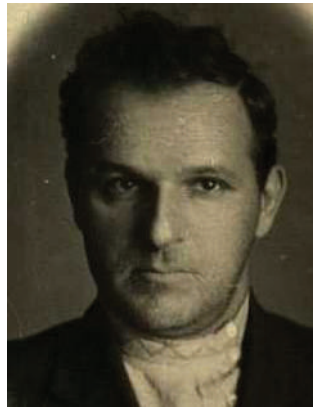
П. Мальцев уславився авторством і реконструкцією батальних полотен, діорам та панорам, а також великої кількості військових плакатів. Зокрема, серед найбільш знахих його картин культові «Крейсер Варяг» (1955) та «Володимир Ленін на комуністичному суботнику» (1965); діорами «Штурм Сапун-гори» (1959) та «Форсування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького» (1974). У 1967 р. П. Мальцев нагороджений Золотою медаллю ім. М. Грекова за участь у відтворенні панорами Ф. Рубо «Бородінська битва». У 1972 р. П. Т. Мальцев став лауреатом Державної премії ім. І. Рєпіна за діораму «Військово-повітряний десант під Вязьмою в 1942 році». У 1982 р. художник нагороджений Почесною медаллю Радянського фонду миру за участь у створенні панорами «Сталінградська битва». З цілої купи інших нагород можемо виділити ордени Червоної зірки (1944) та Трудового Червоного прапора (1971). А вінцем мистецької кар'єри художника стало звання Народного художника СРСР, отримане ним у 1974 р.¹⁴⁵

У цьому ж, 1974 році, звання Народного художника України отримав і ще один успішний вихованець ЗХПШ – Петро Євламπίйович Сабадиш (1909–1994).

Народився митець 3 січня 1909 р. в м. Олександрівськ. Після закінчення ЗХПШ в 1927 р. він вступив та закінчив в 1932 р. Київський інститут пролетарської мистецької культури, де його вчителями стали класики світового і українського авангарду – Олександр Богомазов та Михайло Бойчук. Був Петро Євламπίйович великим майстром пейзажу і, взагалі, станкового живопису. Ще до закінчення КІПМК він став з 1929 р. брати участь у мистецьких виставках, згодом прийнятий до Співки радянських художників України та

¹⁴⁵ Митці України: Енцикл. довідник. К. : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1992. С. 384. .

очолив Київську спілку художників¹⁴⁶. Перша персональна виставка митця відбулася в Києві 1959 р. Найвідоміші його роботи – «Дніпрові далі» (1953), «Соняшники» (1960), «На Полтавщині» (1967), «Голуба далечінь» (1979).

Куко Олександр Семенович

На другому рівні успіху можна розмістити мистецьке життя таких випускників ЗХПШ, як Олександр Куко, Юрій Хомаза, Галина Гладишева та Марія Младова. Зокрема, Олександр Куко¹⁴⁷ з 1934 р. викладав у Дніпропетровському художньому училищі й був вчителем двох відомих запорізьких художників: Владлена Дубініна (1931–2020) та Григорія Соколенка (1928–2016). Цікаво, що його дипломна робота в КХІ («Каменярь») потрапила до «фонду заборонених за ідеологічними міркуваннями робіт» разом із працями школи Михайла Бойчука. Уперше вона була показана на виставці «Спецфонд» лише у 2015 р.

Юрій Хомаза, що в роки навчання в ЗХПШ виявляв більше хисту до графіки, зрештою став у 30-і рр. ХХ ст. художником-постановником декількох фільмів. Серед них був і славнозвісний «Іван» О. Довженка, присвячений подіям навколо будівництва Дніпрогесу (спеціальний приз II Венеційського кінофестивалю 1934 р.). Іншою успішною роботою художника-постановника стала стрічка «Фата Моргана», екранізація повісті М. Коцюбинського.

Дівчата художниці теж не пасли задніх.

¹⁴⁶ Сабадиш Петро Євlampійович. Мистецтво України: біографічний довідник. К.: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1997. С. 518.

¹⁴⁷ Куко Олександр Семенович (1904–1971) – український художник і педагог, майстер пейзажного жанру. Народився в с. Успенівці Гуляйпільського району Запорізької обл. У 1926 р. закінчив ЗХПШ і вступив до Київського художнього інституту, де навчався у Федора Кричевського. Протягом 1932–1933 рр. проходив службу у РСЧА. Активний учасник німецько-радянської війни 1941–1945 рр. як майор і начальник штабу 2-го дивізіону 648-го артилерійського полку. Після війни продовжив викладати у Дніпропетровському художньому училищі.

Марія Младова

Подруги Галина Гладішева¹⁴⁸ та Марія Младова¹⁴⁹ по закінченні ЗХПШ гайнули до Москви, де обидві здобули неабиякий успіх.

На останок треба розповісти про ще одне тріо – тріо «запорізьких» художників.

Склалося воно, коли троє випускників ЗХПШ після багаторічних мандрів чужиною зрештою повернулися до Запоріжжя по закінченні Другої світової війни, ставши на десятиліття провідними художниками міста. Це були Володимир Іванович Гончаренко¹⁵⁰, Микола Васильович Крюков¹⁵¹ та Валентин Юхимович Сту-

¹⁴⁸ Гладішева Галина Іванівна (1907–1977) – відома радянська художниця-графік, член Спілки художників СРСР. Нар. 21 липня 1907 р. в м. Олександрівськ. У 1923–1925 рр. навчалася в ЗХПШ, потім в 1925–1930 рр. у ВХУТЕІНі. Уславилася своїми графічними роботами 40-х років, зробленими за результатами власних воєнних переживань, зокрема вимушеної евакуації до м. Кірова. Активна учасниця Московської спілки союзу художників (Галина Івановна Гладышева. Графика. Каталог выставки. Советский художник, 1985. 24 с.).

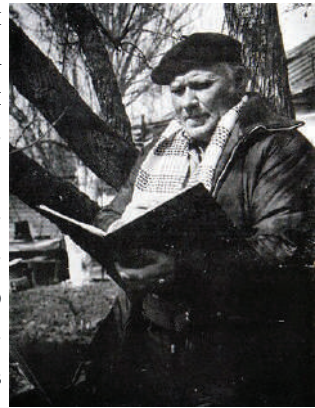
¹⁴⁹ Младова Марія Олександрівна (1906–1992) – відома радянська художниця, художник-оформлювач, монументаліст. Член Спілки художників СРСР. У 1922–1925 рр. вчилася в ЗХПШ. У 1925 р. вступила до московського ВХУТЕМАЙСу, на живописний факультет. Одночасно навчалася в Українській театральній студії. Отримала визнання як художник-оформлювач радянських масових свят і демонстрацій. Член Асоціації художників революції та Російської асоціації пролетарських художників у 1920–1930 рр. Уславилася макетами оформлення щитів для наглядної агітації на ювілейній всесоюзній виставці «П'ятнадцять років РСЧА» 1933 р.

¹⁵⁰ Гончаренко Володимир Іванович (1908–1977) – відомий український художник. Народився в Олександрівську. У 1923–1925 рр. навчався в ЗХПШ, у 1926–1932 рр. закінчив Київський художній інститут. Учень Олександра Богомазова, одного із теоретиків світового авангарду. У 1942–1943 рр., у період окупації, викладав живопис у школі мистецтв, що занепастило його післявоєнну кар'єру.

¹⁵¹ Крюков Микола Васильович (1902–1974) – видатний український графік та мистецтвознавець, член СРХ України. Народився в селищі Уч Кую (нині тер. Севастополя). Упродовж 1922–1925 рр. навчався в ЗХПШ, у 1925–1930 рр. – у ВХУТЕІНі у В. Фаворського та Л. Бруні. Мешкав у Запоріжжі на вул. Жуковського, 78. Майстер станкової графіки, акварельних пейзажів, натюрмортів. Найбільш важливі роботи: «Дніпрогес. Біля шлюзу» (1948), «Запоріжжя. Квітневі присмерки» (1951), «Набережна в Бердянську (1959), серія «Наші запорожці» (1966–1968). З 30-х років брав участь у всесоюзних мистецьких виставках. Персональна виставка відбулася у Запоріжжі у 1963 р. Також працював викладачем іноземної мови в Запорізькому індустріальному інституті. Автор численних мистецтвознавчих публікацій.

пін¹⁵². Згодом, у 1964 році до сорокаріччя першого випуску ЗХПШ, колишні учні В. Невського та М. Кузнецова організували в Запоріжжі першу виставку робіт випускників ЗХПШ.

Дещо пізніше, у 1971 р., мистецтвознавець Ірина Ласка (1939–2011) з подачі директора Запорізького художнього музею Г. Соколенка почне працювати над організацією Другої виставки робіт випускників ЗХПШ, яка відбудеться в 1977 р., фактично, до 50-річниці закриття школи¹⁵³. Виставка здебільшого демонструвала роботи випускників ЗХПШ 1964–1977 років і мала великий успіх серед освіченої частини містян¹⁵⁴.

Ступін
Валентин Юхимович

Творчий спадок багатьох згаданих нами художників представлений у експозиціях та фондах Запорізького обласного художнього музею.

У 1927 р., після розгону владою художньої школи, М. Говоров «цілковито» повернувся до машинознавства. Потім він згадував, що дечого-таки набрався за роки перебування у штаті ЗХПШ. Пізніше його студенти захоплюватимуться чудовою здатністю Миколи

¹⁵² Ступін Валентин Юхимович (1911–1997) – відомий український живописець, член Спілки радянських художників України з 1963 р. У 1927 р. закінчив ЗХПШ, у 1927–1930 роках навчався у ВХУТЕІНі, у П. Кончаловського та В. Фаворського. У 1930 р. повернувся до Запоріжжя. У 1941–1945 рр. був в евакуації, у м. Омськ. Після війни вдруге повернувся до Запоріжжя. Активний учасник створення Запорізького товариства художників. Мешкав у Запоріжжі по вул. Фортечній (Грязнова), буд. 14. Видатний майстер станкового живопису. Уславився виконанням натюрмортів, портретів, пейзажів та тематичних картин. Найбільш відомі роботи: «Юність» (1952), «Подруги» (1959), «Яблука і дині» (1960), «Так розпочинався Дніпрогес» (1970). Брав участь у республіканських виставках з 1960 р. Мав персональні виставки, що відбулися в Запоріжжі у 1961, 1971 та 1977 рр.

¹⁵³ Атаманчук І. Художня освіта в Запоріжжі сто років тому. МиГ. 2022, 11 липня.

¹⁵⁴ Виставка работ выпускников Запорожской художественной профессиональной школы, 1922–1927 гг. / Запорож. обл. упр. культуры, Запорож. худож. музей. Запорожье : Днепровский металлург, 1977. 6 с.

Олександровича чітко креслити та малювати крейдою на дошці абсолютно рівні лінії, геометричні фігури й зображення деталей машин узагалі без будь-яких допоміжних пристроїв, часто не відриваючи руки від дошки.

Ніхто із студентів та колег-викладачів навіть теоретично подібних трюків повторити не міг та й не намагався. Ці навички були напрацьовані ще в 20-ті роки під наглядом незабутніх В. Невського та М. Кузнецова.

ЛЕКТОР, ДОЦЕНТ, ДЕКАН

Ми вже згадували, що М. Говоров вирішив заховатися в провінційному технікумі від жахів війни та репресій радянської влади під виглядом змороженого війною, важкопораненого «на врангелівських фронтах» червоного командира. І це йому вдалося. Коли наприкінці 90-х рр. XX ст. відомий історик Ігор Буніч аналізував стан РСЧА наприкінці 1930-х рр., то він зазначив, що «якщо нагорі якимось дивом вціліло кілька царських генералів та полковників, то на середньому та нижчому рівні воєнного управління не залишилося нікого – всі ці підпоручики, ротмістри, капітани були перебиті до єдиної людини або втекли за кордон... з старого доробку не залишилося нічого»¹⁵⁵. Виняток доцента М. Говорова лише підтверджував загальне правило. Йому вдалося вціліти лише тому, що він свого часу не залишився в Червоній армії.

Також варто зазначити, що «демобілізований по стану здоров'я» (остаточно це сталося вже в 1923 р.) М. Говоров прийшов до Запорізького індустріально-технічного технікуму не тільки від війни, ДПУ та служби в Червоній армії, але й від диктату старшого брата.

Бажання скинути з власної шиї Леонід Говоров та Лідія Іздебська. 1923 р. цього мовчкватого кар'єриста на четвертий рік спільних пригод стало вже просто таки нестерпним. Зауважимо, що у військових колах Леонід Говоров завжди мав

¹⁵⁵ Буніч І. Л. Операція «Гроза». Кн. І. Ист. хроника. К. : А.С.К., 2000. С. 18.

репутацію людини нетовариської і з важким характером. Навіть у радянські часи історики змушені були повідомляти в його офіційних біографіях про те, що майже ніхто не бачив, аби він посміхався, а випадків, коли б він засміявся на людях, не було взагалі. Позаочі його називали в кращому випадку «Мовчуном» або «Сухарем»¹⁵⁶, але найчастіше – «Аптекарем».

Отже, на лавках Олександрівського міського парку, де Микола тепер палив цигарки зі своїми новими колегами, доріжки братів Говорових розходилися назавжди. Микола залишився в Запоріжжі викладачем машинознавства ЗІТу, а Леонід за участь у Перекопсько-Чонгарській операції осені 1920 р. трохи згодом, у 1921 р. нагороджений своїм першим орденом Червоного прапора. 25 грудня 1922 р. він стане помічником начальника артилерії 51-ї Перекопської стрілецької дивізії, що буде початком його стрімкої кар'єри. До маршальських зірок йому залишиться якихось 20 років служби.

Микола, щоправда, не хотів повністю відриватися від свого старшого брата, який на відміну від молодшого поділяв наполеонівську тезу, що «революція найкращий час для блискучої воєнної кар'єри». У 1923 р. Микола Олександрович їздив до нього в Одесу знайомитися з невісткою. Нею стала двадцятирічна одеситка, полька за походженням, Іздебська Лідія Іванівна (1903–1983). З «мовчуном», одягнутим у «червоні революційні шаровари», вона познайомилася в будівлі одеської опери й швидко взяла його на абордаж. Щоправда, через його екзотичні брюки, а 51-ша Перекопська, як бачимо, і далі тримала клас, Лідія деякий час соромилася представляти свого нареченого батькам, які були, що називається, «з колишніх». Тато її до революції – управитель поміщицьких маєтків на Одещині, і доньку свою відправив вчитися до 1-ї Одеської жіночої гімназії. Микола легко зійшовся з нею, тим більше, що Лідія Іванівна взяла на себе турботи по нагляду за його молодшими братами – Володимиром та Михайлом, що теж переїхали до Одеси. Так що поїздки до «Південної Пальміри» у 20-ті роки стали для Миколи Олександровича регулярними, особливо, коли в 1924 р. у нього там знайшовся

¹⁵⁶ Бичевский Б. В. Маршал Говоров. М. : Воениздат, 1970. С. 4.

племінник Володимир, той самий, який у 1974 р. буде гримати на нашого Б. Гордеева.

З особистим життям у самого нашого героя теж, у Запоріжжі, усе склалося добре. Він закохався і одружився з красунею, колишньою дворянкою, і, назавжди покинувши «флігель», оселився з нею в невеликому будиночку десь у районі Катериненських залізничних майстерень (нині – Запорізький електровозоремонтний завод), неподалік від свого технікуму/інституту. На жаль, господь не послав цій парі діточок. Та М. Говоров, можливо, не особливо до цього і прагнув, бо радянська влада та її «органи» зовсім не забули, що у Л. Говорова є непевний молодший брат. Як каже народна китайська мудрість: «Дракон ніколи не спить».

Коли майбутній маршал Л. Говоров вчився в Академії генштабу РСЧА, в «Іменному списку слухачів 2-го курсу», зокрема, зазначалося: «Брат Говорова теж служив офіцером в армії Колчака, що Говоров у своїй автобіографії приховує»¹⁵⁷. А в 1938 р. замісник секретаря партбюро 2-го курсу академії Генерального штабу РСЧА Корнеев склав секретний «Список слухачів академії Генерального штабу РСЧА, на яких є компрометуючий матеріал». У цьому списку вказано 53 людини, включно з майбутніми маршалами І. Баграмяном та Л. Говоровим. Стосовно безпартійного комбрига Говорова зазначалося: «Служив у армії Колчака. Взятий у полон в бою. Брати (саме так, у множині – Авт.) служили також у Колчака»¹⁵⁸.

Інша справа, що «органи» не знали, де той брат, а то і брати-колчаківці, знаходяться і перебувають. Схоже на те, що вони його (їх) шукали, але шукали поверхнево, а тому так і не знайшли.

Та і як їм було це зробити. Не столичними проспектами, а запорізькою вул. Жуковського (нині – Університетська) повз стадіон «Локомотив» ходив на роботу, завжди одягнений у цивільне, влітку в білих штанах, кашне та краватці-метелику, вусатий чоловічок, спеціаліст з підшипників із сільськогосподарського вишу; і ніхто з

¹⁵⁷ РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 10. Именной список слушателей 2-го курса подлежащих отчислению из АГШ. 2 января – 30 декабря 1937 г. Арк. 455.

¹⁵⁸ РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 22.

його студентів не думав і не гадав, що він мав за плечима не нудне життя повітового інтелігента, а справжній пригодницький роман. Їх викладач-лектор воював то проти комуністів на просторах від Волги до Омська, то з комуністами /В. Блюхером, М. Тухачевським та А. Корком/ виступав проти білих у сибірському Томську та Таврійських степах. За іронією долі і перші, і другі виявилися в 30-ті рр. XX ст. залятими ворогами комуністичної партії – і не зносити їм голови. А от сам доцент Говоров вижив і нам те ж заповідав.

Фактично кар'єри братів Говорових являли собою два шляхи виживання людини в новонародженому радянському тоталітарному суспільстві. Забігаючи наперед зазначимо, що обидва брати, як це не дивно, досягли успіху: старший зробив вражаючу війсьну кар'єру, ставши Маршалом СРСР і улюбленцем т. Сталіна, а молодший сховався в підвалах «машинки» так, що навіть Берія його там знайти не зміг. Знайти його змогли лише ми, його колеги по вишу, і то, рівно через сто років після вступу М. Говорова на посаду викладача.

У тихому провінційному Запоріжжі непівських часів, у якому ще ніхто навіть не мріяв ні про індустріалізацію, ні про ДніпроГЕС, М. Говоров хотів заспокоїтися біля своєї юнацької мрії – інженерної

Брати Говорови та Лідія Іздебська. 1931 р.

праці. Незважаючи на те, що М. Говоров ніколи не мав базової інженерної освіти, викладач для майбутніх інженерів з нього вийшов просто чудовий. Ось як згадував у 1985 р. про свого улюбленого доцента інженер-полковник Іван Фролов¹⁵⁹: «Важко забути лекції Миколи Олександровича Говорова по «Деталям машин». Сухий предмет, із суцільними емпіричними формулами й висновками з них, оживав під чіткою, лаконічною мовою лектора... Оживали муфти, передачі (і ланцюгові, й ремінні, й клиноремінні). [Вони оживали] під прекрасною рукою лектора що ідеально малював їх на дошці без циркулів і лінійок»¹⁶⁰.

Так воно й було, Микола Олександрович вважався колишніми студентами «одним з самих улюблених і здібних викладачів інституту. Він... був, як кажуть, викладачем від Бога»¹⁶¹. Подібні захопливі характеристики базуються на тому, що М. Говоров мав рису, яка дуже допомагала йому в роботі: він любив студентів, незважаючи на всі їхні вади та недоліки, – і вони, переважно, відповідали йому взаємністю.

Микола Олександрович спокійно працював викладачем машинознавства, купував продукти на розташованому поряд з «машинкою» міському ринку, купався з дружиною в Дніпрі, й у вус не дув. Разом зі своїми колегами він радів: спочатку за перетворення училища в технікум, а через десять років і в Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування¹⁶². У 1923 р. в технікумі було створено агрономічне відділення, і Микола Олександрович було напружився: чи не заставлять, ще чого доброго, його старші колеги, Миколу знову міняти спеціальність, бо в цьому відділенні готували полеводів-агрономів. Але цього разу пронесло, а в 1929 р.

¹⁵⁹ Фролов Іван Миколайович (1920–1988). Народився в с. Борисівка Дмитрівської сільської ради Нікопольського району. Студентом групи № 4 IV курсу ЗІСГМу у серпні 1941 р. направлений до Московської військової артилерійської академії. Звільнений у відставку із Радянської армії в 1982 р. у званні інженера-полковника, після чого мешкав у Свердловську (Єкатеринбург).

¹⁶⁰ Лист Фролова І. В. до Гордієва Б. В. від 26.02.1986 р. Архів Музею наукового прогресу НУ «Запорізька політехніка». Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁶¹ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 92.

¹⁶² Сторінки історії ЗНТУ. Запоріжжя : Тандем-У, 2020. С. 11.

агрономів, взагалі, перевели з «машиники» до Луганського сільськогосподарського технікуму¹⁶³. У 1926–1929 роках довелося попрацювати на організованих в ЗІТі однорічних курсах інструкторів «тракторної справи», але це було неважко і непогано оплачувалося.

Після вступної кампанії 1931 року кількість студентів ЗІГСМу перевищила 1000 чол.¹⁶⁴ Це було велике свято. Тоді ж було оголошено початок «великого будівництва», яке мало перетворити колишній технікум у виш-«велетень». В урочистій обстановці було закладено будівництво гуртожитку, Дому професури та третього поверху інституту. Щоправда, ударне будівництво йшло ні шатко ні валко. За рік студенти спромоглися хіба що викопати лопатами котлован під гуртожиток¹⁶⁵ й розвалити старий дах другого поверху. На цьому запал і закінчився. Головний корпус інституту виглядав просто жалюгідно – без даху та із здоровенною ямою збоку головного входу.

Усі ці роки в технікумі-інституті був і процвітав поважний патрон – Влас Чубар. Тов. Сталін навіть погукав його з дружиною на свій п'ятдесятирічний ювілей. Треба віддати В. Чубарю належне: він не забував років, проведених в стінах «машинки»¹⁶⁶, допомагав «альма матер» триматися на плаву в той буремний час. У 1927 р. В. Чубар з офіційним візитом приїздив до Запоріжжя й усі чекали, що він завітає й до рідного технікуму. Проте В. Чубар до «альма матер» так і не вибрався. Контакти з патроном обмежилися тільки походом делегації від технікуму до окружкому партії на вул. Троцького (нині Троїцька). Там М. Говоров єдиний раз у своєму житті і побачив легендарного радянського господарника. Під таким «дахом» викладацький колектив відчував себе досить комфортно. Як писав нью-йоркський журнал «Вперед»: «В Запоріжжі є індустріяльний / так в тексті – Авт./ технікум з двома відділами: сільсько-господарського машинового будівництва і агрономічного. Технікум комп-
лектується з Дніпропетровщини, Запоріжжя, Мелітопільщини та

¹⁶³ ДАЗО. Ф. Р. 839. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 21.

¹⁶⁴ Студент-ударник. 1931. 15 травня. С. 3.

¹⁶⁵ Студент-ударник. 1934. 22 квітня. С. 3.

¹⁶⁶ Чубарь, Влас Яковлевич (автобіографія). Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Т. 41. Ч. III. С. 229.

Криворіжжя... Індустріальний технікум готує інженерів-фахівців вузьких галузей виробництва»¹⁶⁷.

А щоб відпочити душею від підготовки «інженерів-фахівців вузьких галузей» викладач машинознавства М. Говоров або спілкувався з родичами та старшим братом, або ходив стріляти до тирів міста. Брат продовжував служити в частинах РСЧА, які базувалися в Південній Україні. З 1923 р. він уже командир полку і одночасно депутат Одеської міськради¹⁶⁸. У 1926 р. Л. Говоров за успіхи в службі нагороджений своїм другим орденом Бойового Червоного Прапора¹⁶⁹.

Згодом М. Говоров став відвідувати новостворений в інституті стрілецький гурток, що не носив суто студентського характеру. Ось спогади випускника «машинки», інженера Марка Нейштадта: «Говоров – один з самих [моїх] улюблених і здібних викладачів інституту... В інституті він читав «деталі машин» і був, як кажуть, викладачем від Бога. З цією серйозною людиною, яка любила студентів, я часто зустрічався в коридорах інституту та в тирі... В тирі інститута я побачив, як чудово стріляє з пістолета Говоров. Захотілося навчитися стріляти так само. Проте мені вдалося навчитися пристойно стріляти тільки з малокаліберної гвинтівки, а з пістолета мої результати були вельми скромними. Стріляти з пістолета виявилось не так-то просто, й до Говорова я не дотягнувся... [Останній] мав ясну голову вченого, тверду руку і око відмінного стрільця»¹⁷⁰. Знав би полум'яний комсомолец Нейштадт, по кому саме вчився так добре стріляти його Микола Олександрович у 1918–1919 роках, особливо, коли адмірал Колчак дав йому звання підпоручика¹⁷¹, – студентські коментарі не були б, здається, настільки фанатськими.

Але поряд з «тихим життям» інститутських доцентів відбувалися й інші, набагато грізніші та масштабніші процеси, яких ці доцен-

¹⁶⁷ Технікуми та сільсько-господарські інститути на Україні. Вперед: Календар союзу українських робітничих організацій в Злучених державах на переступний 1928 рік. Нью-Йорк, 1927. С. 35.

¹⁶⁸ Бичевский Б. В. Маршал Говоров. М. : Воениздат, 1970. С. 33.

¹⁶⁹ Телицин В. Л. Маршал Говоров. М : Вече, 2013. С. 7.

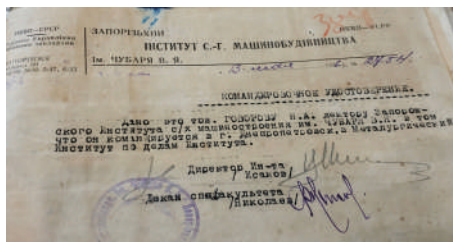
¹⁷⁰ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків : Права людини, 2010. С. 101.

¹⁷¹ Русская армия. 1919. 27 июля.

ти ніяк оминуті у своєму житті не могли. У залпах і крові «другої громадянської війни», – як сам Й. Сталін називав колективізацію (1927–1932), – проходили процеси, що вислизнули з-під уваги тодішнього світу й теперішніх істориків. А відбувалося наступне: у 30-і роки XX ст. в Радянському Союзі створювалося й розгорталося в бойові лави небачене за масштабом і технічним оснащенням військо. СРСР посилено готувався до майбутньої світової війни. І зовсім не в ролі сторони, що обороняється. Робота з мілітаризації країни, до якої були залучені всі без винятку технічні вищі країни, проведена тов. Сталіним з того моменту, як він зміг зосередити у своїх руках усю повноту державної й партійної влади, тобто десь з 1929 року, вражає уяву дослідника як одне з історичних чудес.

Принагідно згадаємо, що основу населення СРСР загалом та України зокрема, на початку та в середині 1930-х років складала багатомільйонна селянська маса, що бачила у своєму житті тільки два «механізми» – сокиру й кобилу. Цю масу легко можна було, звичайно, мобілізувати, посадити на механізм № 2, навчити стріляти з гвинтівки або натискати на педа-

лі танкетки. Але потрібно було інше. Необхідно було, наприклад, створити бойові й технічні кадри військово-повітряних сил. Не елітарні кадри пілотів Першої світової, на вербовані з гусарських, кавалерійських та морських офіцерів, а сотні тисяч льотчиків, штурманів, радистів, авіаінженерів, техніків, ремонтників, зброярів та метеорологів. Необхідно було десь вивчити й випробувати висококваліфіковані інженерні кадри авіаційної промисловості. І створити все це з «первісної» селянської маси. І навіть не це головне – а те, що все це створено менш аніж за десять років. Наприклад, на початку 1941 р. між Запоріжжям і Мелітополем було розгорнуто два

Командировочне посвідчення
М. Говорова в Металургійний інститут,
м. Дніпропетровськ

(Третій та Четвертий) корпуси далекобомбардувальної авіації, що не мала аналогів у світі й, згідно з бойовими планами, мала бомбити разом з авіацією Чороморського флоту Босфор, Мальту і нафтові промисли Мосула¹⁷². А командував Четвертим корпусом колишній вихованець нашої ремісничої школи Володя Судець.

Але це тільки авіація. А танки? Двадцять шість тисяч танків у 1941 році вимагали до себе не одну сотню тисяч спеціалістів із найрізноманітніших галузей, починаючи з виробництва спецмастил. І всі вони з'явилися за дев'ять років. А розпочиналась їхня підготовка з того, що сільських хлопців доводилося вчити писати й читати по складах, бо за роки воєн і революцій освітній рівень населення різко підупав. А потім проганяти їх через спеціалізовані заклади технічної освіти, одним із яких на початку 30-х років ХХ ст. і був Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування (ЗІСГМ). На його сільськогосподарський профіль просимо читача особливо не зважати. У сталінські часи цей профіль означав тільки те, що, окрім розроблення й виготовлення військової продукції, його випускники-інженери можуть на замовлення партії і народу розробляти й виготовляти ще й сільськогосподарську техніку.

Але продовжимо. Найбільш складним і працевмістким видом тодішніх збройних сил, що вимагав від особового складу насамперед потужного багажу технічних знань, був військово-морський флот. Понад 200 підводних човнів – більше, аніж у всіх морських держав світу разом узятих, – було побудовано в Радянському Союзі з 1933 по 1940 рік, і кожен човен мав на 1941 рік по два підготовані екіпажі, готові працювати позмінно. Корпуси підводних човнів виготовляв Коломенський машинобудівний завод. А торпеди для них виготовляли, зокрема, на заводі у містечку Токмак Запорізької області УРСР, де проходили практику студенти ЗІСГМу, а доцент Говоров їх провідувати із Запоріжжя приїздив. Про «підводний човен в степах України» багато хто жартує і донині, але про те, що «торпеди в степах України» виготовляли, та ще й у великій кількості, знає далеко не кожен.

¹⁷² Солонин М. Нет блага на войне: Три плана товарища Сталина. М. : Яуза-Пресс, 2010. С. 18.

Яка ж немислима, гігантська робота була проведена в СРСР та його вищих технічних закладах, зокрема в рамках підготовки до Другої світової війни. Із старого, ще царського, доробку не залишилось нічого – усе було створено заново. І у величезній кількості, хоча й досить неякісно.

Найбільшим клопотом для тогочасних дирекції технікуму та інституту (як і зараз, до речі, деякі речі в навколишньому світі не змінюються ніколи – Авт. кол.) вважалася вступна кампанія. Тоді вона проходила з 15 червня по 23 серпня щорічно для абітурієнтів від 18 до 35 років. Власне вступні іспити проходили з 1 по 15 вересня. Діти «осіб, що живуть з нетрудового прибутку» (непманів та ринкових торговців – Авт.), разом із заявою повинні були сплатити за навчання 25 крб., діти «осіб вільних професій» (практикуючих лікарів, адвокатів) та куркулів повинні були докласти до заяви 15 крб., діти журналістів та художників – 10 крб., службовців та кустарів – 5 крб., селян-середняків та дрібних службовців – 3 крб, робітників, «незаслужених» і діти сільських вчителів – 1 крб. Діти червоноармійців та воєнморів, а також безробітних допускались до здачі екзаменів безкоштовно¹⁷³.

Лікарі уважно оглядали абітурієнтів на випадок туберкульозу, сифілісу та психічних хвороб. У хворих на ці прикрасі заяви до вступу в інститут ні за які гроші не приймалися, а медична комісія для виявлення подібних негараздів діяла прямо при вузі.

Щоправда, правила прийому досить часто змінювалися і це породжувало масу обраних. Ось як згадував про свої абітурієнтські поневіряння житель

Монтаж комбайнового хедера під час виробничої практики на заводі «Комунар». 1938 р.

¹⁷³ Як і кого приймають до вищих шкіл на Україні. Вперед. Календар союзу українських робітничих організацій в Злучених державах на переступний 1928 рік. Нью-Йорк, 1927. С. 36–38.

запорозького села Новогупалівки Микола Молодик, пізніше шкільний учитель: «Самим престижним в той час (в м. Запоріжжя – Авт.) був індустріальний технікум, і я до нього готувався. ... Яким же було моє розчарування і обида, коли я дізнався, що я не прийнятий до технікуму за соціальним станом (приймали тільки дітей робітників, а з сільських тільки дітей батраків). Довелося повертатися додому ні з чим. Селянських дітей не приймають...»¹⁷⁴

Тож, якщо не зважати на сльози ображених селянських дітей, то проблем практично і не було: ні українізація, ні навіть сталінська індустріалізація м. Запоріжжя мало зачепила буденний перебіг навчання всередині ЗІСГМу. У 30-і роки М. Говоров спочатку працював на кафедрі прикладної механіки¹⁷⁵, де в 1934 р. взяв на себе зобов'язання захистити дисертацію на звання кандидата технічних наук на тему: «Розрахунок передачі Круппа». Нагадаємо читачам, що знаменитий німецький концерн Круппа у міжвоєнний період займався випуском сільськогосподарської техніки, тобто був відповідний фаху нашого героя. Науковим консультантом Миколи Олександровича призначений професор Гомелев з м. Ростов-на-Дону. У 1936 р. М. Говоров із викладача-лектора стає доцентом і переходить на кафедру «Опір матеріалів і деталі машин», яку з 1930 р. очолював Гурвіч О. І.¹⁷⁶

У березні 1938 р. старший брат Миколи Олександровича Лео́нід Говоров, закінчив Академію Генерального штабу РСЧА та був призначений доцентом і викладачем тактики в Артилерійську академію імені Ф. Дзержинського¹⁷⁷. Подивившись, що після всього цього з братом нічого поганого не сталося, Микола Олександрович теж вирішив підтягнутися у кар'єрному відношенні. Тим паче, що директор Л. Ісаков запропонував, з вдячності за надану йому допомогу в управлінні інститутом, стати завідувачем кафедри і

¹⁷⁴ Молодик М. В. Споми́ни. Мемуари та щоденники. Ч. 1. Джерела з історії Південної України. Т. 5. Кн. 1., Запоріжжя : Тандем-У, 2005. С. 340.

¹⁷⁵ Студент-ударник. 1934. 15 вересня. С. 2.

¹⁷⁶ Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя : Дикое поле, 2006. С. 228.

¹⁷⁷ Бичевський Б. В. Маршал Говоров. М. : Воениздат, 1970. С. 36.

деканом механіко-технологічного факультету. Але не все виявилось таким простим. Для здійснення кар'єрного стрибка треба було обов'язково вступити в партію та пройти певну перевірку на благонадійність. Наприклад, щоб вступити в партію, треба було розказати на спільних партзборах комуністів та комсомольців інституту «всю правду» про своє минуле. У цьому місці всі сучасні вузівські викладачі, погрузлі в закоренілому цинізмі та пристосуванстві, на прикладі М. Говорова, можуть наочно оцінити наскільки водночас сміливими і наївними були наші попередники. Те, що відколов М. Говоров, було не просто ризиковано, а вбивчо небезпечно. Правда, у його рукаві було заховано туза у вигляді старшого брата, чия військова кар'єра якраз різко пішла вгору, про що молодший брат задалегідь розповів колегам по інституту. Комбрига РСЧА, себто генерала, у перерахунку на стару систему чинів, для ЗІСГМу зразка 1938 р., у принципі, мало б вистачити. Коротше кажучи, М. Говоров не вигадав нічого кращого як вийти і, справді, розказати на партзборах «всю правду», чим буквально шокував інститутський партактив.

Очевидець згадував цю подію так: «Пам'ятаю, перед війною я був присутній на партзборах, де приймали Говорова в лави ВКП(б). Високий, стрункий, серйозний. Це була завжди строга і незворушна людина, і от вона як учень, соромлячись і дивлячись на носики своїх черевиків, повільно, і з зупинками, хрипким голосом стала розповідати свою біографію. Про те, як разом з братом Леонідом був призваний і пішов на імперіалістичну війну 1914 року. Як після Жовтневої революції брат перейшов на сторону більшовиків та воював у лавах Червоної Армії, а він залишився в Білій і воював проти рідного брата, доки не зрозумів і не збагнув своїх помилок. Я, ніколи, ні до, ні після цього – не бачив його таким одночасно і пригніченим, і урочистим, людину, що виявилася бувшим кадровим офіцером Білої армії»¹⁷⁸.

Аби вповні зрозуміти відчайдушність вчинку М. Говорова, досить просто згадати, що напередодні, у 1937 р., інститутом прокотилася хвиля репресій, жертвами якої стала група старих викладачів

¹⁷⁸ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків : Права людини, 2010. С. 104. У деяких випадках автор мемуарів явно плутається в почутому (Авт.кол.).

(доцент М. Гордон та інші). Вони були затавровані як «ухилянти та троцькісти», і... зникли. Опісля цієї халепи на весь інститут залишилося лише два професори і два доценти, та й ті не мали наукового ступеня¹⁷⁹.

Так-от, на 1938 рік склалася така ситуація, що говорити було не можна не тільки про те, що ти колись, по молодості, помилково воював з радянською владою в арміях Комуза, Уфимської директорії та адмірала Колчака, але й про свої подвиги в червоних військах В. Блюхера та А. Корка. Останніх «героїв громадянської» якраз саме встигли не тільки оголосити ворогами народу, але й розстріляти. Подумати тільки, останні три роки в ЗІСГМ комсомольські та партійні активісти, напучувані директором Л. Ісаковим, повсякчас шукали шпигунів, шкідників і ворогів народу навіть серед інститутських конюхів, а колчаківський офіцер Говоров, заховавшись за свої текстолітові підшипники, так їм тоді й не попався. Усі думали, що він колишній червоний командир, який перебуває поза усіляких підозр, – і от тепер отримуйте. З класиками не посперечаєшся: «Якщо хочеш довго жити, треба менше говорити» – писав Р. Кіплінг на початку ХХ ст. Старший брат М. Говорова, той що маршал СРСР і «Мовчун», дотримувався тотожної думки і навіть мемуарів нащадкам після себе не залишив.

Пізніше колеги подекували, що М. Говорова врятувала від великих неприємностей відставка М. Єжова з посади Наркома внутрішніх справ СРСР, а то не зносити б йому голови. А допоки в нового наркома – Л. Берії, руки до доцентів не доходили, М. Говоров спочатку, у грудні 1938 р., очолив механіко-технологічний факультет ЗІСГМ¹⁸⁰, а потім, у 1939 р. і нову в інституті кафедру «Деталі машин», якою керував до серпня 1940 р.¹⁸¹

Призначенню М. Говорова на посаду декана передували драматичні обставини. У листопаді 1938 р. директора Л. Ісакова

¹⁷⁹ Сторінки історії ЗНТУ. Запоріжжя : ТанDEM-У, 2020. С. 11.

¹⁸⁰ Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя : Дикое поле, 2006. С. 36.

¹⁸¹ Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2010). Запоріжжя : Мотор Січ, 2011. С. 224.

викликали «на килим» до Головного управління навчальних закладів НКВП з вимогою чіткої доповіді за проведену на посаді чотирирічну роботу. Натякалося, що в наркоматі нею були незадоволені. 17 листопада 1938 р. Л. Ісаков приїхав до Москви і прийшов на нараду при зазначальнику ГУНВ проф. Четверикові. Тут він визнав, що справи в інституті, справді, не найкращі і назвав винного. Ним, на думку Л. Ісакова, був замісник директора з науково-навчальної частини професор Юрій Томін, який «...не забезпечує керування навчальною частиною, ...є малокваліфікованою і некомпетентною людиною, що не змогла навіть у встановлені строки захистити дисертацію, а значить й керувати [людьми] й організовувати роботу нікому... Склад кафедр слабо вкомплектований, підбір кадрів недостатній. Потрібні люди, в першу чергу, по кафедрам сільськогосподарських машин, станків і ливарної справи... Кафедри питаннями навчально-виробничої практики не займаються зовсім. Науково-дослідними роботами кафедри не займаються»¹⁸². Особливо вказувалося на «недостатнє керівництво навчальним процесом з боку деканів факультетів»¹⁸³, що перекладають увесь тягар роботи на апарат навчальної частини.

Професор Юрій Томін

Нарада поставила Л. Ісакову на вид, що за час його роботи на посаді він не здійснив належних заходів щодо «зміцнення викладацького складу» інституту. Але проворний директор парирував тим, що тут є одна хороша новина: посаду декана механіко-технологічного факультету можна вдало закрити кандидатурою М. Говорова, який справляє вкрай позитивне враження своїми знаннями і авторитетом серед членів колективу¹⁸⁴. М. Говоров ще з 1934 р. вважався головним ентузіастом науки в інституті. Саме

¹⁸² ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 109.

¹⁸³ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 109 зв.

¹⁸⁴ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 110.

тоді він виступив в інститутській багатотиражці з ініціативою взяти під своє керівництво трьох кращих студентів для занять науковою роботою¹⁸⁵.

Як відомо, кращий захист – це напад, і Л. Ісаков накинувся на наркоматівських чиновників. І було за що. Л. Ісаков, який завжди позиціонував себе як «міцного господар-

Декан М. Говоров
в механічній лабораторії. 1939 р.

ника», розгорнув в інституті масштабне капітальне будівництво. Одночасно будувалися: гуртожиток з кімнатами для викладачів, студентів і приміщеннями для підготовки дипломних робіт (1), Другий навчальний корпус¹⁸⁶ (2), Дім лектури (3), павільйон для зберігання лабораторного обладнання (4), а на додачу, на місці інститутських городів – сім одноповерхових будиночків для співробітників інституту¹⁸⁷. Як бачимо, стара ідея примусити викладачів жити прямо в установі, де вони працюють, була сприйнята комуністичною владою з ентузіазмом. А ГУНЗ НКВП взяло та й не включило ЗІСГМу до свого кошторису на будівничі видатки. Що це таке, як не шкідництво? «Роботи йдуть погано через відсутність будматеріалів і робочої сили, ... а у нас велика потреба у гуртожитках, якщо не буде побудований дім, я не зумію здійснити набір студентів... 250 чол.¹⁸⁸».

Фактично Л. Ісаков вийшов сухим із води. Йому лише поставили на вид «незадовільне виконання інститутом науково-дослідницьких робіт» і зобов'язали вжити термінових заходів для цього, про що прозвітувати на конференції директорів інститутів НКВП через

¹⁸⁵ Студент-ударник. 1934. 7 листопада. С. 2.

¹⁸⁶ Другим навчальним корпусом у довоєнні часи називалося приміщення колишньої ремісничої школи, над яким надбудовано два додаткові поверхи.

¹⁸⁷ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 1.

¹⁸⁸ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 109 зв.

місяць. А професора Томіна Юрія Олександровича знято з посади – і він дуже скоро кудись пропав, наче його ніколи й на світі не було.

А новоспечений декан М. Говоров, як слід поміркувавши, своєю науковою спеціалізацією в стінах ЗІСГМУ обрав підшипникознавство, а кандидатську дисертацію він захистив у 1939 р. якраз під початок Другої світової війни. Для ЗІСГМУ це було значне досягнення – і директор Л. Ісаков вирішив нагородити М. Говорова, виділивши йому службового коня в особисте користування.

Легкового автомобіля чи мотоцикла директор інституту своєму декану і доценту тоді виділити не міг, а от коня міг, тим паче, що всі знали, що наш Микола Олександрович – колишній кавалерист. Щоправда, у М. Говорова не було вдома приміщення, де б можна було облаштувати конюшню, але це мало кого турбувало, окрім нього самого. А відмовлятися було ніяк не можна, директор Ісаков був гнівливою і часом несправедливою людиною. Тому М. Говоров удався до дипломатії, благо була вже весна, і він пару місяців, поки до сесії, таки поїздив конем на роботу, чіпляючи деканського портфеля до сідла на якийсь вигаданий ним гачок і пускаючи коника галопом по вул. Жуковського.

А на місці нинішнього III корпусу, у дворі університету, тоді була місцина, яку всі називали «лужок». Лужок, тому що там паслися і прив'язувалися інститутські коні, яких було декілька. Студенти згодом згадували, що, заїхавши конем через бічні ворота, М. Говоров спішувався, прив'язував коня до пакільця і щось шептав йому на вухо, перед тим, як іти до деканату. І так кожного божого дня. Студентам, звичайно ж, закортіло дізнатися, що це декан шепче у вухо своєму чотириноному товаришу.

А саме в цей час до інституту вступив напівсліпий студент-інвалід, який хвалився, що в нього з дитинства розвинувся напрочуд гострий слух. Тоді цього нещасного спеціально вивели на край лужка і посадили на травичку буцімто читати підручника, а насправді для того, аби підслухати декана. Слухач, загалом, справився із завданням. Виявилося, що М. Говоров щоденно казав коневі:

«Ти попасися тут, «дружок», до обіду, а я пішов дурачків учить!» З початком літньої сесії 1939 р. М. Говоров подарував коня інституту назад, бо діждався зручного моменту: в інституті із малозрозумілих причин, мало не через шкідництво, здохла кобила Маруська – і в конюшні вузу утворилася потрібна декану вакансія. Директор сприйняв цей крок як вияв патріотизму і заперечувати не став.

Незважаючи на захищену дисертацію, кращою зі свого наукового доробку 30-х років доцент М. Говоров особисто вважав працю «Теорія, конструкція і розрахунок текстолітових підшипників». Деканом механіко-технологічного факультету він був з грудня 1938 по серпень 1940 року. У вересні 1940 р. М. Говорова переведено на посаду декана факультету сільськогосподарських машин. Деканом же механіко-технологічного факультету поставлено доцента Бориса П'ятигорського, про якого мова піде нижче.

КОЛЕГИ ДЕКАНА ГОВОРОВА

Як добре всім відомо, короля робить свита, а декана – його колеги, як керівні, так і підлеглі. Ця слава когорти наших попередників теж заслуговує певної уваги читача. Бо як згадував пізніше інженер М. Нейштадт: «О, це була надзвичайно цікава галерея дивно не схожих по характеру й зовнішності людей, в основному чоловіків»¹⁸⁹.

Традиція вимагає починати, звичайно ж, з директора, а точніше – директорів вишу, яких за 1925–1935 роки перемінилося четверо. Усіх їх, після певного, як правило недовгого, терміну роботи було знято з посад, заарештовано й розстріляно як «ворогів народу», так що обіймати вищу посаду в інституті іноді й охочих то просто не було.

Спочатку подібна доля спіткала «управителя технікума»¹⁹⁰ Павлюка Антона Марковича, потім – директора Львовчкіна Сергія Микитовича, потім – Зайделя Наума Соломоновича, комуніста з 1918 р., до речі; зрештою, у 1934 р. – прибулого з Одеси «варяга» Філатова Федора Йосиповича. Останнього люди в кашкетах з синіми околицями взяли прямо в директорському кабінеті і вивели по сходах до «чорного воронка», що саме заїхав до інститутського двору через боковий заїзд – той самий, через який декани кіньми заїжджали до інституту.

Директор Федір Філатов.
1934 р.

¹⁸⁹ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 92.

¹⁹⁰ У документах 20-х рр. XX ст. його посада вказується саме так. ДАЗО Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 14.

Не подумайте, що трудовому колективу не пояснювалося, за що тягнуть до буцегарні їх начальників одного за іншим наввипередки. Пояснювалося, причому на перших сторінках інститутської багатотиражки. Наприклад, у випадку з тов. Філатовим писалося, що він «невірно поставив учбовий процес», умисно складав поганий як для студентів, так і для викладачів розклад, «не додержувався 6-годинного робочого дня» для лекторів, «забороняв самокритику, бездушно і бюрократично відносився до студентства...». Зазначалося, що директор відірвався від мас, за півтора року правління він жодного разу не зайшов до майстерень, а керував інститутом виключно із свого кабінету, демонструючи повну зневагу до технічного персоналу, «який жив в нелюдських умовах і терпів обиди та образи з боку адміністрації». Але, головне, знайшлися свідки, які бачили, що директор поцупив з кладової свинячий окорок вагою в 12 кг 250 гр у власне користування¹⁹¹. Погодьтесь, цього цілком достатньо, аби розстріляти негідника.

Ситуація з постійним директором, більш-менш, стабілізувалася, коли за наказом № 248 від 26 лютого 1935 р. по Народному комісаріату важкої промисловості СРСР, директором ЗІСГМ було призначено колишнього робітника-хіміка, а потім кавалерійського комісара Леоніда Георгійовича Ісакова (1898–1954)¹⁹², під керівництвом якого М. Говоров вимушений був прослужити наступні вісім років. Зовнішність нового директора була настільки характерною, що мешкай він, наприклад, у США, – місце зірки ярмаркових паноптикумів (шоу потвор) було б йому гарантоване.

Леонід Георгійович Ісаков.
1936 р.

¹⁹¹ Студент-ударник. 1934. 30 червня. С. 1.

¹⁹² Дедков М. В. Леонід Георгієвич Ісаков – директор двох вишів. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 43. С. 307.

Характеризуючи нового директора, скажімо лише одне: це породження системи партноменклатури і призначенства вступило на посаду директора інституту вже через два роки після свого закінчення господарчого вишу. М. Говоров з низки причин вважався «другою людиною в інституті» після директора, і йому доводилося близько року відверто прислуговувати напівбожевільному контуженому комуністові, а то й просто працювати замість нього. Леонід Ісаков був високим, дещо сутулим, лобастим чолов'ягою, що обличчям й фігурою скидався на письменника-інваліда Миколу Островського. Він і поведінкою-то намагався походити на свого кумира. Студентам директор Л. Г. Ісаков вважався суворим, але добрим викладачем, який завжди, часом після жорстоких напучувань, ставив їм «задовільно», за що студенти поважали і любили його. Він у довоєнні часи майже завжди носив на роботу одяг кольору хакі й чіпляв на груди орден Бойового Червоного

Проф., проректор
Олександр Гурвич

Прапора, отриманий у 1919 р., коли Ісаков служив в Першій кінній армії.

З великим полегшенням зустрів М. Говоров новину, що другою фігурою в інституті після директора у 1936 році став завідувач кафедри опору матеріалів, професор Олександр Іванович Гурвич – «бритоголовий, з пронизуючим підозрілим поглядом, невеликих, поросячих, з білесими повіками, очей»¹⁹³ чоловік. Він вважався найбільш суворим і небагатослівним викладачем інституту. О. Гурвич зайняв посаду першого заступника директора й читав студентам, з другого курсу, «опірмат». Його справедливо вважали для них «грозою». Студент, що зміг скласти опірмат «у Гурвича» з першого разу потрапляв до «вундеркіндів» й «вважався» настільки серйозною людиною, що міг заводити сім'ю. «Кублом Гурвича» стала механічна лабораторія кафедри опірмату, де стояли дві грізного виду машини:

¹⁹³ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 93.

розривна машина «Кразе» та машина з випробовування на твердість «Роквел».

Розбиті на бригади по 4 чол., студенти під час вивчення предмета тричі на тиждень повинні були приходити сюди задля виконання лабораторних робіт¹⁹⁴.

Головим провідником українізації в інституті вважався викладач Микола Риженко – «чорноволоса, середнього зросту, завжди у незмінному темно-синьому костюмі, людина»¹⁹⁵. М. Риженко розмовляв суржилом і вів курс нарисної геометрії разом з практичними заняттями. Офіційним

Доцент Валентина
П'ятигорська

кінцем політики українізації у вузі слід вважати 1937 рік, коли була закрита україномовна газета-багатотиражка «Студент-ударник», а замість неї організована російськомовна – «Студент-машиностроитель».

Доцент Борис П'ятигорський викладав ливарну справу. Він був повновидим, лисим, товстуном-добродієм з монотонним голосом і сором'язливою усмішкою. За все це студенти, коли він у 1940 р. став деканом, прозвали його «членом піквікського клубу»¹⁹⁶. Його дружина, приємної зовнішності жінка, В. П'ятигорська, теж була доцентом – єдиною жінкою-доцентом довоєнної «машинки».

Доцент Борис
П'ятигорський

Математик, асистент В. Козловський більше, аніж інші викладачі, підходив під стереотипне уявлення про «божевільного ученого». Це був вже немолодий, лисуватий чоловік, з досить акуратно

¹⁹⁴ Студент-ударник. 1934. 12 лютого. С. 3.

¹⁹⁵ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 93.

¹⁹⁶ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 93. Мається на увазі відомий роман Ч. Діккенса «Посмертні записки Піквікського клубу» (1838 р.)

зализаною на пробір зачіскою, яку студенти кепкуючи називали «внутрішній займ»¹⁹⁷. Педантичний, з голочки одягнутий викладач нудно читав свій предмет, однією рукою виписуючи каліграфічним почерком формули на дошці, а іншою притримуючи вологу ганчірочку, об котру періодично витирив руку, якою тримав крейду. Математик В. Козловський був дуже гидливою людиною, по закінченні лекції він загортав крейду і ганчірочку в папір і забирав їх із собою в портфель та відносив додому. А наступного дня він приносив їх назад до інститутських аудиторій.

Математик В. Козловський

Професор Ілляшенко Всеволод Петрович викладав «Технологію машинобудування» та був завідувачем кафедри «Станки і інструменти». Серед студентів він мав прізвисько «Батя», яке приклеїлось до нього так міцно, що з роками не зникало, а передавалася студентами, як естафетна паличка, від курсу до курсу. Після Другої світової це прізвисько В. П. Ілляшенка вже використовувалося й професорсько-викладацьким складом інституту. Добра на вдачу людина й названий «батько» студентської братії, «Батя» зовнішністю походив чи то на гоголівського Тараса Бульбу, чи то на запорожця Карася з опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» у виконанні І. Паторжинського¹⁹⁸. В. Ілляшенко, здавалося, навіть спеціально працював «під Паторжинського», який на Запорозжжі був тоді справжнім народним улюбленцем. Його подібність із останнім особливо впадала в очі, коли на вечорах самодіяльності В. Ілляшенко співав

¹⁹⁷ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 94.

¹⁹⁸ Паторжинський, Іван Сергійович (1896–1960) – видатний український оперний співак, кращий бас Радянської України. Народився в с. Петро-Свистуніві Запорізького району Запорізької області в сім'ї дяка. У 1917 р. закінчив Катеринославську духовну семінарію. У 20-і роки XX ст. регент Катеринославського Успенського собору. У 1922 р. закінчив Дніпропетровську консерваторію. З 1935 р. – соліст Державного театру опери та балету в м. Київ, професор київської консерваторії.

чудовим басом в сольних номерах або виконував у парі з красунею-студенткою знаменитий дует Одарки і Карася¹⁹⁹.

Найбільшою гордістю і водночас найбільшою проблемою декана М. Говорова, улюбленцем студентів «машинки» був фізик та математик, асистент Леонід Петрович Леонов (1910–1983)²⁰⁰. Ось що про нього згадував наш улюблений студент М. Нейштадт: «Це була особлива людина, оригінал, на якому не можна не зупинитися... Своєю міцною фігурою борця, та й одягом, він походив на моряка Артема з... фільму «Ми з Кронштадту». У Леонова була масивна голова з широким та високим лобом, блакитними очима, невеликим, тендітним носом і ротом. Говорив він голосом, що абсолютно не відповідав його зовнішності – несподівано глухуватим та гнусавим. Леонов мав звичку читати лекції, постійно рухаючись поміж рядами, зрідка підходячи до дошки, що переверталася, де записував свою довгу промову та коротку математичну формулу. Так продовжувалося це чередування ходи й коротких записів, аж поки обидві сторони дошки не заповнювалися повністю. Ми, зачаровані, слухали «кумира» ЗМІ, старанно записуючи все в зошити, намагаючись не пропустити ні слова, ані літери. А він, витримавши певну паузу й дочекавшись, коли останній студент випростає спину й приготується до наступної дози еліксиру науки, казав: «Все, що ви тільки що записали – непотріб й абсурд, закресліть!» Після цього Леонов доводив помилковість тільки-но викладеної теорії й починав будувати нову, підтримуючи її вже іншими довгими формулами й поясненнями. Робити було нічого: згадуючи чорта, ми писали все заново, не знаючи, куди на цей раз заведе нас у своїх доказах цей «злий геній». Леонов дивував нас ще й тим, що часто приходив на лекції недбало одягнений й дещо «під газом». Це, щоправда, ніякою мірою не заважало викладачеві, навіть навпаки надихало його фізико-математичний розум на вражаючі

¹⁹⁹ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 94.

²⁰⁰ Леонов Л. П. народився в 1910 р. в родині викладача духовної семінарії, що в роки радянської влади переїхав на вчительську роботу до віддаленого села. У 1925 р. Л. Леонов закінчив школу екстерном, але не зміг вступити до Харківського університету через неповноліття. Згодом вступив на літературний факультет, але на третьому курсі, під впливом друзів-студентів, перевівся на фізмат.

імпровізації. У Леонова були вражаюча логіка й прекрасна пам'ять. Якщо б ця людина не випивала, то, напевно, принесла б неймовірну користь науці, а він не був /на 1940 р. – Авт./ навіть кандидатом наук²⁰¹.

Про дивацта та геніальність Л. Леонова в студентському середовищі ходили численні чутки, які потім розповсюджувалися містом. Наприклад, якось увечері однієї суботи 1940 р., після занять, студенти випадково підгледіли, як у дворі «дому Лещинського» /перетин сучасних проспекту Соборного та Троїцької / Л. Леонов підряд, одну за одною, випив дві «чекушки» горілки, майстерно вибиваючи з них корки впевненим ударом долоні об денце пляшки. І він міг собі дозволити подібне. Згідно зарплатним відомостям 30-х років асистент Леонов отримував щомісяця зарплатню в 509 крб., так що на «чекушки» самотньому математику явно вистачало²⁰².

Поряд розповідали, що, приймаючи вступний усний іспит у абітурієнтів, Л. Леонов запустив першу п'ятірку в аудиторію, дав витягти білети, а потім пішов геть, закривши двері. Нахабна «абітура», звичайно ж, повитягувала з портфелів та сумок підручники й гайда списувати та заучувати матеріал. Приблизно через годину Л. Леонов нарешті з'явився в нетверезому стані й почав приймати екзамен. Потираючи долоні, він брав екзаменаційний білет, відкладав його вбік і запитував вступника щось абсолютно інше, з іншого розділу математики. Вважалося, що Л. Леонов «бачив людину наскрізь» й відразу, з кількох речень, розумів, хто чого вартий в математичних справах. Фізику Л. Леонов читав теж гарно, завжди підпираючи свої теоретичні роздуми математичними доказами. Генія не те що збирав з пантелику алкогольний допінг, а навпаки – доводив його лекції до віртуозності й артистизму. Була в Л. Леонова й інша гарна риса: він майстерно «витягував» студентів на екзаменах, відшуковуючи в їх

²⁰¹ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 94. Автор мемуарів дещо помиляється. Л. Леонов, став доцентом, але ніколи не здобув наукового ступеня кандидата наук. У 1962 р. йому за наукові заслуги присвоєно ВАКом, як виняток, вчене звання доцента без вченого ступеня кандидата наук. Згодом, Л. Леонов стане беззмінним завідувачем кафедри математики Алтайського політехнічного інституту й деканом технологічного факультету з 1944 по 1983 рр.

²⁰² ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 94. Арк. 167.

порожніх головах залишки фізично-математичних знань. І студенти полюбили його за це. На жаль, у 1944 р. Л. Леонов залишиться в Барнаулі. Там же, ще в 1944 р., він одружиться з евакуйованою запорізькою студенткою – Зінаїдою Кадисовою²⁰³. Остання примусить його кинути пити оковиту й сісти за написання фахових статей. Так через кохання Запоріжжя назавжди втратить свого математичного гуру.

А тепер про найцікавіше. Уважний читач уже, напевно, помітив, що авторський колектив знає, яку зарплату отримував асистент вузу. Усе правильно, зарплатні відомості викладачів другої половини 1930-х років збереглися²⁰⁴ – і ми маємо можливість належним чином оцінити рівень життя викладачів «машинки» тієї епохи. Але почати розповідь треба з раніших, дореволюційних, часів. Викладачі «училища» при «государю-імператорі» Миколі II, взагалі, за нинішніми мірками, гроші лопатою загірбали. Сучасним доцентам з кандидатами, аби вони не втратили сон, про таке взагалі читати не можна. Ну, хіба що тільки трішечки.

Так-от, другий директор училища Денис Поддєрьогін²⁰⁵ ще на етапі переговорів про свій вступ на посаду вибив у Наглядової ради собі зарплату в 2000 крб. на рік, про це ми вже згадували. На ці гроші він купив собі в місті будинок із двориком, садком і зажив багатієм. Це, щоправда, його ледь не погубило.

2 січня 1918 р. місто Олександрівськ було захоплене червоногвардійцями «групи Богданова», що буцімто підпорядковувалися

²⁰³ Подекуди в літературі можна знайти твердження, що Л. Леонов та З. Кадісова познайомилися в евакуаційному вагоні, яким «машинку» вивозили до Барнаулу. Подібна, надмірно романтична, версія подій виявилася хибною. З. Кадісова прибула до Барнаула самостійно у 1942 р., тому що туди, разом з виробничими потужностями заводу, був евакуйований її батько.

²⁰⁴ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 94. Арк. 167.

²⁰⁵ Поддєрьогін Денис Миколайович (1858–1920) закінчив в 1884 р. Санкт-Петербурзький технологічний інститут. У погоні за довгим карбованцем змінив в 1884–1897 рр. кілька посад. У 1884–1887 рр. – інженер-технолог цукрового заводу графа Бобринського в м. Сміла Київської губернії. В 1887–1891 рр. – інженер-технік на спорудженні комерційного порту в м. Миколаїв. У 1891–1893 рр. – завідувач школи будівельників-десятичників в Одесі. З 1897 р. – директор Івано-Вознесенського нижчого механіко-технічного училища. З 1 липня 1900 р. – директор ОССМТУ.

уряду УНРР²⁰⁶. «Револьюційні бійці» за наводкою місцевих більшовиків заарештували всіх багатіїв Олександрівська, включно з нашим директором, і закрили їх у вагонах на залізничній станції з дуже поганими перспективами на майбутнє. Порятунком прийшов зовсім із несподіваного боку. Життя директору врятувала несподівана поява в місті Нестора Махна. Та не самого, а із загоном гуляйпільської «Чорної гвардії» в 200 чол. Виявляється, що, наближаючись до міста, «червоні» по телеграфу закликали собі на допомогу «всі революційні сили району», бо передчували тяжкі бої з військами УНР. Боїв не трапилося, «республіканці» просто втекли з міста без бою, але анархісти Гуляй-Поля в місто приїхали, приїхали як закликані союзниками – і їх треба було тепер уважити місцями у владі. Н. Махно якраз і отримав тоді у новоствореному Олександрівському ревкомі місце Голови революційної слідчої комісії і змушений був вирішувати долю заарештованих багатіїв. Зробив він це буквально впродовж одного дня. У Різдво, 6 січня 1918 р., Н. Махно відібрав з їх числа жандармських чинів та тюремщиків і наказав розстріляти їх, а всіх інших – відпустити на всі чотири боки з приводу свята. Коли більшовики дорікнули йому, що так із буржуями революціонеру чинити не слід, він відказав, що наявність значних коштів ніяк не робить людину несприятливою до анархістської доктрини. Як-не-як, а всі теоретики анархізму: і стовповий боярин М. Бакунін, і князь П. Кропоткін, і граф Лев Толстой – були людьми аж ніяк не бідними. Нещасний Д. Поддєрьогін притїма прибіг із тюрми додому і, замість того, аби сідати за святковий стіл, крикнув жінці, аби складала гроші до саквояжа і негайно, поки ще ходили потяги на Крим, гайнув з нею, од гріха подалі, аж до Старого Криму (Солхат) «на відпочинок за станом здоров'я». Саме тоді директором училища і було обрано єдиного в установі «червоного» – Антона Павлюка.

Але не будемо забагато відволікатися від головної тематики. Викладачі «училища» за царя теж отримували багато, аж по 1500 крб. у місяць. Вони теж качалися наче сир в маслі: принаймні, кататися

²⁰⁶ УНРР – Українська Народна Республіка Рад, квазідержавне утворення під проводом комуністів-більшовиків, предтеча УСРР зі столицею у м. Харків.

за кордон «на води» вони собі могли дозволити мало не щорічно. Грошей у них було так багато, що більшість з них пережили «на старих запасах» не тільки революційне лихоліття 1917–1921 років, але й голод 1921–1923 років.

Адміністративний та обслуговуючий персонал «машинки», що не мав таких сприятливих умов, бідував уже з 1920 року. Архівні фонди рясніють їхніми проханнями до кожної наступної влади надати хоч якусь допомогу: «не вистачає на хліб»²⁰⁷, «матеріальне становище молодших співробітників

Декан Микола Говоров.
1938 р.

жахливе»²⁰⁸. Але майте на увазі – це не викладачі. В останніх гроші закінчилися лише з приходом НЕПу, але там десь, уже на горизонті, замаячив горезвісний «сталінський порядок». Ми, історики, пам'ятаємо, як в юності часто гадали, читаючи в старій літературі, що має означати розхожа фраза «Сталін високо підняв авторитет радянської технічної інтелігенції», або «тов. Сталін високо підняв престиж радянського інженера». У перекладі на звичайну мову – це означало, що тов. Сталін дав інженерам та доцентам високі, порівняно з іншими радянськими громадянами, зарплати. Це, до речі, пояснює і факт того, чому наша технічна інтелігенція ніколи активно не виступала проти диктатури і «культу особи» тов. Сталіна. Й. В. Сталін чихвостив її, і у хвіст і в гриву, постійно вигадуючи то «Шахтинську справу», то справу Промпартії, а у відповідь – анічирк. А тому технічна інтелігенція мовчала, що він її просто купив.

У квітні 1936 р. доцент Говоров М. О., а всього в ЗІСГМі було тоді лише семеро доцентів, отримував на руки 650 крб.²⁰⁹ зарплатні у місяць. Якщо Микола Олександрович брав ще і понаднормове навантаження, то легко дотягував до 700 крб.

²⁰⁷ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 33.

²⁰⁸ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

²⁰⁹ 329 крб. авансу і 321 крб. власне зарплати.

Це вважалося багатом, бо середня зарплата в СРСР складала 190 крб. для лікаря, 200 крб. для службовців, 230 крб. для робітників важкої промисловості та залізничників²¹⁰. Викладач сусіднього педагогічного вузу отримував не більше 336 крб. на місяць і заздри́в нашим доцентам чорними зазидками. Фактично доценти технічного вузу отримували стільки ж, як і інженери важкої промисловості, або знамениті робітники-«стаханівці». Це тому, що інститут підлягав саме наркомату важпрому, от у чому справа. Але, зауважте, відбійним молотком у шахті доцентам точно орудувати не доводилося.

Микола Чабан, голова партійної організації ЗІСГМу. 1939 р.

Хоча 650 крб. – це був ще не край: професор «машинки» отримував близько 730 крб. зарплати. «Чемпіоном по зарплаті» був проф. Каллюс В. А. – 900 крб.²¹¹ Директор Л. Ісаков отримував, мабуть для рівного рахунку, 1000 крб., на рівні зарплати провідних військових інженерів тих часів. Але військовим інженером особливо ніхто бути тоді не хотів: їх часто кидали за ґрати, а то й розстрілювали. Щоправда, мало отримували асистенти, всього-на-всього 260–300 крб.²¹² Подібна сума називалася «асистентським щастям». «Хто асистентом не був, той побуде, а хто був – не забуде» – виголошували на перекурах молоді жартівники. Л. Леонов серед них був своєрідний чемпіон по зарплатні, бо не вилазив із понаднормового навантаження.

Але й тут не все так просто. Річ у тому, що життя в новому індустріальному місті було «дуже дорогим». Зарплати в 650 крб. вистачало лише на те, аби утримувати дружину як домогосподарку і

²¹⁰ Численность и заработная плата рабочих и служащих в СССР. Итоги единовременного учета за март 1936 года. М. : Госиздат, 1936. С. 78.

²¹¹ Каллюс В. Я. став професором з 1936 р. Він вважався місцевою знаменитістю тому, що ще доцентом, в 1935 р., написав першу в ЗІСГМ наукову монографію: «Конструювання комбайнів». У 1940 р. Каллюс В. Я. перейшов на роботу в сільськогосподарську академію до м. Київ.

²¹² ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 94. Арк. 167.

Професор В.Я. Каллюс.
1939 р.

жити «з ринку», але не на більше. І це з досить скромним раціоном харчування.

У магазинах ціни на продукти та товари були невеликі, але там практично ніколи не було товарів та продуктів. Якщо вони десь і з'являлися, то там відразу виростали величезні черги («хвости»). Аби жити «з магазину», треба було цілими днями тинятися містом, полювати «на хвости» і буквально жити в них. На подібну роботу можна було підписати дружину, але благородна деканка гидувала чергами, їх мовою і звичаями, а тому Миколі Олександровичу, зітхнувши, доводилося жити «з ринку» чи «з базарю», як казали у Запоріжжі. Стосовно магазинів була й інша ускладнююча обставина. Продаж багатьох товарів у відкритій торгівлі тоді носив номінований характер. В одні руки за раз, наприклад, давалися лише дві хлібини по кілограму кожна. Риби, навіть знаменитого II сорту, в одні руки більше ніж 3 кг не давали ніколи. Цукор, м'ясо, і крупи відпускалися лише по 2 кг в руки. За один раз можна було купити лише одну 500 грамову пачку вершкового масла, одну стограмову пачку чаю та два шматки господарчого мила. М. Говоров, ще з часів служби в Колчака, призвичаївся було палити папіроси, але їх давали не більше 200 шт. за раз на руки, а благородна деканка не хотіла крутити йому саморобні папіроси на спеціальній машинці. Виходу не було: хочеш пити чай з папіросою – «шуруй на базарь», «іди на Анголенко».

На базарі було все: і продукти, і товари, і папіроси. «Чорний ринок» процвітав, але там усе було дорого. Хлібина в магазині коштувала 1 крб., а на базарі ціна доходила до трьох, а ввечері – до 4 крб. Цукор коштував в магазині 4 крб. за кг., а на базарі – 12 крб., картопля в магазині коштувала 40 або 60 коп., а на базарі ціна дотягувалася до 4 крб. за кг і називалася «золотою». Згадувана вище пачка масла коштувала в магазині 6 крб. 50 коп., а на базарі за неї гилили до

20 крб. Хоча на базарі інколи траплялися й дешеві товари. Патрана качка коштувала всього якихось 8 крб., а більш поважний гусак – 15 крб., але, якщо привозу з якихось причин не було, то бувало, й за курку правили по 25 крб. найдешевшим м'ясом була яловичина – усього 10–15 крб. за кг, практично так само, як і в магазині. У сезон пуд (16 кг) яблук коштував всього 6–8 крб., а пуд огірків 2–2,5 крб. Були на базарі й ексклюзивні продукти, що не продавалися тоді в магазинах взагалі, наприклад, яйця (8 крб. за 10 шт.) та молоко (по 2 крб. 50 коп. за літр).

Змучений роботою Микола Олександрович іноді, у вихідні, дозволяв собі розслабитися. У магазині плодово-ягідне вино коштувало всього якихось 4 крб, але декан не пив бормотухи, це був напій студентів, який вони таємно цмулили по гуртожитках. Горілки декан теж не пив, це був напій асистентів, та і як її можна було пити. У більшості випадків горілка тоді продавалася в літрових пляшках і була гидотного смаку, бо робилася з нафти та опилок, а чистилася за допомоги карбїду. Пити такий трунок могли лише математики типу Л. Леонова. У 1938 р. літрівка горілки коштувала 11 крб., але країна готувалася до війни, і ціна швидко росла; навесні 1941 р. вона подорожчала до 21 крб. 20 коп.²¹³ Зате на базарі Запоріжжя нелегально продавалися старі кримські вина по 250–500 крб. за пляшку. Це були залишки розграбованих червоноармійцями ще в 1919 р. кримських погребів Масандри й Нового Світу. Селяни, незвиклі до таких напоїв, ці свої трофеї, як правило, не пили самі, а возили по trochu в місто на продаж, і тут уже треба було не скупитися. Якщо ж був вдалий день, то можна було натрапити в магазині на коньяк по 16 крб. за пляшку або масандрівські вина по 7–9 крб. Кофе «Мокко» в шкарбанці можна було купити в магазині за 10 крб. 90 коп., але його там ніколи не було, і на базарі його також ніде не було. Доводилося пити чай з м'ятними пряниками, та намазувати повидло, по 4 крб. 30 коп., на хліб.

Але не хлібом єдиним жив довоєнний декан. Його дбайлива дружина доглядала за любим чоловіком, аби він, працюючи в інституті,

²¹³ Російський державний архів економіки (РГАЕ). Ф. 432. Оп. 2. Спр. 126. Арк. 1.

виглядав як треба, а це означало значні представницькі видатки. Так, аби декану мати авторитет серед колег і студентів, йому потрібні були, по-перше, калоші, бо як казали: «Без калош по Жуковського не прой-дьош!» – візьми і дістань 65 крб., на базарі продаються. Деканові тре-ба було мати модного капелюха, а він на «чорному ринку» коштував 100 крб., а нові ботинки тягли до 200 крб., а біла сорочка чоловіча вартувала 40–50 крб., хоча явно була без вишитих золотом візерун-ків. Але головне для декана – костюм. Усі знають, що головне, аби костюмчик сидів. Так-от, костюм чоловічий у магазині коштував близько 400 крб., але дружина такий виріб забракувала. Довелося брати на базарі, індивідуального пошиву, у підпільного єврейського кравця, за 1200 крб. Три роки доценту доводилося гроші на костюм збирати. На престижний чоловічий годинник збирали менше, він коштував всього 450 крб. На все це треба було вже економити, бо одяг у 30-ті роки був дорогий, наче в часи середньовіччя, за одяг урки по ночах у підвороттях гуляк наголо роздягали. Дешевий був лише реманент – сокира, наприклад, коштувала 2 крб. 50 коп., але сокира доценту в пригоді ставала дуже рідко.

М. Говоров з дружиною, загалом, зводили кінці з кінцями. На-приклад, його заповітною мрією було купити радіоприймач – і в 1939 р. він таки купив його на ринку за неймовірні 1000 крб., фан-тастичну суму на ті часи. Такі покупки тоді треба було ховати від

Керівники ЗІСГМу: декан т. Говоров,
голова парорганізації т. Чабан, директор т. Ісаков. 1940 р.

очей сусідів і знайомих, аби не донесли куди треба. Проте до початку війни не все і вдалося купити. Так Микола Олександрович дуже хотів купити собі більярд. Власне, чому б декану не мати дома власний більярд? У магазинах Запоріжжя, щоправда, більярди не продавалися, але виявляється його можливо було виписати через Посилторг – нову торговельну методику. Більярд – це вам не радіо, він коштував усього 240 крб., але так М. Говоров до війни на нього і не назбирав. Замість більярда виписав він собі з дружиною лишень доміно за 4 крб. 80 коп. за пачку, аби грати зимовими вечорами не лише в карти чи шашки.

Звичайно, згадати треба і про «комуналку». У страшний 1937 рік вона складала суму приблизно в 20 крб. за місяць, так що «порядок» за Сталіна таки був. За електрострум доводилося платити лише 5 крб. на місяць²¹⁴. Хоча клімат був холодніший аніж зараз, за місяць вугілля і дров йшло до 20–30 крб., не більше. Найдешевшою розвагою була поїздка трамваєм «трієчкою» на роботу, усього 5 коп. Але люди там сиділи один у одного на головах, а найближча трамвайна зупинка до «машинки» була на сучасному Майдані Волі, так що до інституту доводилося ще йти пішки. Тут і справді легше конем було на роботу їздити. У таких-от жахливих умовах викладачі «машинки» часи сталінщини і переживали.

²¹⁴ Осокіна Е. А. За фасадом «сталинського изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. М., 2008. С. 126.

СТУДЕНТИ ТРИДЦЯТИХ РОКІВ

У середині 30-х років поступово, але невблаганно в історії «машинки» сталася важлива, прямо-таки епохальна зміна. До цього, у 20-х – на початку 30-х років, основну масу учнів технікуму та перших студентів складали «робфаківці». Це, як правило, були 30-річні, небриті, з важкими поглядами, чолов'яги, яким набридало працювати робітниками по заводах й вони прагли інженерної кар'єри. Серед них траплялися навіть учасники «громадянської війни», а більшість мала по 6–7 років робітничого стажу. Тепер же робфаківців замінили сімнадцяти – вісімнадцятирічні старшокласники з базовою шкільною підготовкою. Це навіть породило жарти в середовищі викладачів. Вийшовши на ганок інституту покурити, Микола Олександрович, бувало, демонстративно, аби почули, говорив: «Ти дивись, діти в школу повертаються!» Теж небриті, але з іншої причини, абітурієнти нової закваски ще в липні починали підготовку до вступних іспитів до інституту. У кінці 30-х років ХХ ст. вони мали складати один за одним шість екзаменів:

1. Російська мова з обов'язковим твором з російської літератури. Як бачите, часи і вимоги «сталінської українізації» розтанули до 1938 р. наче туман під сонцем.

2. Письмовий іспит з математики в рамках шкільної програми.

3. Усний іспит з математики в рамках шкільної програми.

4. Усний іспит з фізики.

5. Усний іспит з хімії.

6. Усний іспит з іноземної мови, як правило німецької²¹⁵.

Конкурс на одне місце був, але невеликий. На механіко-технологічний факультет, яким керував М. Говоров, він складав приблизно 2,6 особи на місце. Але так було не скрізь. Наприклад, на ливарне виробництво конкурсу не було взагалі і це при тому, що тоді хлопців,

²¹⁵ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 90.

які не вступали до вишу, одразу забирали до війська. Одразу після вручення в школі атестату зрілості, їх уже починали напівофіційно називати «призовниками».

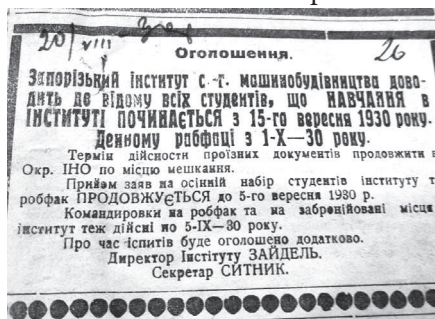
Можливо, це були перші «справжні» студенти в стінах нашого вузу. Колишні школярі, яких старші курси відразу прозвали «телятами», здивовано озиралися навкруги, зайшовши до головного корпусу. Усе-то їм здавалося тут дивним та незрозумілим, не таким, як у школі. Класи тепер називалися аудиторіями, уроки – лекціями або «парами», вчителі – лекторами та доцентами, педрада – вченою радою, екзамени – сесією, що проходила чомусь двічі на рік. Дехто ходив коридором і шепотів, запам'ятовуючи нові слова: факультет, деканат, ректорат, колоквіум тощо. Колишні відмінники і хорошисти старанно переписували вивішені біля деканатів розклади лекцій із вказаним номером аудиторії. Першокурсники бігали на перервах не на перекур та в їдальню, а ходили, озираючись, у пошуках чергової аудиторії. Слава богу, ЗІСГМ на той час мав у своєму розпорядженні тільки два навчальні корпуси.

Але найголовніше, що дивувало колишніх школярів й до чого вони важко звикали, так це те, що ніхто їх уже не викликав до дошки, ніхто не перевіряв домашнє завдання і, взагалі, ніхто додому нічого не задавав. Викладач-лектор, усе той самий М. Говоров, як правило, приходив, проводив свої дві пари та йшов собі додому обідати. Так протягом дня змінювалося три, а то й чотири лектори, а студента ніхто жодного разу нічого так і не спитав. А іноді й конспектувати лекції було неможливо, бо вони часто проводились в актовій залі для всього курсу або навіть факультету. А в актовій залі столи між рядами сидінь не стояли, і конспект було просто нікуди покласти. Така була тоді, у «страшні сталінські часи», методика викладання. Вважалося, що студенту треба було вчитися самому, якщо вже він сюди заради чогось прийшов.

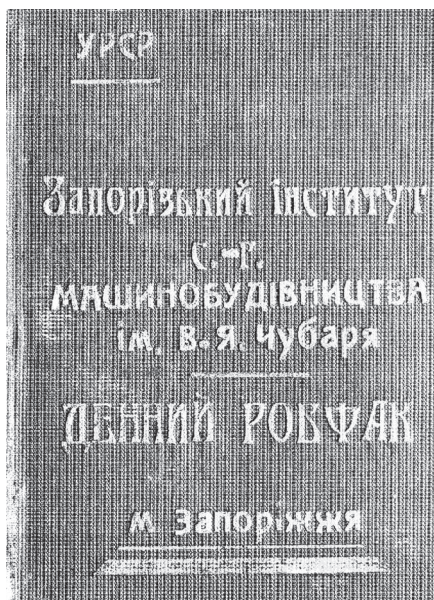
Над колишніми шкільними відмінниками, що на перших порах ще приносили з собою в інститут канцелярське приладдя й акуратно підписані загальні зошити з розлінованими полями, відверто

насміхалися бували студенти. Це мало свій вплив: і скоро навіть першокурсники переставали готуватися до лекцій і конспектувати їх. А навіщо, заради восьминога, якщо сесія буде лише узимку? Багато хто із студентів, взагалі, закидали навчання, сподіваючись лише на якомсь-буде. Саме серед подібних суб'єктів народився і почав ходити анекдот про те, що студенту, аби здати китайську грамоту треба не більше однієї ночі перед іспитом.

Навіть, якщо за результатами сесії у студента «машинки» й забирали стипендію, це не було чимось страшним. В інституті існувала ціла підпільна мережа таємних заробітків студентів на «халтурі». Очолював її віковий студент Микола /«Коля»/ В'язовський, що підшукував для своїх «бригад» вантажників та шабаїв майже постійні заробітки, які компенсували стипендію, залишаючи навіть «навар» для вихідних гулянь. Іноді навіть батьки не помічали, що їх син-студент стипендію вже не отримує. Взагалі, стереотипним уявленням про «нормального студента» того часу стало таке: «нормальний студент» це той, хто не має «хвостів», а не той, хто отримує стипендію.

Оголошення про початок навчання робфаку в 1930 р.

Студентський білет денного робфаку. 1932 р.

В креслярні ЗІСГМ. 1939 р.

Електротехнічна лабораторія. 1932 р.

Саме з цими колишніми школярами і пов'язана поява стереотипів про «веселе студентське життя» та знаменитої пісеньки про те, що «сесія всього лишень два рази на рік», яка з'явилася саме в цей час і співалася на мотив блатної «Мурки»²¹⁶.

Навіть більше, у ті стародавні часи, у студентів практично не було проблем із переведенням їх з одного вузу до іншого, часто в інше місто, навіть столицю. Тут усе впиралося в прокляте квартирне питання, адже студентських гуртожитків хронічно не вистачало по

всій країні. Перший студентський гуртожиток «машинки», сучасний адміністративний корпус НУ «Запорізька політехніка», самостійно побудували лише в 1931–1939 рр. А тому студенту варто було лише написати до ректорату чи дирекції вузу лист із проханням перевести його в інше місце й підкріпити лист поясненням, що в такому-то місті він має, де мешкати, як справа була вже в капелюсі. Студента швидко переводили до однопрофільного інституту, навіть у столицю.

²¹⁶ Найбільш канонічний текст виглядає так: «У Адама драма, драма у Адама, //Потягли Адама в божий деканат.// І на Землю прямо вигнали Адама //Першого студента, в акурат // З Єви та Адама – йде народ гарячий // З звичаями дивними народ // Від сесії до сесії живуть студенти весело// А сесія лишень два рази в год...».

А народ-то був і справді «гарячий». Студенти «машинки» і в 1940 р. були зовсім не проти влаштувати гульбище прямо на парі. Ось як описує подібні витівки студент М. Нейштадт: «Варто було тільки діду Поплавському під час занять по кресленню задля чогось вийти з кабінету, як миттєво робоча атмосфера на нашому студентському барометрі падала до нуля й починався хаос, що нагадував репетицію джазу Утьосова з кінофільму «Веселі хлоп'ята»²¹⁷. Яків Хайкін і Боб Ямпольский хапали свої духові інструменти – кларнет й валторну, та, прилаштувавшись один за одним, починали викроковувати поміж кульманами, видаючи в такт звуки чогось-небудь, переважно похоронного маршу. Ці двоє грали в студентському духовому оркестрі й готувалися стати справжніми лабухами, які б могли підпрацьовувати у вільний від занять час на похоронах. Ніхто на них не ображався й не звертав уваги. Кожен студент затишував свою власну мелодію, пританцьовуючи в ритм, намагаючись з усіх сил, щоб його голос звучав гучніше й виділявся серед інших. Біля дверей, як правило, виставлявся черговий, який подавав сигнал тривоги, як тільки в коридорі чулися човгаючі кроки «діда» або з'являвся непроханий гість, приваблений нашою розминкою. Зараз такі розминки узаконені, тільки дещо облаго-роджені й пропагуються під назвою «аеробіка»²¹⁸. Саме тоді, і за подібних обставин, у «машинці» і почалося захоплення аеробікою, що зараз є однією з візитних карток НУ «Запорізька політехніка».

Електротехнічна лабораторія. 1933 р.

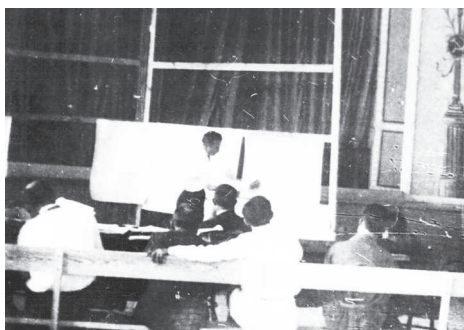
²¹⁷ «Веселі хлоп'ята» – музична комедія реж. Г. Александрова (1934), призер II Венеціанського кінофестивалю. Згідно з сюжетом фільму репетиція оркестру закінчувалася масовою бійкою музикантів поміж собою.

²¹⁸ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 93.

А потім приходила сесія. Зимова сесія – страшна, але літня сесія була страшнішою за першу. Вона починалася з двадцятих чисел травня, із залікового тижня, і тривала до кінця червня. Ось як описують її тогочасні студенти: «Ця суєтна пора добре знайома всім... Обов'язково, навіть у самих відповідальних, в останній момент виявляється, що якась з лабораторних робіт не виконана, або й того гірше, задача з нарисної геометрії не здана, тощо. Всі носяться, мов вчаділі, висунувши язика, очі вирачені, по корпусах, коридорах, лабораторіях та аудиторіях інституту з заліковками в руках, в пошуках потрібного викладача, що, як на гріх, кудись пощез. Чим ближче сесія, тим швидкість цієї біганини збільшується й досягає апогею до дванадцятої години [ночі] перед днем екзамену. В цю кульмінаційну ніч навіть самий впертий викладач, нарешті, здається й ставить змученому, але щасливому студентові довгоочікуване й вистраждане «зараховано». Наступає тимчасове затишшя – передих, або штиль перед бурею, що називався сесією»²¹⁹. Авторському колективу монографії все це дуже знайоме, порядки у вузах у 80-і роки ХХ ст. мало чим відрізнялися від порядків сорокових. А от піддати такому випробуванню сучасних студентів ХХІ ст.? Боюсь, що ці, зніжені в домашніх онлайн-умовах створіння подібного накалу пристрастей просто не витримали б.

До речі, до зобов'язань декана входила і співпраця з багатотиражною. Редколегією інститутської газети (спочатку «Студента-ударника» (1930–1937), а згодом і «Студента-машинобудівника» (1938–1941)), дирекція та парторганізація призначала студентів-відмінників, як правило, «сталінських стипендіатів». Треба визнати, вони досить упевнено тягли лямку й були непоганими редакторами. При порівнянні видно, що газети «машинки» не пасли задніх серед міської періодики. Вони друкувалися в типографії заводу «Комунар», кращої на той час у місті, і мали власкорів на кожному факультеті, курсі та групі інституту. Такий власкор на жаргоні називався «постом». До складу головної редакції входили по одному два представнику студентів кожного курсу. Вони періодично ставали

²¹⁹ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 104.

Захист дипломних проєктів в актовому залі ЗІСГМ. 1935 р.

«відповідальними за випуск», а це була далеко не проста справа.

Добре, що матеріалу завжди було багато, газета виходила велика, як правило, на чотири сторінки; випускалась часто, до чотирьох разів на тиждень. Вона була добре ілюстрована й гарно відображала всі події студентського життя, котрі проходили в інституті та

гуртожитку, а іноді й поза цими стінами.

Окрім роботи зі справжньою газетою, студенти члени-редколегії ще мусили регулярно випускати різноманітні стінгазети, особливо до радянських офіційних свят. Малювання й редакційна робота щодо стінгазети, як правило, велася на сцені актової зали. При цьому завіса опускалася, а з іншого її боку стояла трибуна і лектор, як правило, вів заняття. А на сцені члени редколегії, відповідальні за випуск, із власкорами й художниками під монотонний голос лектора й шарудіння студентів-слухачів розписували й розмальовували свої настінні шедеври. Іноді члени редколегії забували, де вони перебувають, і гучно сперечалися, незважаючи на те, що поряд за завісою, у двох кроках від них, читав свою лекцію сам доцент М. Говоров. Доводилося переривати пару й, зайшовши за куліси, робити догану невдячним активістам. А от товстун Б. П'ятигорський цього собі не дозволяв, він просто терпів нахаб – і тому все це комсомольське збіговисько перлося саме на його пари. У такі години робота кипіла без стримування пристрастей і емоцій, навіть якщо в актовій залі перед лектором сиділа купка студентів менша, аніж банда робітників пера та паперу на сцені.

А з початком нового 1940 року на студентів «машинки» зійшла велика радість – вийшла Постанова про вільне відвідування лекцій.

Тепер на законних підставах студент зобов'язаний відвідувати в інституті тільки 1/3 лекцій, а інші 2/3 навчального часу витратити на власний розсуд. Міністерство освіти авторитетно вважало, що студенти будуть витратити його на самостійну роботу з вивчення предметів. Тут навіть наш інтелігентний декан М. Говоров заходився на вченій раді кричати, згадуючи своїх солдат зразка 1917 р., що студенти народ ушлий: «ти їм поклади палець у рота, то вони тобі й руку відкусять. Якщо дозволити їм не відвідувати частину лекцій, вони взагалі перестануть ходити в інститут, а аудиторії спорожніють!» Але, як ви всі вже, мабуть, чули: «при Сталіні був порядок», і Постанову міністерства треба було виконувати. І представники, чи то посильні декана, пішли в народ, тобто в студентські аудиторії, аби укласти з низовими колективами низку «джентльменських угод». По змісту такої угоди студенти зобов'язувалися складати для себе особливі «внутрішні графіки», згідно з якими зобов'язувалися по черзі відвідувати лекції, аби аудиторії не пустували зовсім під час лекцій.

Студенти ж раділи Постанові як шалені, нарешті з'являвся час на усілякі підробітки, джаз-оркестр та заняття в спортивних

Студенти ЗІСГМ у Никітському ботанічному саду. 1938 р.

гуртках (боксерському і стрілецькому). Більшість студентів сталінських часів були людьми практичними й замість самостійної роботи з підручниками, зайнялися халтурними заробітками. Як-не-як, а потреба в кишенькових грошах була в усіх, навіть у відмінників, що отримували підвищену (сталінську) стипендію. Ті, хто були порозумніше, кинулись оббивати пороги різноманітних конструкторських бюро міста та техвідділів заводу «Комунар», інструментального заводу²²⁰, аби захалтурити на розробці креслень обладнання та різноманітних пристроїв. Ті, хто був простіше, взя-

Заняття секції акробатики в спортзалі інституту

лися розвантажувати баржі з кавунами та інший штучний груз на дніпровій пристані біля Дубового гаю та на залізничних станціях Запоріжжя-1 і Запоріжжя-2.

Вантажними підробітками на весь інститут «завідувала» і ділила гроші одна, уже згадана вище, людина – «бригадир», здоровило, студент-першокурсник Коля В'язовський. Він, наче артільний голова

²²⁰ Запорізький інструментальний завод (з 1959 р. – імені П. Войкова) – підприємство засноване 1 вересня 1879 р. як механічний та мідно-ливарний завод шотландця Мензиса для виробництва найпростіших сільськогосподарських машин. Розташований на проспекті Соборному в старій частині м. Запоріжжя.

старих часів, вів переговори між «замовниками» й «підрядниками» про «час і гроші». М. В'язовському студенти повністю довіряли, так як самі в комерційних справах не мали жодного практичного досвіду. А «бригадир», на той час, уже встиг послужити на флоті, був одружений, мав дитину і репутацію чесного хлопця. Довіру до себе він здебільшого виправдовував. Не за так, звичайно. На знак подяки й поваги студенти віддавали йому із заробітків по 2% свого доходу. Такі звичаї студентів-вантажників та «бригадира» цілком влаштували. Так студенти «машинки» будували в СРСР соціалізм. «Ліві» гроші люди витрачали як хотіли; бували й такі, що віддавали їх бідуючим батькам, інші ж – на так звані «суботні вечори», коли в компанії дівчат студенти «машинки» відвідували ресторани й заводські клуби Запоріжжя, якими особливо славилася 6-те селище /«соцмісто»/, або напідпитку били модний степ на танцмайданчиках міста.

Проте для того, аби як слід розважитися, не треба було далеко ходити. Ми вже розповідали, що актова зала «машинки» вважалася протягом довгих років найкращою в місті. У 1940 р. вона ще тримала марку. І от одного суботнього вечора в актовій залі інституту, у рамках всесоюзних гастролів від Госконцерту, зголосився дати платний виступ знаменитий екстрасенс Вольф Мессінг²²¹. У залі спостерігався аншлаг, у перших рядах сиділо все керівництво інституту з директором і деканами, без винятків. Про обставини гастролей «актора психологічного жанру» просторами СРСР у 1940 р. ходило багато чуток, одна неймовірніша за іншу. Подейкували, що він недавно затоваришував з тов. Сталіним, коли приніс останньому в кабінет 100 000 крб. з центробанку, де йому їх видали просто так, під розписку на сторінці учнівського зошита.

Казали, що Сталін дозволив В. Мессінгу їздити містами СРСР, аби збирати із глядацьких залів магічну силу, за допомогою якої він

²²¹ Мессінг, Вольф Гершикович (1899–1974) – відомий «естрадний актор оригінального жанру». Походив із сім'ї польських хасидів. Естрадну кар'єру почав у 1913 р. в Німеччині, згодом продовжив у Польщі, з 1939 р. – в СРСР. Офіційно – ілюзіоніст Мінського державного цирку. Автор спеціальної програми «психологічних дослідів», під час якої демонстрував глядачам феномени телепатії, гіпнозу та ментальної анестезії. Заслужений артист РСФРР з 1971 р.

допоможе Йосипу Вісаріоновичу винищити «ворогів народу» як внутрішніх, так і зовнішніх.

З початком концерту завіса розсунулася, й на сцену вийшов В. Мессінг. «Чарівник» сказав, що буде проводити сеанс масового гіпнозу і з присутніх у залі людей будь-хто може піддатися його впливу. Для цього необхідно дві умови: не відриваючи очей дивитися на блискучий предмет, що гіпнотизер триматиме в правій руці й, не відволікаючись, слухати слова ведучого. Потім він представив публіці свою асистентку, цікаву молоду дівчину в довгому білому платті, в обов'язки якої входило виводити на сцену із залу глядачів, які піддалися гіпнозу і впали в трансний стан. Отже, дядечко Вольф став чаклувати, а його помічника – виводити по одному на сцену загіпнотизованих глядачів. Відразу скажемо: з начальства не вдалося загіпнотизувати нікого. Зате набралася купа студентів та студенток (до п'ятнадцяти голів), серед яких на сцену вивели й Тетяну Свешнікову – високу струнку дівчину. А в залі якраз сидів закоханий у неї Петро Татевосян – молодик, який навіть не був студентом «машинки». Останній вирішив придуритися, наче теж впав у транс; він закрив очі й відкинув голову на спинку крісла. Два його товариші погукали асистентку – і вона під руку повела брехуна на сцену. Там В. Мессінг вишикував усіх піддослідних кроликів у шеренгу й пройшовся перед нею, зазираючи кожному в очі. Гіпнотизер відразу ж помітив, що Петрик придурюється, і з сердитою

Студенти альпіністського гуртка ЗІСГМ у 1936 р. перед відправкою в м. Нальчик

міною почав відтісняти його тулубом у куток, за куліси. Тому Татевосян пошепки признався, що поліз на сцену заради дівчини, у яку закоханий, і попросив його не проганяти, бо він буде виконувати все, що скажуть. В. Мессінг посміхнувся і, як наче нічого й не було, продовжив сеанс.

На очах трудового колективу «машинки» він заставляв студентів та студенток гірко плакати та весело сміятися, танцювати й стрибати, наче кози, заходити в невидиму «воду по коліно» та навіть «здавати екзамени». Директор, декани та публіка реготали від душі, тому що кожен із загіпнотизованих виконував вказівки Мессінга оригінально, відповідно до своїх звичок і буденої поведінки.

Коронний номер почався, коли асистентка принесла три стільці. Гіпнотизер поклав загіпнотизовану Сवेशнікову на їх спинки і провів уздовж її тіла рукою. А потім вийняв середній стілець. Дівчина не впала, а залишилася лежати непорушно, спираючись на край одного стільця головою, а на інший – щиколотками ніг. Маестро, для більшої переконливості, навіть виліз на другий стілець й надавив їй

Студенти ЗІСГМ в дніпровських плавнях. 1940 р.

коліном на живіт. Студентка не поворухнулася. Вона лежала, наче скам'яніла, а поряд стояв Петрик, блідий як полотно від переживань. Потім В. Мессінг, наче набравшись сміливості, став дівчині на живіт обома колінами й підняв руки догори. Публіка була вражена, із залу вже кричали, аби гіпнотизер перестав знущатися з людини. Вольф Гершикович дочувся до цих криків: зліз додолу й повелів Татевосяну обійняти Тетяну й танцювати вальс. У такому вигляді він їх розбудив і познайомив. Дівчина зняковіла й зашарілась, а потім під руку з Петриком спустилась до глядацької зали. Проте заміж вона вийшла зовсім не за нього, а за одного з його знайомих, що видавали Татевосяна за загіпнотизованого. Петрик був лишень їхнім свідком у ЗАГСі²²².

Аби студенти у передчутті ЗАГСу не особливо нудьгували, на початку 30-х рр. рішенням комітету комсомольської організації при інституті було організовано також і джазовий оркестр. Це вже був третій студентський оркестр, що був в інституті. До нього, в 20-х – 30-х роках уже було організовано духовий оркестр і оркестр народних інструментів²²³. Джазовий оркестр був абсолютно повноцінний, навіть зі штатною посадою конферансьє при ньому. Джаз у м. Запоріжжі, батьківщині великого Цфасмана²²⁴, на той час був справді популярною музикою, навіть поважаючи себе міські школи мали у своєму розпорядженні джаз-банди. Розквіт інститутського оркестру припав уже на початок сорокових, коли ним керував студент Ілля Богуславець.

На гідному рівні була й інша інститутська самодіяльність. На Жовтневі свята завжди готувалися великі концерти. Окрім джазу та хорового співу, до їхньої програми включались виступи студентів та викладачів із сольними номерами.

²²² Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 96.

²²³ Поляков В. Д. Рядки нашої історії. Інженер-машинобудівник. 1985. 20 вересня. С. 2.

²²⁴ Цфасман, Олександр Нахилевич (1906–1971) – «хрещений батько» радянського джазу. Народився у м. Олександрівську, у сім'ї власника готелю. Дитинство і юність провів у м. Запоріжжі. Закінчив Московську консерваторію у 1930 р. Піаніст-віртуоз, композитор, аранжувальник, диригент. Перший в СРСР джазовий музикант-професіонал, керівник джазових оркестрів.

На сцені виступали декламатори, співаки, танцюристи та музиканти. Наприклад, «Батя» у компанії з тією чи іншою студенткою з року в рік співав свій коронний дует Карася та Одарки, а потім ще й арію Варязького гостя²²⁵. Заради того, аби В. Ілляшенко не занадто захоплювався дуетами зі студентками, йому завжди акомпонувала на піаніно дружина – Фаня Володимирівна – маленька, тендітна жінка, повна протилежність масивному, дородному чоловікові. Усе це мистецтво, навіть на найбільш низовому рівні, жорстко підлягало

Студенти ЗІСГМ на хортицькому пляжі

радянській цензурі. Програма концерту і навіть тези конференсу попередньо розглядалися й затверджувалися комітетом комсомолу за два дні до концерту як мінімум.

Друге відділення концертної програми, як правило, цілком віддавалося оркестру та його солістам. Виступ оркестра здебільшого складався з каверів різноманітних радянських шлягерів, зроблених вельми оперативно. Наприклад, пісня «Хлопець кучерявий» на музику Г. Носова та слова О. Чуркіна у виконанні Леоніда та Едіт Утьосових вийшла і стала хітом 1939 р. Не минуло й року, як на

²²⁵ Арія «Варязького гостя» стала оперним шлягером після її прем'єрного виконання в 1897 р. знаменитим басом Федором Шаляпіним (1873–1938). Відтоді назажди в репертуарі самодіяльних басів та оркестрів.

Жовтневий концерт 1940 р. інститутський оркестр уже виконував її як «цвях програми». Солістка інститутського джазу, студентка 3-го курсу Ольга Василега – висока дівчина з блакитними очима й світлим, наче льон, волоссям, чудесним сопрано – виводила: «Хлопець кучерявий, статний і бравий...», водночас поглядаючи й повертаючись тілом до керівника джаз-оркестру І. Богуславця, – лисого, вайлуватого й майже на голову нижчого за неї студента. «Гарний голос Ольги, слова, мелодія й манера виконання викликали добрі посмішки на лицах й щиру вдячність публіки»²²⁶.

Вінцем довоєнної студентської самодіяльності стала робота Студентського театру ЗІСГМу. У 1940 р. в стінах ЗІСГМу було організовано студентський драмгурток. Взагалі-то, стосунки «машинки» з Мельпоменою мали давню історію: перші спроби театральних постановок в її стінах датуються ще 1902 р. Тоді, під час проведення «Гоголівських днів», 22 лютого 1902 року, на 50-ті роковини смерті письменника, в актовій залі була влаштована низка «живих картин», що являли собою інсценізації уривків із творів великого письменника та його біографії. Тут були й «Пушкін у Гоголя», і «Чичиков у Собакевича», і, особливо приваблива для учнів, «картина з «Страшної помсти»²²⁷. В організації цих заходів заводієм був перший викладач історії училища Степан Баран-Бутович, що в рамках заходів ще й виступив з великою доповіддю «Епоха Гоголя»²²⁸. Опісля в 1903–1917 рр. невеликі інтермедії ставилися учнями та викладачами училища під супровід «туманних картин» із «чарівного ліхтаря»²²⁹. Більше того, протягом десятиліття всі театральні трупі м. Олександрівська зверталися з

²²⁶ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 96.

²²⁷ Александровское среднее семиклассное механико-техническое училище (1900–1902). Александровск. Тип. Б. Штерна, 1902. С. 49.

²²⁸ Там само, С. 48.

²²⁹ «Чарівний ліхтар» (лат. *Laterna magica*; магічний ліхтар, фантаскоп) – вид діапроектора, розповсюджений в XIX ст. Вважається значним етапом в історії розвитку кінематографа. Являв собою проєкційний апарат, що складався з дерев'яного корпусу з отвором для об'єктиву. У корпусі була також розташована масляна лампа (лампада) як джерело світла. Зображення, нанесені на пластини зі скла в металічному обрамленні, проєктувалися через оптичну систему й отвір в лицьовій частині апарату. Світло лампади посилювалося за допомогою лінзи, а дим від лампади відводився назовні спеціальним димоходом.

проханнями до дирекції училища надати їм в тимчасове користування, під заставу, макет людського скелета, що був на балансі училища і який використовувався під час їхніх вистав як реквізит²³⁰. У листуванні культурних установ м. Запоріжжя в 1920–1922 рр. стійко використовується термін «училищний скелет»²³¹.

Ініціатором створення драмгуртка став студент-першокурсник Абрам Фріман²³². Як згадують однокашники, це був високий, широкоплечий хлопчина з крупними рисами обличчя, він непогано розбирався в літературі, живописі та театрі. До ЗІСГМ вступив, тому що після невдалої спроби вступу до Московського інституту філософії, літератури та історії (МІФЛІ)²³³ йому загрожував призов до армії, якщо він швиденько кудись не вступить, наприклад до інституту сільськогосподарського машинобудування свого рідного міста. Але це виявився справжній театральний ентузіаст, який завдяки своїй невтомній енергії продавив інститутське керівництво розкошелитись на мистецтво. Для керування студентським драмгуртком дирекція інституту вирішила запросити якогось професійного актора з Державного театру ім. М. Заньковецької²³⁴, чия трупа якраз стаціонарно працювала у Великому Запоріжжі.

Директор театру запропонував акторам підпрацьовку: хто хоче випробувати себе на посаді худрука та в режисерському кріслі студентського драмгуртка?

²³⁰ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 135. У даному конкретному випадку скелет був потрібен для постановки містичної опери О. Верстовського «Пан Твардовський».

²³¹ ДАЗО. Ф. Р. 929. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 211.

²³² Фріман, Абрам Якович (1923–1975) – український радянський журналіст і прозаїк. Народився в с. Маячка Генічеського району Херсонської області. З 1946 р. – журналіст запорізьких газет «Більшовик Запоріжжя», «Запорізька правда», «Індустріальне Запоріжжя». Кандидат філологічних наук (1970). Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1977 р., посмертно) за книгу «Дніпрові вогні: як з руїн та попелу був піднятий після війни Запорізький індустріальний комплекс» (Київ, 1976).

²³³ МІФЛІ – з 1931 по 1941 роки, гуманітарний вуз університетського типу, що виокремлений з Московського державного університету, а потім знову влитий до нього.

²³⁴ Нині – Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької.

Оркестр народних інструментів ЗІСГМ перед виступом

На цю авантюру зголосилася молода актриса, виконавиця ролі Наталки Полтавки, Надія Доценко²³⁵. Іронія долі полягає в тому, що, дещо пізніше, вона буде сперечатися за лаври кращої драматичної актриси України. У 1956 р. Надія отримає звання Заслуженої артистки УРСР, а в 1972 р. – народної артистки СРСР.

Заклик А. Фрімана про набір охочих в актори ніяк не зачепив серцець старшокурсників ЗІСГМу. Перший склад трупі самодіяльного театру набрали виключно із студентів другого та першого курсів. Уже на першому занятті драмгуртка Н. Доценко зарекомендувала себе справжнім подвижником театральної справи й взяла курс на створення повноцінного «студентського театру». Тоді ж у нього з'явилася і паралельна назва «драматичний колектив»²³⁶.

²³⁵ Доценко Надія Петрівна (1914 – 1994) – видатна українська актриса театру та кіно. Лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка 1978 р. Народилась 9 січня 1914 р. в с. Широке Херсонської губ. Навчалася в кооперативно-торговельній профшколі в м. Кривий Ріг, згодом на драматичному факультеті в Одеському музично-драматичному інституті, який незабаром був переведений до Києва та увійшов до складу Київського театрального інституту (закінчила в 1936 р.). З 1936 р. працювала в Українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької (Київ, Запоріжжя, з 1944 р. – Львів). Багаторічна прима львівської сцени уславилася виконанням перших ролей у виставах «Лісова пісня», «Украдене щастя», «За двома зайцями», «Три сестри» тощо. Дебютувала в кіно з 1957 р. («Кінець Чирви-Козиря», «Хазяїн», «Така пізня, така тепла осінь» тощо). Померла 10 березня 1994 р. у Львові. Похована на Личаківському цвинтарі.

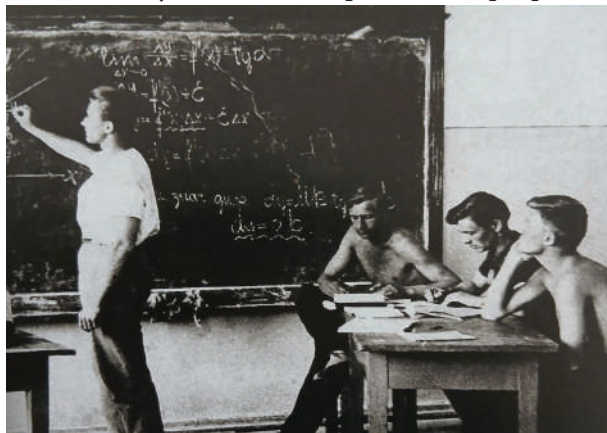
²³⁶ Спогади інженера-полковника Фролова І. М. Архів музею історії технічного прогресу НУ«Запорізька політехніка». С. 5.

Починали з азів театральної освіти. Надія Петрівна розповідала і читала студентам оповідання та ессе про театр, знайомила їх з практикою «театрів Шекспіра та Мольєра», з життям та діяльністю видатних акторів, із «системою Станіславського». На загальних зборах театру режисерка та студенти довго думали й сперечалися над репертуаром. Врешті-решт вони відмовились від комсомольських п'єс і вирішили зосередитись на класиці. Вирішено першим номером ставити мелодраму іспанського драматурга XVII ст. Лопе де Вега «Собака на сіні», а другим – комедію італійського драматурга XVIII ст. Карло Гольдоні «Слуга двох панів».

Режисерка та актори обговорили кожну діючу особу «Собаки» й розподілили ролі. Головна роль графині Діани де Бельфлор дісталась найкрасивішій студентці другого курсу Валентині Бихтєєвій. Роль її красеня-секретаря Теодоро отримав, звичайно ж, Абрам Фріман. Роль його суперників-невдах грали: графа Федеріко – студент Валентин Ключев, графа Людовіко – Серіков. Розбійника Фур'є зображав студент Нейдштадт. Прима новоспеченого театру була напрочуд вродливою, з гарною фігурою і лицем дівчиною, яка ще й вирізнялася гарними людськими якостями. Звичайно ж «Теодоро», хай і був молодший за неї на два роки, не встояв і закохався.

Глядачі зустріли «Собаку на сіні» вкрай прихильно. Акторам аплодували й викликали на біс. Виставу ставили як в ЗІСГМ, так і на сцені педагогічного інституту. Потім відбулася прем'єра безпосередньо на сцені театру ім. М. Заньковецької, що, як-не-як, а був причетний до цієї мистецької події. Потім пішли виступи в клубах заводів ім. Баранова /нині «Мотор-Січ»/, «Металіст» /ПК ЗАЗ/, інструментального та алюмінієвого. З кожною постановкою впевненість акторів у своїх силах та майстерність виконання росли, успіх надихав на роботу. Попри все Н. Доценко намагалась керувати театром на демократичних принципах, навіть, даючи можливість «акторам» критикувати себе, підтримувала ініціативу й імпровізацію гуртківців, не допускаючи лишень спотворення змісту й сенсу акторських реплік.

Окрилені першим успіхом, студенти приступили до репетицій над «Слугою двох панів», зараз більш відомому як «Труфальдіно із Бергамо». Тут головну роль не побоялися доручити студенту-першокурснику Амвросію Страхову, який, взагалі-то, будучи відвертим пройдою, мав грати самого себе. Бихтеева забрала роль перевдягненої в чоловіче Беатріче Распоні, Фріман відхопив роль її коханого Флоріндо. У цій п'єсі, як і в попередній, не обійшлося без ініціативи й вигадок. Надія Петрівна давала можливість кожному актору, від репетиції до репетиції, вигадувати для свого героя щось цікаве: пісню, специфічну ходу, вимову, манеру поведінки й інші деталі. Глядачі згадували, що актори часто перекривляли на сцені манери,

Практичне заняття з фізики. 1936 р.

звички і зовнішній вигляд своїх доцентів та деканів, що викликало в студентській аудиторії загальне захоплення.

«Слуга двох панів» теж мав успіх, його студенти «машинки» грали не менше десяти разів у 1940–1941 ро-

ках. Публіка цю комедію приймала гарно, але з меншим ентузіазмом аніж «Собаку». Тому енергійна режисерка примушувала студентів повторювати репетицію за репетицією, удосконалювати акторську гру, намагатись покращити саму п'єсу, яка місцями вже виглядала дещо архаїчною.

Доля кращих акторів студентського театру склалася досить драматично, особливо після того, як вони взаємозакохалися. Після кожного спектаклю та репетиції Абрам проводжав Валентину додому на Південне селище, а потім повертався до себе, на інший край

міста, у «соцмісто», на 6-те селище. Одного разу хулігани Південного прослідкували чужинця, що ходив з «їх дівчиною» й відлупцювали його до напівсмерті. А. Фріман довго лежав у лікарні, а коли як слід підлікувався, знову почав проводити свою обраницю. У 1941 р. пара вирішила одружитися, але батьки нареченої були категорично проти. Проте, як тільки-но почалася німецько-радянська війна, пара таємно розписалася. Скоро Абрама забрали до війська, а вже вагітна Валентина разом з батьками чоловіка евакуювалася на Урал. Там у 1942 р. вона й народила першу доньку. Наприкін-

Надія Доценко в спектаклі «Три сестри» по А. Чехову

ці 1943 р. Абрам прийшов з фронту, комісований з причини повної втрати слуху, так що про театр довелося забути назавжди. У 1944 р. молода родина повернулася до Запоріжжя, де в неї народилася ще одна донька. Абрам спочатку пішов працювати до типографії, потім став журналістом і вступив на заочне відділення факультету журналістики Московського університету. Згодом, з 1947 р., А. Фріман працював власкором газети «Індустріальне Запоріжжя»²³⁷. Валентина ж знову вступила до «машинки», закінчивши її заочне відділення. У 1965 р. А. Фріман, будучи майже повністю глухим, працював завідувачем ідеологічного відділу обласної газети²³⁸.

²³⁷ Фріман Абрам Якович // Шевченківські лауреати, 1962 – 2000 : енцикл. довід. К., 2001. С. 581.

²³⁸ Фріман Абрам Якович // Шевченківські лауреати, 1962 – 2012 : енцикл. довід. К., 2012. С. 721.

У травні 1941 р. робота й виступи драмгуртка, як всі думали, тимчасово призупинилися до наступного навчального року, так як у вишах починалась літня сесія. А виявилося, що «студентський театр» у нашому вузі закrywся назавжди.

Але досить уже про розваги, поговорити треба про серйозніші для студента справи. Наприклад, усі знають, що йому треба постійно їсти, особливо тим, хто живе в гуртожитку. Про обставини харчування та проживання студентської братії колоритну інформацію знаходимо на сторінках

Фріман Абрам Якович

інститутської газети 30-х років. Як ви вже знаєте, раніше «столова» в «машинці» була в будівлі старої ремісничої школи, але в 30-і роки її перенесли до спеціально збудованої будівлі в інститутському дворі. Отже, 10 квітня 1934 р. «Студент-ударник» опублікував замітку за підписом «Студент», який заявляв, що «в студентській їдальні ЗМБІ годують студентів гірше, ніж колись господар годував своїх свиней»²³⁹. Обставиною, що вивела студента з себе, став неочищений від шкіри оселедець, якого видали хлопцеві на харч. У наступному номері газети керівництво вузу намагалося спростувати опубліковане, заявивши, що, загалом, становище в їдальні цілком задовільне, «що їдальню очищено від бруду, підвищено калорійність обідів, їжа готується смачно». Є тільки окремі недоліки, наприклад: страви у щойно відкритому буфеті занадто дорогі для студентів, іноді бувають черги і не спостерігається зміни меню²⁴⁰.

Проте подібні заяви тільки розлютили студентів, які в номері від 15 червня 1934 року закидали, що «їдальня... готує несмачно, а іноді й переводить продукти. Студентський контроль відсутній». Цю позицію підтримала Комісія з партійної чистки, яка заявила, що «м'ясо в їдальні було лише тричі за зиму, а калорійність обіду

²³⁹ Студент-ударник. 1934. 10 квітня. С. 2.

²⁴⁰ Студент-ударник. 1934. 22 квітня. С. 2.

складає всього 321 калорію, замість 1240»²⁴¹. У їдальні 26 столів, а графинів із водою на них стоїть всього 7, рукомийник є, а рушників біля нього немає, квітів на столиках немає. Робітники їдальні не мають спецодягу, ходять «брудні наче кочегари», сплять уночі прямо на кухні. Постійно через брак запасів продуктів спостерігається запізнення обідів, хоча кожного місяця дирекція інституту привозить з підсобних господарств 5,5 тон картоплі. Студентів, що постійно харчувалися в їдальні, так і називали – «пожирачі картоплі». «На кухні продукти не вкриваються: повно мух, безліч тараканів, які не рідко попадають в їжу. На все це завідальнею т. Ципурський тільки розмахує руками»²⁴². «Поведінка студентів у столовій нижче всякої критики..., спостерігається давка, безчерговість»²⁴³.

У гуртожитках панувала така ж сама обстановка. Наприклад, у 1934 р. паливо, заготовлене для потреб гуртожитку, закінчилося вже на початку березня. «...стеля мокра, нема окропу в кранах. В кімнатах панує холод, в кімнатах сиро»²⁴⁴. Аби якось врятувати ситуацію господарча частина вишу наказала порубати на дрова маслини та клени, що росли навколо фізкультмайданчика інституту. У гуртожитку студенти жили прямо-таки у фантастичних злиднях. «...маються кімнати де одна тумбочка на чотири чоловік, полицок немає, тапчанів не вистачає. В гуртожитку зовсім кепсько проводиться уборка, мебля, вікна ніколи не витираються, під ліжками підлога не миється»²⁴⁵. Зазначалося, що гаряча вода буває дуже рідко, студенти купують електрокип'ятильники і псують ними блаженську електропроводку гуртожитку. Чесно зізнаємося: жоден із членів авторського колективу не уявляв, що в умовах 1934 р. студент уже міг запросто купити в магазині чи на ринку електрокип'ятильник.

А так, як скрізь було дуже холодно, то це спонукало багатьох студентів активно займатися спортом. Перша спартакіада інституту

²⁴¹ Студент-ударник. 1934. 15 червня. С. 1.

²⁴² Студент-ударник. 1934. 28 вересня. С. 2.

²⁴³ Студент-ударник. 1934. 11 жовтня. С. 2.

²⁴⁴ Студент-ударник. 1934. 30 березня. С. 2.

²⁴⁵ Студент-ударник. 1934. 11 жовтня. С. 2.

була проведена в 1933 р. і в подальшому стала щорічною²⁴⁶. Найбільш розвинутими були тоді легка атлетика, яка не вимагала великих затрат на проведення тренувань і змагань. Для різноманіття студентів іноді возили або на стадіон «Локомотив», або виводили займатися фізкультурою до міського саду, що знаходиться і зараз якраз навпроти «машинки». Тут же взимку студентів обов'язково вчили їздити на лижах, так як зими першої половини ХХ ст. були сніжними та довготривалими. З командних видів спорту найбільш популярним був волейбол – футбол у Запоріжжі до війни ще не міг посперечатися з ним у популярності. Студенти, які вже тоді вважали себе «елітою», почали освоювати теніс.

А найбільш масовими серед студентів ЗІСГМу стали стрілецький та парашутний спорт. Парашутний, тому що його учасникам давали талони на посилене харчування в інститутській їдальні, а парашутну вишку, що стояла в парку «Дубовий гай», було добре видно з вікон інститутського другого поверху. Тов. Сталін мав бажання підготувати до початку Другої світової мільйон парашутистів – і студенти «машинки» йому в цьому активно допомагали. Щоправда, дертися на вершину вишки доводилося важко, ніяких підйомників на ній не передбачалося.

А стрілецький, тому що, по-перше, серед студентів стало престижним носити перед дівками значок (нагрудний знак) «Ворошилівського стрільця». Крім цього, переможців стрілецьких змагань нагороджували у приватне володіння дрібнокаліберними гвинтівками. Зараз володіння такою зброєю заборонене законом як річ небезпечна й безвідповідальна, а от у сталінські часи, – будь-ласка: будь-який студент мав право мало не носити її з собою прямо на заняття. Такий студент, мешкаючи, наприклад, в інститутському гуртожитку, тримав гвинтівку, приставлену до стіни за ліжком, і зрання, перед заняттями, виходив, іноді з товаришами, за інститут, на пустир, там, де зараз парк, і розстрілював із гвинтівки порожні пляшки, відкриті консервні бляшанки та інший мотлох. А потім, уповні натренувавшись й натішившись, йшов на пари.

²⁴⁶ Студент-ударник. 1934. 22 квітня. С. 2.

Усі спортсмени були умовно об'єднані в «Колектив фізкультурників інституту» /ФК ЗІМБ/, яким керувало «бюро» колективу. У 1931–1935 рр. змагання фізкультурників проходили, як правило, у форматі дружніх виїздів на змагання до інших міст СРСР. Наприклад, у лютому 1934 р. велика делегація наших спортсменів, у складі офіційної делегації ЗІСГМ, виїхала до Ростова-на-Дону. Річ у тому, що «машина» була єдиним вишем сільськогосподарського машинобудування в Україні, а Ростовський інститут сільськогосподарського машинобудування був єдиним вишем подібного профілю в РСФРР. З делегацією поїхав і доцент М. Говоров, який був неофіційним куратором стрілецької команди ЗІСГМу. Разом з нею на змагання до Ростovu-на-Дону їхали ще команда волейболістів та команда важкоатлетів.

Результати змагань були контраверсійними. Волейболісти Запоріжжя розгромили ростовські команди в пух і прах, обігравши без шансів команду РСМ заводу «Ростсільмаш» та збірну м. Ростова-на-Дону. Наші важкоатлети теж вийшли переможцями, просто декласувавши російських штангістів. А от підопічні М. Говорова дали себе, що називається, «перестріляти» своїм ростовським опонентам на дистанції 50 м і програли²⁴⁷.

ФК ЗІМБу брав участь в обласних та всесоюзних змаганнях. Як героїня інституту ходила студентка і член комітету комсомолу Тамара Алексеева, яка у липні 1938 р. на Всесоюзних студентських спортивних змаганнях (Москва) посіла перше місце у метанні гранати і була нагороджена Грамотою Наркомату Машинобудування СРСР.

Життя викладачів та співробітників усіляко контролювала і направляла всемогутня партійна організація вишу, яку очолював тов. Чабан, а життям студентів-комсомольців (студентів не комсомольців у 1939 р. практично не залишилося) мала керувати комсомольська організація вишу, яку в 1938–1940 роках очолював Володимир Поляков.

Посада його називалася секретар комітету інститутської організації ЛКСМУ /Ленінського Комуністичного Союзу Молоді України/. У 1987 р. він надіслав на адресу кафедри історії КПРС ЗМІ

²⁴⁷ Студент-ударник. 1934. 12 лютого.

короткі спогади про свою молодість. Інженер-полковник І. Фролов згадував про цього «комсомольського вожака» як про «веселого, товариського, витонченого, зі смаком одягнутого» студента, що єдиний на курсі мав «самопишучу ручку з золотим пером». «Так винувато, скромно опускати очі при (власній) неготовності... до предмету, міг тільки Володя»²⁴⁸. Неготовим комсорг був, звичайно ж, тільки з приводу «великої зайнятості» на своїй посаді.

В уставі комсомольської організації чорним по білому записане її головне завдання: «Надавати активну допомогу викладацькому колективу у підготовці кваліфікованих інженерних кадрів». З цієї тези випливали головні напрямки діяльності комсомольського комітету: боротьба за відмінне навчання, дотримання студентами навчальної та побутової дисципліни, залучення всіх (!) студентів до громадського життя, науково-технічної творчості, художньої самодіяльності та оборонно-масової роботи. Зазначимо, що на відміну від часів пізнього СРСР, усі ці завдання й ідеологічні завивання, які їх супроводжували, у 1939 р. більшістю студентів «приймалися за чисту монету» і неодноразово спостерігалися випадки щирого ентузіазму.

Наприклад, вважалося, що кожен комсомолец повинен відповідати за якість свого навчання. Тому на кожен поточний семестр між навчальними групами (окремо) та між факультетами інституту (окремо) за посередництва комсомольської організації вишу укладалися договори соціалістичного змагання («соціалістичні договори») за досягнення кращих показників у навчанні, культурно-масовій та оборонній роботі. За підсумками кожного семестру комсомольські робітники проводили взаємоперевірку виконання цих договорів й визначалися переможці змагання.

Закінчення кожної сесії, не кажучи вже про закінчення навчального року, ознаменовував урочистий вечір у актовій залі інституту. На ньому переможцям соцзмагання на факультетському та груповому рівнях вручалися перехідні Червоні прапори. Кращі студенти нагороджувалися Почесними грамотами, відмінники навчання

²⁴⁸ Лист Фролова І. до Гордєєва Б. від 12 жовтня 1985 р. Архівний фонд Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка». Ф. 2. Спр. 4. Арк. 2.

одержували грошові премії і навіть путівки до будинків відпочинку, що якраз стали організовуватися підприємствами Запоріжжя на о. Хортиця. Зразу скажемо, що відмінників було небагато. Так у 1939 р. в інституті було аж 4 (чотири) відмінники навчання: І. Гуржій, В. Дроздов, Г. Гольдман та Н. Бараш, – імена яких прославлені в стінгазетах та інститутській багатотиражці. Найкращим студентом вишу вважався «енергійний, стабільний відмінник» єврейського походження – Наум Бараш, на прізвисько «Нюма», з 4 групи вступного курсу 1938 р. Як згадує І. Фролов: «В нього у єдиного в групі був годинник і ми постійно набридали йому з постійними запитаннями: скільки залишилося часу до кінця лекції? Але він завжди мужньо відповідав»²⁴⁹.

Сам Микола Говоров, до речі, вважав, що така невелика кількість відмінників зумовлена зовсім не нестачею інтелектуальних сил у тогочасних запорізьких студентів, а, по-справжньому, високими вимогами по відношенню до їх знань з боку викладачів. Серед молоді міста ходили недаремні чутки про важкість навчання в «машинці». Колишнє «імператорське училище» ще тримало високу планку навчальних вимог. І правильно робило. Коли в 1941 р. спеціальні «гінці» військових академій будуть відбирати кращих студентів ЗІСГМУ на навчання в столичні військові академії, то наші студенти легко увійдуть в скажений ритм швидкісних скорочених курсів і знання наших студентів часто будуть перевищувати знання і уміння столичної молоді. І це, врешті-решт, врятує більшості колишніх запорізьких студентів життя. Тому що їх як перспективних спеціалістів, направлятимуть у тил – на роботу на військових заводах і на викладацьку роботу, а зовсім не на фронт.

Але повернемося до «машинки» зразка 1939 року. Комітет комсомолу був зобов'язаний не чекати результатів сесії, а провадити точну роботу по залученню студентів до систематичного навчання. З цим, видно, були проблеми й у 1939 р. Тобто, комітет ЛКСМУ контролював виконання студентами у встановлені строки практичних та

²⁴⁹ Лист Фролова І. до Гордєєва Б. від 12 жовтня 1985 р. Архівний фонд Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка». Ф. 2. Спр. 4. Арк. 3.

лабораторних робіт, курсових проєктів, а також участь студентів-комсомольців у колоквиумах, культурних та спортивних заходах. Результати цих перевірок і контролю мали висвітлюватися у групових стінгазетах (кожна група повинна була регулярно малювати стіннівку) та інститутській газеті. Наприкінці 30-х рр. якраз стала популярною ідея «взаємодопомоги у навчанні». Це означало, що комітет комсомолу давав індивідуальні доручення відмінникам та хорошистам аби ті допомагали відстаючим студентам і контролювали їхню підготовку до занять та іспитів. Звіти цих нещасних згодом заслуховувалися на засіданнях комітету комсомолу. Ось що таке тоталітаризм, загальний контроль над всіма сторонами життя людини.

Також комітет комсомолу контролював роботу кількох технічних гуртків, члени яких під керівництвом М. Говорова та В. Ілляшенка розробляли окремі вузли та деталі до сільськогосподарських машин і верстатів. Теми робіт були пов'язані із конкретними потребами виробництва.

Особлива увага приділялася ідейному вихованню студентів у дусі сталінізму. У цій галузі комітет комсомолу співпрацював із відкритим у 1938 р. кабінетом марксизму-ленінізму, який очолював молодий і полум'яний комуніст-пропагандист з промовистим прізвищем Караульник Іван. І. Караульник, який згодом загине у німецько-радянській війні, незважаючи на свої доглядацькі зобов'язання, тим не менш користувався популярністю серед студентів, так як не вирізнявся пихою й розмовляв із студентами на рівних, не вважаючи, що гає час дарма на бесіди з ними.

Так от, комітет комсомолу та кабінет марксизму-ленінізму доручали окремим студентам готувати пропагандистські лекції, з якими треба було виступати в червоному куточку студентського гуртожитку. Також влаштовувалися зустрічі зі старими більшовиками та учасниками громадянської війни. Ноу-хау 1939 р. став початок проведення екскурсій Запоріжжям «місцями революційної та трудової слави», насамперед до Дніпрогесу. Перша ж турорганізація, точніше осередок «Укртуру», виникла в «машинці» ще в 1931 році²⁵⁰.

²⁵⁰ Студент-ударник. 1931. 15 травня. С. 3.

На думку партійних організацій у вихідні студенти не повинні бити байдики. На них чекав «суботник», тобто безоплатна праця з благоустрою міста. Але здебільшого це була праця на будівництві промпідприємств та об'єктів міського господарства.

Слід визнати, починаючи з 1940 р., Друга світова війна все наполегливіше стукала в двері ЗІСГМу. Наприклад, до студентів інституту все більшу зацікавленість стали виявляти представники радянських спецслужб. Починалося все з того, що на лекцію з «Воєнної справи», а це було 140 год. за навчальним планом, несподівано заходили двоє незнайомців й сідали позаду за вільний стіл. Побачивши їх, заздалегідь повідомлений, інститутський воєнрук починав лекцію не із запланованої навчальною програмою теми, а з того, яке велике значення у військовій справі має зорова пам'ять і зображення побаченого по пам'яті на папері. Підкреслював, що для розвідника завжди однією з головних умов гарної роботи, була чудова зорова пам'ять. Потім, витримавши паузу, він пропонував провести невеликий двоетапний експеримент для перевірки цієї самої зорової пам'яті серед студентів. Спочатку, на першому етапі, воєнрук пропонував кожному із присутніх в аудиторії намалювати на аркуші паперу головні входні двері інституту, а також стіни, добре їм знайомої інститутської фізичної лабораторії з усіма таблицями та плакатами, що на них висіли. У журі він запрошував до свого столу двох незнайомців. Через десять хвилин воєнрук просив студентів написати своє прізвище й номер групи на аркуші виконаного завдання, збирав їх та віддавав суддям. Останні хвилин п'ять-шість переглядали студентські роботи, зіставляючи їх із фотографіями оригіналів, щось черкали в аркушах та записували у свої блокноти, а потім червоним олівцем щось підкреслювали в спеціальному журналі. Потім вони давали список кращих робіт воєнрукові. Той зачитував кілька прізвищ. Потім він просив названих підійти до столу й повернутися до аудиторії лицем.

З цими студентами проходив уже другий етап «експерименту». Їм наказували уважно подивитися на товаришів, що сиділи навпроти,

обстановку в аудиторії, запам'ятати предмети, які їх оточували. Так, в абсолютній тиші, студентів із витріщеними від збудження очима тримали ще хвилини три, а потім наказували вийти в коридор. Через деякий час щасливчиків із гарною зоровою пам'яттю починали по одному викликати в аудиторію й ставили одне й те саме питання: – Назвіть, які зміни відбулися в аудиторії за час вашої відсутності? Піддослідні розповідали, хто куди пересів, хто поміняв зачіску, хто зняв піджака або галстук, який і куди перевісили плакат, у якому вікні відкрили квартиру тощо. Так, по черзі, опитували всіх, відібраних для другого етапу студентів. Журі знову щось дбайливо записувало собі в блокноти й робило позначки в журналі.

Потім оголошувався переможець, називалися інші призові результати й студентів відпускали на перерву. Але це, як вияляється, був лише початок. Через кілька днів усі переможці і призовики отримували повістки до військкомату. Тут виявилося, що «спеціальна комісія», за допомогою проведених тестів, відібрала зі студентства Запоріжжя 21 студента з гарною зоровою пам'яттю: п'ятнадцять із ЗІСГМу та шість із педагогічного інституту. Студенти, що прибули по повістках, звичайно ж нічого не знали, з якого приводу їх викликали. Військкомат постійно турбував студентів: то на медкомісію, то для продовження бронювання, то навіть для розповсюдження повісток серед призовників міста. Студенти вважалися ідейною, комсомольською молоддю, а призовники Запоріжжя, зразка 1940 року, теж не поспішали з'являтися вчасно до військкомату, незважаючи на «сталінський порядок».

У визначений час усіх викликаних студентів запросили до кабінету облвоєнкома. Той виголосив промову, що всі студенти є особи призовного віку, а в армію до сьогодні їх не забрали лише тому, що вони вчаться у вишах. Але якщо буде вимагати обстановка, то заберуть будь-кого, і очевидно, скоро так і станеться. Потім облвоєнком надав слово представникам Одеського секретного училища /один із підрозділів Одеського воєнного училища/ й попросив, щоб зміст цієї бесіди ніяким чином не розголошувався, про що всі студенти

повинні розписатися, виходячи з цього кабінету²⁵¹. Представники ОСУ, чини НКВС, і були тими самими незнайомцями, що вешталися аудиторіями ЗІСГМу. Старший із них, у званні майора, коротко розповів про міжнародну обстановку, нагадавши, що СРСР – це єдина країна соціалізму, яка знаходиться в капіталістичному оточенні, що вороги постійно засилають до нас своїх агентів, шпигунів та диверсантів задля підривної діяльності. Радянські прикордонники багатьох знешкоджують уже на кордоні, але все-таки частина

Студенти-парашутисти ЗІСГМ на аеродромі. 1938 р.

шпигунів просочується. Буржуїни вербують і в нас, у Союзі, шпигунів з ненадійних елементів, готових за гроші продати батьківщину. З такими необхідно й доводиться боротися нашій контррозвідці. Крім того, нам необхідно знати, що робиться у ворожому таборі, для того, аби своєчасно знешкоджувати ворогів. Це входить уже до завдання нашої, радянської розвідки. Таких патріотів-розвідників і готує ОСУ. Воєнком виказував упевненість, що студенти є люди освічені, такі, що знають іноземні мови, і взагалі такі, що мають гарну зорову пам'ять. Студенти Запоріжжя цілком підходять для служби в радянській розвідці й, напевно, добровільно запишуться

²⁵¹ Звичайно ж наші студенти відразу всім про все розказали.

в ОСУ. Після майора виступав інший «незнайомець», лейтенант, випускник ОСУ, що напивав на романтизм професії та захопливі, насамперед за його особистим уявленням, перспективи. Так він обіцяв студентам, що в училищі їх навчатимуть іноземних мов, топографії, радіотехніки, навичок роботи з різними видами радіоапаратури, зразкової стрільби з різних видів зброї, прийомів джиу-джитсу. Нарешті, найкращі поїдуть за кордон для агентурної роботи.

Розбалакавшись, лейтенант вирішив вразити студентську уяву розповідями про те, як проводяться в ОСУ курсові й дипломні роботи.

Буцімто, треба буде їздити країною й вчиняти різні провокації. Дипломнику, майбутньому розвіднику або контррозвіднику, треба, наприклад, буде дізнатися й певним шифром передати в училище секретні дані про

Кабінет марксизму-ленінізму. 1940 р.

якийсь об'єкт: завод, установу, залізничний вузол, порт тощо. Оскільки на таких об'єктах працює, державна контррозвідка, яка нічого не знає про дипломників-псевдошпигунів, то наслідки нерідко будуть сумними для однієї зі сторін. Або «студент» провалиться, буде заарештований і чекатиме, поки його витягнуть із катівні, щоб отримати «незадовільно», або він відправить дані, отримає «відмінно», а контррозвідники та адміністрація установ будуть звільнені з посад, а може, і сядуть за ґрати.

Усім студентам вручили бланки анкет на восьми листах у п'яти екземплярах і попросили в найближчі три дні повернути їх заповненими й завіреними необхідними підписами. За благонадійність

і правдивість студента мали поручитися два члени ВКП(б)²⁵² й чотири члени ЛКСМУ²⁵³. Ну і які ж були результати вербовки? Практично всі студенти «машинки» вирішили безстрашно саботувати пропозицію, від якої не можна було відмовитися. Скоро всі вони знову отримали повістки до військомату з уточненням, що явитися належало вже з заповненими документами до вступу.

Спільне засідання партактиву та комсомолу ЗІСГМ

Коли ж студенти заявили, що вони вирішили залишитися в ЗІСГМ і до ОСУ не йти, військоматники, в особі начальника спецвідділу, звинуватили їх у дезертирстві й ухилянстві від виконання свого воїнського обов'язку. Про обіцянки першої зустрічі щодо добровільного вступу в «училище» вже ніхто навіть і не згадував. Через пару днів студентів стали викликати до спецвідділу військомату вже по одному.

Врешті-решт вдалося вломати на шпигунську роботу декількох чоловік, яких більше ніхто й ніколи в стінах «машинки» вже не бачив²⁵⁴.

²⁵² ВКП(б)/ – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).

²⁵³ ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді.

²⁵⁴ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 101.

ГОРДИСТЬ ВИШУ

У цьому місці було б доречно перейти до конкретики й показати читачеві, як склалися долі найбільш відомих учнів М. Говорова, з якими він займався навчальною та науковою роботою протягом 30-х років. Йтиметься про чотирьох студентів: Миколу Лисечка, Івана Веденеєва, Михайла Воловика та Сергія Ізотова. Їх приклад наочно показує: наскільки стрімко могла рухатися кар'єра інженера в сталінські часи в рамках практики індустріального висування. Це була вкрай ефективна і водночас жорстока система. У її рамках молодий спеціаліст відразу після отримання диплома призначався на значну посаду, і, якщо справлявся з відповідальністю, то відразу переводився на ще більш високу посаду. Якщо ж людина не справлялася з покладеними на неї обов'язками, вона просто не потрапляла в нижче наведений реєстр, а потрапляла до ГУТАБу.

Першим номером у нашому списку зазначено Михайла Оксентійовича Лисечка, який народився 16 жовтня 1909 р. в м. Олександрівську в родині робітника, а дитинство провів на ст. Пологи Запорізької області. З 13 років працював підсобним робітником на приватному млині «у куркуля». У п'ятнадцятирічному віці, з 1924 р., М. Лисечко починає працювати токарем на Херсонському заводі ім. Г. Петровського. Ледве досягнувши повноліття, у 1928 р., він вступає до ЗІТу, який за допомогою М. Говорова успішно закінчує у 1933 р., і, увага, був розподілений на роботу технологом до Москви, на комбінат з виробництва експериментальних авіаційних двигунів, провідного в СРСР Московського авіаційного інституту (МАІ). Ось саме так дотримувалися сільськогосподарського профілю нашого інституту в 30-і роки. Аби більш відповідати зайнятій посаді, М. Лисечку доводиться вступити на вечірнє відділення МАІ, диплом якого він отримує екстерном у 1934 р. У 1936 р., у

25-років, він стає начальником цеху, згодом, у 27 років – заступником головного інженера авіаційного заводу. Нарешті, у 1940 р. М. Лисечко отримує посаду завідувача комбінату з виробництва авіаційних двигунів МАІ.

Лисечко Михайло
Оксентійович

На початок німецько-радянської війни він уже заступник начальника Головного управління народного комісаріату авіаційної промисловості СРСР. За роботу на цій посаді М. Лисечко згодом нагороджений орденом Червоної зірки. По закінченні Другої світової М. Лисечко, з 1946 р., працює в апараті Технічної ради з механізації при Раді Міністрів СРСР. 17 грудня 1948 р. його призначають директором першого в країні «Московського заводу обчислювально-аналітичних машин» та водночас начальником спеціального конструкторського бюро 245 /СКБ-245/. Саме в цьому КБ під керівництвом нашого випускника створені перші серійні радянські лампові комп'ютери: «Стріла», «М-20», «М-205», «М-206», «Урал-1» та перші в СРСР тренажери-симулятори для авіації. За це М. Лисечко отримує Сталінську премію I ступеня 1954 р., величезну на ті часи суму – 120 000 крб. Паралельно цій роботі, з 6 квітня 1949 р. М. Лисечко стає директором Науково-дослідного інституту обчислювально-аналітичних і математичних машин ГУ поліграфічного машинобудування.

Успіхи в роботі приводять його в 1954 р. на пост першого заступника міністра приладобудування і засобів автоматизації СРСР. 21 січня 1956 р. він пересідає вже безпосередньо в міністерське крісло, яке займатиме до 10 травня 1957 р. А потім знову службове підвищення, і знову, і знову. 17 липня 1957 р. М. Лисечко стає заступником голови Держплану УРСР. У травні 1958 р. призначається першим заступником, але вже голови Держплану СРСР.

У квітні 1960 р. стає головою комісії Президії Ради Міністрів СРСР із зовнішньоекономічних питань. Вісімнадцять років, з 24 листопада 1962 р. по 24 жовтня 1980 р., аж до самого виходу на персональну пенсію, М. Лисечко працював заступником голови Ради Міністрів СРСР і одночасно у 1962–1977 рр. – постійним представником СРСР у Раді Економічної Взвешованої допомоги країн соціалістичного блоку. За роки своєї самовідданої праці М. Лисечко чотири рази був делегатом з'їздів КППС (1961, 1966, 1971, 1976 рр.), протягом 20 років членом ЦК КППС (1961–1981), депутатом Верховної Ради СРСР VI–X скликань. Упродовж життя він нагороджений чотирма орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Помер М. Лисечко 21 січня 1984 р.

На відміну від свого старшого товариша, Іван Михайлович Веденєєв (1912–1992), видатний радянський конструктор авіаційних двигунів та трансмісій, зосередився виключно на інженерній роботі. Народився він 23 грудня 1912 р. в Олександрівську. У 1929 р. вступає до ЗІТу, який за допомогою Миколи Олександровича успішно закінчує в 1934 р. та йде працювати техніком-конструктором на Запорізький авіаремонтний завод ім. т. Баранова (№ 29), де швидко стає керівником конструкторської групи, заступником начальника конструкторського бюро, а згодом, у 26 років, заступником головного конструктора заводу²⁵⁵. Це теж ще один наочний приклад сільськогосподарського профілю тогочасної «машинки».

Розквіт конструкторської діяльності І. Веденєєва припадає на післявоєнні часи, коли в 1948 р. він був призначений начальником конструкторської бригади ОКБ заводу № 478 (нині «Мотор Січ»), а потім у 1960 р. очолив конструкторське бюро п/я № 100, організоване на базі Воронежського механічного заводу № 154.

Від списку механізмів, розроблених під керівництвом І. Веденєєва, затамовують подих усі справжні інженери. Ви тільки послухайте: двигуни АІ-14РФ та АІ-14ВФ (на базі двигунів АІ-14, АІ-14В Запорізького моторного КБ); вертольотний поршневий двигун

²⁵⁵ Шанькин С. И., Курченко Ю. Д. Становление конструкторской службы ОАО «Мотор Сич». Двигатель. 2009. № 4 (64). С. 23.

М-14В26 і головний вертольотний редуктор Р-26 для вертольота Ка-26 (1965 р.). Ка-26 (по кодифікації НАТО: Hoodlum /«Хуліган»/). Серійне виробництво гелікоптера велося на авіаційних заводах Улан-Уде й Кумертау. Разом побудовано 816 вертольотів, з них 257 поставлено на імпорт у 14 держав світу. Гелікоптер здебільшого застосовувався з цивільною метою, однак також використовувався ВПС Болгарії та Угорщини, поліцією НДР, а після об'єднання Німеччини і поліцією ФРН. Свого часу на цьому гелікоптері встановлено п'ять світових рекордів.

Згодом конструктором розроблено новий авіаційний поршневий двигун М-14П (1969 р.), який був запущений у серійне виробництво з 1973 р. й став основою для розробки авіаційних поршневих двигунів 9 модифікацій. Сам двигун М-14 отримав широке розповсюдження в усьому світі і його нерідко просто називають «двигуном Веденеєва». Розроблені під керівництвом І. Веденеєва двигуни й головні гелікоптерні редуктори застосовувалися у низці літаків, зокрема, Як-12, Як-18, Лі-2, Ан-2, Ан-14, Як-50, Як-52, а також вертольоті Ка-26, експериментальних машинах-амфібіях, катерах та всюдиходах.

До 1973 року І. Веденеєв працював Головим конструктором ДКБМ (Дослідне конструкторське бюро моторобудівництва), а потім, до кінця життя, продовжував працювати в ДКБМ провідним конструктором. За свою роботу І. Веденеєв нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани». Помер конструктор 27 серпня 1992 р.

Михайло Якович Воловик (1917–1994) претендує на звання найбільш різнобічно обдарованого учня М. Говорова, своєрідної «людини епохи Відродження» запорізької «машинки». Уявіть лишень, упродовж свого життя він став відомий як авіаційний інженер, винахідник, раціоналізатор, організатор моторобудівного виробництва, вузівський доцент та вчений, а також як історик науки та техніки, письменник, поет, перекладач і драматург. Також на його честь названо один з перевалів Заравшанського хребта Гісаро-Алаю в Таджикистані.

Євреї за походженням, Михайло Якович народився 21 грудня 1917 р. в м. Глухові Чернігівської губернії УНР (нині – Сумська область України), у родині аптекаря. У голодному 1932 р., після наглої смерті батька, Михайло, у п'ятнадцятирічному віці, переїздить до Запоріжжя, де стає учнем місцевого ФЗУ. Згодом, потрапивши на виробництво, у 1934–1935 рр. він уже, працюючи токарем на заводі, закінчує вечірній робітфак і, мріючи про посаду інженера, вступає до ЗІСГМу, де знаходить в особі М. Говорова наставника і покровителя. У 1940 р. він успішно закінчує «машинку» і разом із цілою групою випускників направляється працювати на Уфимський завод комбайнових моторів, де затримується на наступні 50 років; до речі, увесь час залишаючись безпартійним. Того ж року це виробництво змінює свою назву на «Завод № 384 авіаційної промисловості СРСР», а потім на Уфимський моторобудівний завод.

На початку війни на виробничі площі Уфимського заводу евакуйовано декілька моторних заводів СРСР, що були об'єднані в єдине гігантське підприємство (26-й завод). Цікаво, що, окрім виробництва авіадвигунів, у 1943 р. на 26-й завод було передано також урядове завдання створити центрифуги для збагачення урану за проектом німецького ученого Фріца Ланге (1888–1981), необхідного для атомного проекту СРСР.

Починав М. Воловик свою заводську кар'єру з посади майстра. На цій «броньовій» посаді, яка забезпечила йому захист від мобілізації, він і зустрів початок німецько-радянської війни. Пізніше, з 1943 року й до кінця війни, М. Воловик працював начальником цехового бюро технічного контролю. Головним завданням заводу № 26 в роки німецько-радянської війни стало налагодження випуску авіаційних двигунів конструкції В. Климова М-105ГФ, яких випущено 35 000 екз. та в основі яких лежала розробка відомої західної фірми «Іспано-Сюїза».

Розквіт інженерної кар'єри М. Воловика почався після закінчення Другої світової. У 1954–1964 роках він працює заступником головного інженера зі спецтехніки, у 1984–1987 роках – старшим

інженером виробництва. Паралельно з роботою на заводі, М. Воловик 25 років викладав в Уфимському авіаційному інституті, зокрема, з 1967 р. – на посаді доцента кафедри «Технологія машинобудування».

За роки роботи на УМЗ та в УАІ М. Воловик став автором 114 раціоналізаторських пропозицій та винаходів. За них М. Воловик був нагороджений 16 медалями та двома орденами «Знак пошани», відповідно в 1969 та 1975 рр. За спогадами його сина, М. Воловик до самої смерті за-

Воловик Михайло Якович

лишався наївною та душевно чистою людиною, коли, незважаючи на півстолітнє заводське життя, ніхто не міг почути від нього поганого слова та гидкої лайки. Водночас М. Воловик був професійним інженером та професійним письменником одночасно. Надзвичайно плідним майстром сатиричних та гумористичних мініатюр. Використовуючи башкирський фольклор, він складав живі повчальні історії, що читаються залюбки і зараз. Наприклад: «Чую, що до берега// Я не дотягну,// Та й кричу приятелю: // Поможі, тону! // Той, бігцем від берега: // Кликати нарід! // Повезло, якраз ногою // Я намацав брід».

Михайло Воловик дебютував 1945 р. своїми байками в газеті «Черніківський робітник»²⁵⁶. Тут треба пояснити, що м. Черніківськ, де власне й був розташований Уфимський авіаційний завод з 1956 р. вважається одним з районів м. Уфі. Цього ж року сатиричні вірші молодого поета надруковані в крайовій газеті «Радянська Башкирія». Перша авторська збірка байок М. Воловика «Сонце і свиня» видана в 1952 р. Усе життя він був вірним комічному жанру. Поступово написав книги «Карикатури з натури» (1962), «Палиці в колесах» (1964), «Нечувано!» (1967), «І жартوما, і серйозно» (1970), «Сміхоскоп» (1974), «Сміх на увесь цех» (1985) та інші. У 1966 р. їх автора було прийнято до Спілки письменників СРСР.

²⁵⁶ Михайл Воловик. Писатели земли башкирской: справочник. Сост.: Р. Баимов, Г. Гареева, Р. Тимергалина. Уфа : Китап, 2006. С. 119–120.

Окрім байок, Михайло Якович ще писав вірші, казки і легенди для дітей. Для школярів ним були написані й видруковані книги «Сміхотворіння» (1969), «Ось – завод» (1976), «Чарівне кільце» (1976), «Бай и Сесен» (1978), «Ліс чудес» (1984). Повага до башкирського фольклору й знання його тонкощів дозволили М. Воловику створити низку віршованих перекладів, а також оперті на нього авторські перекази та балади «Сказання про Єренсе-сесена» (1981), «Єренсе-сесен» (1983), «Веселі мудреці» (1987). Читачі запам'ятали і полюбили яскравих і самобутніх героїв М. Воловика – дотепного Єренсе-сесена, своєрідного башкирського Ходжу Насреддіна, і хитромудрого Алдара-кусе. Комедія «Витівки Алдара» за сценарієм М. Воловика з успіхом йшла на сцені Уфимського драмтеатру.

Значна частина творчості М. Воловика пов'язана з перекладами віршів і байок башкирських та українських поетів, адже уфимський байкар добре знав і поважав українську мову. Вона представлена книгами: «Блакитний м'ячик» (вірші Г. Юнусової, переклад з башкирської, 1976); «Посмішки друзів» (М. Гафури, С. Олійник тощо, з башкирської і української, 1979); «Між нами, джигітами» (Т. Арслан, з башкирської, 1981); «Сузір'я посмішок» (Ф. Капельгородський, С. Олійник тощо, з української, 1988). Однією з провідних частин його творчості стала популяризація творів української сатири та гумористики.

Саме він уперше переклав російською вірші класиків української сатири та гумористики Степана Олійника (1908–1992), Пилипа Капельгородського (1882–1938), байкарів Микити Годованця (1893–1974), Анатолія Косматенка (1921–1975), поетів Сергія Воскрекасенка (1906–1979), Дмитра Білоуса (1920–2004), Володимира Івановича (1905–1985), сатирика Павла Ключини (1914–1972), Валентина Лагоди (1913–1991) та інших.

Упродовж чверті століття М. Воловик входив до редколегії башкирського сатиричного журналу «Хенек» («Вила»), побратима українського «Перця». Усього М. Воловик за своє життя написав та видав 42 книги. 7 березня 1994 р. М. Воловик помер і похований в Уфі.

Сергій Петрович Ізотов

Сергій Петрович Ізотов (1917–1983) народився 30 червня 1917 р. на ст. Синельникове в родині залізничника. У 1932 р. закінчив семирічну фабрично-заводську школу в Бердянську. У 1932–1934 рр. вчився в Запорізькому авіабудівному технікумі, потім працював креслярем на Катерининській залізниці. У 1935 р. він вступає до ЗІСГМу, де починає займатися науковою роботою в «гуртку» М. Говорова. У 1937 р. переводиться до Ленінградського політехнічного інституту на енергомашинобудівний факультет, який з відзнакою закінчує в січні 1941 р. Свою виробничу кар'єру

С. Ізотов починає інженером-конструктором на Ленінградському авіамоторному заводі № 451. У 1943 р. він став заступником начальника Серійно-Конструкторського бюро на заводі № 26²⁵⁷. За роки Другої світової війни завод № 26 випустив близько 100 000 авіамоторів сімейства М-105²⁵⁸. На цих двигунах літали винищувачі Як-1, Як-3, Як-7, Як-9, ЛаГГ-3, Пе-3, бомбардувальники Пе-2 та інші.

У 1945–1946 рр. завод № 26, за сприяння С. Ізотова, організував серійне виробництво одного з перших радянських турбореактивних двигунів – РД-10 на базі німецького Јumo-004. У 1946 р. «ОКБ Клімова» перебазоване з Уфи до Ленінграда на довоєнні площі заводу № 234 («Червоний Жовтень»). Тоді С. Ізотов, у 29 років, призначений заступником головного конструктора, якому було поставлено завдання якнайшвидше розробити реактивні двигуни для радянської бойової авіації. У 1960 р. С. Ізотов призначений відповідальним керівником та Головним конструктором заводу № 117. У 1981 р. він призначений одночасно генеральним конструктором та генеральним директором Ленінградського науково-промислового

²⁵⁷ Ізотов Сергей Петрович. Авиация России: биографическая энциклопедия: 1909–2009/ под. ред. А. Н. Зелина. М. : Столичная энциклопедия, 2009. С. 221.

²⁵⁸ Інженер-машинобудівник. 1987. 8 травня.

об'єднання ім. В. Клімова. Тут С. Ізотов створив колектив конструкторів, інженерів, технологів та господарників, який одночасно займався розробкою газотурбінних двигунів для найрізноманітніших об'єктів: балістичних ракет, протиракет, винищувачів, бомбардувальників, пасажирських літаків, легких й середніх гелікоптерів, танків, великовантажних, гоночних й вантажних автомобілів, локомотивів, катерів на підводних крилах.

Також для потреб «Олімпіади-80» в ЛНПО ім. В. Клімова розроблений радянський олімпійський факел, який виготовлено в кількості 6200 штук. У 1981 р. С. Ізотова, як автора 13 винаходів, висунуто в кандидати на члена-кореспондента АН СРСР. У 1949 р., ще за життя М. Говорова, С. Ізотов отримав Сталінську премію першого ступеня за створення двигуна ВК-1. У 1969 р. С. Ізотов отримав звання Героя Соціалістичної праці та нагороджений орденом Леніна за створення двигунної установки 8Д419. У 1978 р. наш колишній студент нагороджений Ленінською премією за створення першого у світі поліпаливного танкового двигуна ГТД-1000Т. Нарешті, у 1971 р. С. Ізотов отримує Державну премію СРСР за створення і впровадження в серійне виробництво спеціальних повітряних апаратів.

Помер конструктор 6 травня 1983 р.

Починаючи з 1936 року, у Радянському Союзі з дозволу Кремля почали гуляти новорічні корпоративи, що миттєво стали дуже популярними. Із зрозумілої причини, усі, старожили особливо, згадують святкування Нового 1941 р., що проходило в інституті – у деканатах та на кафедрах, а також у студентських аудиторіях. У тарганячу їдальню ніхто йти не хотів, а в дорожнечому буфеті гуляли доценти з кандидатами. Виставивши сторожових на дверях, наївне студентське товариство підіймало в аудиторіях бокали з «Радянським шампанським», проголошувало тости за щасливе майбутнє, за мир на землі, за своїх товаришів інженерів-машинобудівників. Саме тоді студенти залюбки і дружно почали виконувати студентський гімн «Гаудеамус». Люди підсвідомо відчували, що скоро все це закінчиться, що «завтра буде війна».

Тоді ж, на початку 1941 р., сталася в Запоріжжі вікопам'ятна подія, уперше вийшов збірник наукових праць «Труди Запорізького машинобудівного інституту»²⁵⁹, до якого ввійшли дев'ять статей і який відкривався статтею М. Говорова «Текстоліт і лігностон як антифрикційні матеріали»²⁶⁰.

Крім цього, якраз напередодні німецько-радянської війни, викладачі ЗІСМ уперше були запрошені на всесоюзну наукову-технічну конференцію. Вона розпочалася 10 травня 1941 р. у Московському автомеханічному інституті, і в ній взяли участь двоє кращих вчених інституту: к.т.н. Говоров М. О. з доповіддю «Пластичні підшипникові матеріали» та завкафедри «Верстати і інструменти» доцент Ільяшенко В. П. з доповіддю «Аналіз оптимального розміщення

²⁵⁹ Паралельна, поряд з ЗІСМ назва навчального закладу, що існувала в 30-ті роки ХХ ст.

²⁶⁰ Сборник к 10-летию института и 40-летию со дня основания базы института. Большое Запорожье : Типография газеты «Дніпровський металург», 1940. С. 10-17.

верстатів для багатOVERстатного обслуговування». Тоді ж, перебуваючи у столиці, Микола Олександрович зустрівся зі своїм старшим братом, що саме зробив новий кар'єрний стрибок, очоливши Артилерійську академію ім. Ф. Дзержинського.

Говорили брати наперед про родинні справи, які в 30–40-х рр. XX ст. йшли не найкращим чином. Випустивши Миколу на початку 20-х рр. з-під свого нагляду, старший авторитарний брат узявся влаштовувати долі своїх ще більш молодших братів – Михайла та Володимира, яких потяг на службу до РСЧА. У 1931 році четверо братів Говорових зустрілися, були разом, але, як виявилось, бачилися востаннє.

Брат Михайло /Михайло Олександрович Говоров/ (1900–1932), так само як і старші брати, закінчив Елабузьке реальне училище і після смерті батька переїхав до Одеси під нагляд старшого брата. Це мало для його долі фатальні наслідки, бо «Аптекар», звичайно ж, підмовив його до військової кар'єри артилериста. Невдовзі Михайло вже їхав до Середньої Азії добивати останніх басмачів. Воєнна кар'єра пішла досить хутко: скоро Михайло, після низки сутичок, уже був командиром артилерійської батареї в одній із гірських середньоазійських дивізій. За «мужність та героїзм» його в 1931 р. навіть нагороджено орденом Червоного Прапора. Але Азія, це Азія, і в 1932 р. уже одружений Михайло несподівано напився в поході сирію води з колодязя і невдовзі помер від тифу.

Наймолодший брат Володимир /Володимир Олександрович Говоров/ (1904–1983), як і Михайло свого часу, подався до Одеси, і «Аптекар» і його теж загітував до РСЧА у свою 51-шу Перекопську дивізію. Служив Володимир спочатку теж досить успішно, закінчив в Одесі дивізійну артилерійську школу і став командиром артилерійського взводу, а потім начальником розвідки батареї. Проте, забігаючи вперед, скажемо, що і його доля видалась не надто щасливою. З початком німецько-радянської війни, у липні 1941 р., по справі командувача Західного Особливого ВО генерала Д. Павлова, він був заарештований «за невиконання своїх службових обов'язків»

і 22 липня 1941 р. засуджений на 10 років таборів. Лише в серпні 1943 р. особисте клопотання Л. Говорова перед тов. Сталіним принесло наймолодшому з братів Говорових свободу. Таким своєрідним жестом диктатор віддячив своєму маршалу за його внесок у здійснення прориву сумнозвісної «блокади Ленінграда» та перемогу над імперіалістичною Фінляндією²⁶¹.

Старший брат наказав Миколі готуватися до війни, але, як це часто буває, вона виявилася для декана повною несподіванкою. А для студентів Запоріжжя німецько-радянська війна 1941–1945 рр. взагалі почалася в дуже драматичних обставинах. Річ у тім, що школи міста масово проводили 21 червня 1941 р. випускні вечори, на які традиційно запрошували і своїх колишніх випускників. Особливо радо на ці запрошення відгукувалися студенти-першокурсники, які ще не забули школи і які тільки-но пережили чергову інститутську сесію. Запрошення виглядало як листочок з наступним текстом:

«Пролетарі всіх країн, об'єднуйтеся! До боротьби за справу Леніна-Сталіна будьте готові! ЗАПРОШЕННЯ. Шановний тов. [...]. Дирекція, комсомольська організація та батьківський комітет [...] СШ запрошує Вас прийняти участь у вечері, присвяченому випуску 10-х класів. Вечір відбудеться 21 червня 1941 року, в будівлі школи, о 9 годині вечора. Дирекція». Подібні запрошення масово друкувала типографія «Комунар»²⁶².

Студентів «машинки» їхні колишні школи насаперед запрошували, аби заохотити своїх випускників на освітні подвиги. Студенти,

²⁶¹ В подальшому, Володимир Говорову допомогло те, що паралельно з військовою службою, він у 1932 р., дослухавшись порад брата Миколи, закінчив вечірній робітничий університет за спеціальністю інженер-електрик в м. Зінов'євськ (Кропивницький). Вийшовши в 1943 р. з табору, він працював спочатку техніком, а потім заступником головного енергетика та головним енергетиком на заводі «Красная звезда» у добре відомому братам Говоровим м. Златоуст Челябінської області. У 1946 р. з нього була повністю знята судимість. Після війни Володимир переїхав з родиною до м. Мелітополь, ближче до брата-доцента, де знайшов роботу головного інженера на місцевій електростанції. У родині Володимира Олександровича було двоє синів – Євген та Юрій. Обидва, слідуючи настановам дядька та батька, стали інженерами. Згодом Юрій Володимирович Говоров захистив дисертацію на звання кандидата технічних наук.

²⁶² Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 107.

Заняття з військової справи в дворі інституту. Весна 1940 р.

одягнуті в коверкотові костюми, масово йшли до шкіл, де супроводжувалися в актові зали як почесні гості. Грала музика, після вручення атестатів усі сідали за столи. Потім уже глибокої ночі, не порушуючи традиції, що вже склалася, студенти окремо від компаній випускників йшли через Дубовий гай до Дніпра зустрічати світанок. Нічого не підозрюючи й не передчуваючи, молоді люди йшли назустріч сонцю, сміялися, згадували комічні випадки з школярського життя, співали улюблених пісень. Йшла вже п'ята година ранку неділі 22 червня 1941 року. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. уже почалася, відлік смертей уже йшов на сотні й тисячі.

Більшість викладачів та студентів «машинки» дізналися про війну вже після того, як виспалися, і коли, о 12:00, по радіо почав свою знамениту промову народний комісар іноземних справ В. Молотов: «– Наше діло праве! Ворог буде розбитий! Перемога буде за нами!..» Відразу, по закінченні цього виступу, усі кинулися до інституту, перед яким застали практично всіх викладачів та студентів, які перебували у вихідний день у місті. Був проведений короткий мітинг за

участі директора та деканів, на якому оголошено, що будівля інституту за розпорядженням влади віддається і переоблаштовується під тимовий військовий госпіталь. Тут же було дано наказ студентам виносити з аудиторій та «лабораторних кабінетів» столи й обладнання, а студенток послали заклеювати хрест-нахрест вікна смугами паперу. Як згадував В. Поляков: «ранок 22 червня 1941 р. був у Запоріжжя похмурий, накрапав дощ»²⁶³. О 13:00 в інститутському гуртожитку відбувся організований парторганізацією вузу мітинг. Після його проведення всіх наявних студентів та викладачів повели звільняти приміщення інституту під госпіталь для поранених бійців РСЧА. Робота з підготовки приміщень затяглася, вона тривала три дні: і вдень, і вночі.

Паралельно з цим дирекція інституту була змушена проводити певну репресивну політику стосовно викладачів ЗІСГМу німецького походження. Німецькомовні викладачі були в штаті «машинки» з першого дня її функціонування, але 22 червня 1941 р. рішенням Державного Комітету Оборони вони були віднесені до категорії «шпигунів та диверсантів». Спеціальна постанова ДКО зобов'язувала місцеву владу переселити 31 200 німців із Запорізької області на поселення в Актюбинську та Астраханську області РФ²⁶⁴. Звичайно, ніхто з німців-викладачів їхати на спецпоселення під прискіпливий нагляд НКВС не хотів. Люди переховувалися в місті, аби потім вигулькнути назовні вже в часи окупації.

ЗІСГМ «тимчасово» переїздив в Соцмісто (на 6-те селище) в 30-ту школу-гігант²⁶⁵. Сесію декан Говоров М. О. приймав уже в її приміщеннях. Такої сесії, як у 1941 р., в «машинці» ніколи не було,

²⁶³ Поляков В. Д. Рядки нашої історії. Інженер-машинобудівник. 1985. 20 вересня. С. 2.

²⁶⁴ Мороко В. М., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю (Запорізька область): 1939–2000. Запоріжжя: Прем'єр, 2001. С. 17.

²⁶⁵ «Школа-гігант» – визначна будівля конструктивістської архітектури, зведена у м. Запоріжжя поетапно в 1929–1930 рр. Найбільша на той момент школа в Україні, розрахована більш як на 1000 учнів. Перший поверх будівлі в 1931–1941 рр. часто використовувався для виставок досягнень народного господарства та археологічних. Згодом один з корпусів Запорізької індустріальної академії та Запорізького національного університету.

і, дай боже, аби вже не було ніколи. Приймати іспити доводилося у проміжках часу між риттям щілин укриття й повітряними тривогами. Часто траплялась така ситуація: зайде студент до кабінету, потягне білет, сяде до столу обдумувати екзаменаційні питання, і в цей час починає завивати сирена. Декан збирає білети, ручки, карандаші, студентів, а ті з клаптями паперу та підручниками сунуть в бомбосховище або лізуть у «щілину» й там вже пишуть відповіді на питання, скажімо так, «не без допомоги прихопленого матеріалу». Опісля відбою повітряної тривоги декан знову збирав студентство до аудиторії, і екзамен продовжується.

І декан Говоров М. О., і підлеглі йому викладачі розуміли ситуацію: вони враховували, що більшості студентів уже завтра доведеться взяти гвинтівку в руки, тому, не будучи формалістами, питали: «Кого влаштовує трійка?!» Більшість студентів була тільки «за». Їм наспіх ставили оцінки в залікові книжки, не ставлячи питань, й відпускали. Упертюхів, що претендували на більш високі оцінки, піддавали поверхневому опитуванню і теж відпускали без особливої прискіпливості. Не піддався спокусам і втримав прапора вищої школи лише один невинуватий педант-математик С. Козловський, який вислуховував усіх студентів до кінця, та ще й ставив додаткові питання, щоб, рятує боже, студент не отримав оцінку вищу аніж він того заслуговує. Навіть повітряні тривоги не порушували прийнятого ним розпорядку. Вилискуючи самоповагою, С. Козловський неквапно спускався до бомбосховища, відсиджував там до відбою, потім повертався до кабінету, усе такий же акуратний та прилизаний, як і раніше і, наче нічого й не було, заставляв студентів тягти нові білети, попередньо відбираючи старі. Студенти ставилися до подібних подій по-філософськи, практично всі, навіть білобілетники, чекали повістки до військкомату. Мобілізація була оголошена ще 23 червня 1941 р., а повістки масово почали вручатися студентам з початку липня 1941 р.

Миколі Олександровичу спочатку доручили організовувати передачу головного навчального корпусу інституту під воєнний госпіталь. Потім, виконуючи розпорядження вищих інстанцій, треба

було невідкладно організувати, аби всі викладачі й співробітники інституту пройшли скорочені курси з протиповітряного та проти-хімічного захисту. Потім партійних викладачів та співробітників треба було відправити у винищувальні батальйони місцевого підпорядкування для боротьби з загрозою ворожих десантів²⁶⁶. Це була майже привілея, так як очікуваних масових ворожих десантів так ніде і не трапилося. Безпартійну ж частину співробітників, студентів та викладачів треба було залучити до риття та обладнання захисних щілин і траншей біля навчального корпусу при гуртожитках та при домі лектури²⁶⁷.

Багато студентів ЗІСГМу у 1941 році, у день і місяць початку німецько-радянської війни якраз працювали в колгоспах і радгоспах на виробничій практиці, збираючи врожай. Влітку 1941 р. треба було якнайшвидше зібрати та вивезти хліб. На це була недвозначна вказівка тов. Сталіна: «Не залишати противнику ні кілограма хліба, ні літру пального. Колгоспники повинні відганяти всю худобу, хліб здавати під збереження державним органам задля його вивезення у тиліві райони. Все цінне майно, в тому числі кольорові метали, хліб і пальне, котре не може бути вивезене, повинно беззаперечно знищуватися»²⁶⁸. Саме цим і займалися наші студенти в підшефному радгоспі «Переможець» Новомиколаївського району Запорізької області, а також у радгоспах Велико-Лепетиського району Херсонської області України. Старшокурсники, що проходили виробничу практику, уже мали право керувати на сільгоспроботах прицепними зернозбиральними комбайнами «Комунар», тракторами й вантажними автомобілями. Під час цих робіт якраз і трапилися перші випадки бомбардування студентів «машинки» німецькою авіацією, поки що, слава богу, без жертв²⁶⁹.

²⁶⁶ Зокрема, на боротьбу з диверсантами було відкомандировано вище згаданого математика Леоніда Леонова, який згодом розповідав колегам, що «винищувальний загін» з його участю навіть декілька разів виїздив з міста на пошуки ворожих парашутистів, але так нікого і не піймав.

²⁶⁷ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 250. Арк. 40.

²⁶⁸ Солонин М. Б. Нет блага на войне. М. : Яуза. С. 88-89.

²⁶⁹ Поляков В. П. Рядки нашої історії. Інженер-машинобудівник. 1985. 20 вересня.

Напад Німеччини на СРСР змусив внести корективи до графіка навчального процесу. ГУНЗ НКСМ²⁷⁰ розробило навчальні плани воєнного часу з терміном навчання 3 роки і 4 місяці. Причому студенти, переведені на 2-й курс, повинні були розпочати заняття 1 серпня 1941 р. Упродовж серпня вони мали пройти ті дисципліни, які необхідні для переведення на 2-й курс за навчальними планами воєнного часу. Студенти, переведені на 3-й курс, також мали розпочати заняття з 1 серпня. При цьому вже у січні або лютому 1943 р. їх треба було випустити із інституту молодими спеціалістами за навчальним планом воєнного часу. Студенти, переведені на 4-й курс, мали розпочати заняття з 1 серпня, а в липні або серпні 1942 р. захистити дипломи. Студенти, переведені на 5-й курс, мали бути випущені з інституту, захистивши диплом у грудні 1941 р. або лютому 1942 р.

Відповідно до скоригованих навчальних планів студенти, переведені на 5-й курс, приступили до занять уже з 3 липня 1941 р., з ними також проводилася робота щодо оволодіння військовими знаннями і з підготовки медсестер. Решта студентів чисельністю 150 осіб, що були переведені на 2-й, 3-й і 4-й курс, згідно з рішенням Запорізького обкому КП(б)У виїхали у радгоспи на збирання врожаю. Виняток склали тільки дві групи сільгоспмашинобудування 4-го курсу, які виїхали на практику до МТС. Крім того, зі студентів було організовано тракторні бригади, причому інститут виділив їм два трактори: гусеничний «Сталінець-65 (ЧТЗ)» та колісний «Універсал» (ліцензійний Farmall-20 /США/) з причепними знаряддями. Ці бригади виїхали до радгоспу ім. Сталіна 3 липня 1941 р.²⁷¹

Але скоро у місцевого воєнно-партійного керівництва справа дійшла до студентів по-справжньому. З липня 1941 р. студентів I та II курсів, було відправлено на фронт, буквально, як гарматне м'ясо. Студенти III та IV курсів уже вважалися на щось придатними і їх треба було відправити до різних воєнних училищ та

²⁷⁰ ГУНЗ НКСМ – Головне управління навчальних закладів Народного комісаріату середнього машинобудування.

²⁷¹ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 3. Спр. 250. Арк. 34.

академій: бронетанкової, артилерійської, берегової охорони тощо. Студенти ж V (випускного) курсу були нашвидкоруч випущені інженерами без захисту дипломних проєктів. Ці щасливчики могли розраховувати на «бронь» від загальної мобілізації.

Уже з перших днів війни серед студентів з'явилися й перші добровольці на фронт, незважаючи на те, що сесія якраз була у самому розпалі. Проте дирекція інституту запропонувала студентам скласти, як

Холостяцька вечірка студентів ЗІСГМу весни 1941 року.

треба, екзамени, а потім поїхати на виробничу практику, збір хліба до радгоспу «Переможець». Саме там студенти машинки у липні 1941 р. вперше побачили біженців з Правобережжя, що «йшли пішки з гуртами худоби. Ми бачили вперше як горить хліб. І зібраний у бурти, і на полі. Як страшно ревіла скотина в ночі на фоні цих пожарищ [під] перші бомбардування німців»²⁷².

У перші дні серпня 1941 р. в інституті якраз йшов відбір студентів III-го та IV курсів на навчання до Московської військової

²⁷² Лист І. Фролова до Б. Гордєєва від 04.10.85 р. Архівний фонд Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка». Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

артилерійської академії ім. Дзержинського. 5 серпня 1941 р. 55 студентів ЗІСГМ зараховані слухачами «спеціального відділення», тобто прискорених курсів й відправлені до столиці. Подібна увага столичної академії до студентів провінційного вузу пояснюється досить просто. Начальником артилерійської академії з 5 травня 1941 р. був генерал-майор Леонід Говоров, який уже в червні 1941 р. зателефонував у «Велике Запоріжжя» своєму молодшому братові й попросив відібрати для академії пів сотні найздібніших студентів, які своїм рівнем знань його б не підвели.

Тоді якраз Л. Говоров розгорнув кардинальну перебудову усієї навчальної роботи Артилерійської академії згідно з директивою Генерального штабу від 27 червня 1941 р. При академії були розгорнуті короткотермінові курси з підготовки воєнтехніків штатною чисельністю в 2000 чол. Вони мали укомплектовуватися, зокрема і студентами старших курсів технічних вузів, які після закінчення третього курсу вже могли вважатися особами з неповною вищою технічною освітою. Потрібні були тямущі студенти, і М. Говоров надіслав братові саме таких.

Багато пересудів у ЗІСГМ викликала фігура спеціального послиця («офіційного представника») від начальника академії, що приїхав у Запоріжжя, аби забрати студентів. Ним виявився капітан-артилерист, Калінін Олександр Михайлович²⁷³, молодший син Голови Верховної Ради СРСР М. Калініна, що юридично вважався главою радянської держави. Про цю людину, скромного викладача оптики, в артакадемії в СРСР ходили анекдоти. Вся Москва знала що він, одружившись, почав постійно канючити і позичати гроші у свого вельможного батька, при цьому в нещасного інженера-оптика ніяк не виходило повертати борги, чим він постійно викликав у татка приступи старечого гніву. Пікантності цій ситуації надавав той факт, що невісткою М. Калініна стала, не багато не мало, донька

²⁷³ Калінін Олександр Михайлович (1908–1988) – нар. у Верхній Троїці Тверської губернії. Після закінчення десятирічки вступив до Ленінградського політехнічного інституту на електромеханічний факультет. Після Другої світової війни отримав звання кандидата технічних наук. Усе життя викладав доцентом у артилерійській академії.

наркома фінансів СРСР – Наталія Гуковська. 4 серпня 1941 р. працівники відомчого архіву інституту передали йому 55 особистих справ, відібраних студентів²⁷⁴ і наступного дня молодий Калінін повіз їх до Москви.

Проводжати відібраних третьокурсників на вокзал Запоріжжя-1 5 серпня 1941 р. прийшов цілий натовп студентів та родичів, які намагалися бути веселими й усіляко підбадьорювали відібраних²⁷⁵. Прощання зі студентами викликало у них змішані почуття. З одного боку, виклик хлопців у столичну військову академію мав присмак чогось почесного, з іншого, їхати на навчання вони мали в поданих на погрузку напівтоварних вагонах, так званих «теплушках», або «телятниках», а постільною білизною їм мала служити натрушена на долівку солома. Як згадував свідок подій: «...заскрипіли колеса, поїзд повільно рушив. Дівчата кидали вслід квіти, а хлопці, що залишалися бігли за вагоном, що поступово віддалявся й кричали: – До скорої зустрічі! – Ніхто з нас не знав тоді, що більшість з цих юнаків ми бачимо в останній раз...»²⁷⁶

Згодом багато запорізьких студентів стали відмінниками артакademії. Один із них, інженер-полковник І. Фролов згадував у 1985 р.: «Виявляється ми багато чого почерпнули в інституті (навчаючись ми якось не помічали цього). Як виявилось глибокими і стабільними були наші знання по деталям машин, опору матеріалів, теорії механізмів та машин (за складність ми її охрестили «Тут моя могила!» (ТММ)), технології машинобудування, станкам та інструментам, електротехніці, фізиці... Скажу без удаваної скромності, що приїхавши в академію, ми виявилися значно сильнішими по технічним дисциплінам за постійних, основних слухачів академії.

Там ми оволодівали в основному військовими дисциплінами. Знання, закладені інститутом стали багато в чому і для багатьох з нас основою нашої подальшої роботи. Про це не можна ніколи

274 ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 1.

275 Поляков В. Д. Рядки нашої історії. Інженер-машинобудівник. 1985. 20 вересня. С. 2.

276 Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 111.

забувати...»²⁷⁷ Забувати звичайно не можна, бо М. Говоров, відрядивши хлопців до Москви, фактично врятував їм життя. На фронтах Другої світової з цих 55 запорізьких студентів загинуло всього троє, а більшість із них узагалі ніколи не потрапляли на передову й не брали участі в бойових діях, працюючи в глибокому тилу на оборонних заводах та полігонах. В інших же академіях, наприклад, у Бронетанковій академії РСЧА, куди теж відправляли наших студентів, хоча і не найкращих, усе було навпаки. Малонавчених курсантів відразу кидали у «фронтіві м'ясорубки», де 90 % колишніх студентів гинули вже в перших боях.

²⁷⁷ Лист Фролова І. В. до Гордєєва Б. В. від 04.10.85 р. Архів Музею історії технічного прогресу НУ «Запорізька політехніка». Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

«БАРНАУЛЬСЬКЕ СИДІННЯ»

Після відправлення студентів на фронт та до академій, у серпні 1941 р., організовано й евакуацію ЗІСГМу до м. Барнаула Алтайського краю РФСРР²⁷⁸. Невдовзі по цьому, 4 жовтня 1941 р. Запоріжжя було захоплено нацистами. З усіх викладачів та студентів «машинки», в умовах повного безладу та паніки, до Алтаю змогли виїхати лише декілька десятків людей. У два нещасні, виділені під цілий інститут, «телячі» вагони, що прибули на залізничну платформу, вони змогли взяти з собою лише невелику частинку навчального обладнання та підручників. З 34 викладачів, які виїхали до нового місця роботи, через два місяці поневірянь прибуло лише 12, яких пізніше студенти воєнних років називали позаочі не інакше як «апостолами». Останніх очолював, як і водиться, директор Л. Ісаков, якого студентки почали дражнити «Ісусом», що звучало справді смішно, зважаючи на зовнішність начальника.

Серед «апостолів» виділялися «старі» доценти: М. О. Говоров, А. І. Гурвич, В. П. Ільяшенко, Л. П. Монов, В. А. П'ятигорська, єдина жінка-доцент в інституті, та В. П. Соляник. По дорозі евакуантів, у хаосі зразка 1941 р., звичайно ж, ніхто годувати й напувати не збирався. Тому не дивно, що велика кількість студентів та викладачів по дорозі просто розбіглися, наче миші, аби не сконати від голоду, холоду і спраги.

У пізніші радянські часи пропагандистами заявлено, що ці нещасні втекли з ешелона не інакше як на передову, тобто «добровільно з'явилися до військкоматів і були направлені на фронт та військові заводи»²⁷⁹.

²⁷⁸ Дедков М. В. Евакуація Запорізького машинобудівного інституту до Барнаулу. Музейний вісник. № 13/2. Запоріжжя, 2013. С. 107 – 116.

²⁷⁹ Російський центр зберігання історичних документів новітньої історії (далі – РЦЗІДНІ). Ф. 8090. Оп. 4. Спр. 272. Арк. 17, 100, 102.

Влада Алтайського краю ніяк не заперечувала проти намірів ЗІСГМУ надовго влаштуватися у м. Барнаулі, адже до цього ніякої вищої технічної освіти в краї взагалі ніколи не існувало з часів палеоліту. Проте й допомогти чим-небудь суттєвим місцева влада інституту не змогла, а можливо, й не захотіла. Було оголошено, що студентів можна буде розмістити лише на приватних квартирах, про надання гуртожитку і не йшлося. Під навчальний корпус інституту було виділено невеличке чотириповерхове недобудоване приміщення колишньої Барнаульської середньої школи № 5, щойно звільнене госпіталем²⁸⁰, за адресою: вул. Інтернаціональна, 22. Під госпіталь це приміщення не згодилося, явно не задовольняло воно вимогам і для технічного вишу, як у плані площі, так і відносно благоустрою. До того ж будівля була погромлена та доведена до занедбаного стану попередніми своїми пораненими поселенцями. Зокрема, центральне опалення, що й з початку війни не гріло як треба, доведене до повної непридатності, а віконні шибки здебільшого вибиті видужуючими бійцями. У новому приміщенні «машинки» гуляли крижані протяги, усі меблі, до останньої табуретки, були вивезені, так що писати конспекти можна було хіба що на підвіконнях та долівці, а сама будівля повністю виморожена²⁸¹.

Найбільш страшною проблемою трьох барнаульських зимівель «машинки» стала проблема опалення інституту. Взимку 1941/42 року в аудиторіях ЗМІБу фіксувалася температура в – 10, – 15°C, люди слухали лекції стоячки, у верхньому одязі. Електрострум, взагалі-то, був, але користуватися якимись обігрівачами суворо заборонялося. Уся енергія на підприємства! Вмикати калорифера просто боялися, боялися, що хтось донесе. Дивом не замерзнувши в зиму 1941/42 років, коли замерзало навіть чорнило у чорнильницях, треба було негайно щось робити, аби почати 1942/1943 навчальний

²⁸⁰ Рішенням Барнаульського міськкому для організації навчального процесу ЗМІБу виділено: будівля школи № 5 як навчальний корпус, дерев'яний будинок для кафедри військової справи й кафедри автомобілів та тракторів, низка будинків по вул. Інтернаціональній, просп. Комсомольському, вул. Пролетарській та вул. Пушкіна «для розташування професорсько-викладацького складу та студентів».

²⁸¹ ДАЗО. Ф. 102. Оп. 6. Спр. 22. Арк. 12-13.

рік у кращих умовах. І тут директор Л. Ісаков показав такий клас і школу конармійського побутового господарництва, що повністю реабілітувався в очах викладачів за всі свої перегини 30-х років. Людина, що називається, опинилася у свій час і на своєму місці. За час літніх канікул 1942 р. Л. Ісаков силами студентів і викладачів зумів провести поточний ремонт навчального корпусу з підручних матеріалів. Одна лишень обставина, що інститут не мав свого транспорту і не міг ніяк його отримати, могла вибити з колії будь-кого, але не колишнього комісара 1-ї Кінної. Для забезпечення на зиму паливом тандем Ісакова з Говоровим уклав договір із Барнаульським чавуно-ливарним заводом²⁸².

Згідно з умовами угоди інститут під час канікул надавав у розпорядження заводу студентів для завантаження у вагони колод, а завод за цю послугу мав надати за це певний відсоток завантажених дров інституту. І хоча інститут своє зобов'язання виконав, жодного поліна він так до своєї грубки і не отримав, оскільки йому було заявлено, що заготовлених дров не вистачає навіть для потреб самого заводу. У результаті наш інститут кинули, він залишився на зиму 1942/1943 рр. знову без опалення. Щоправда, аби студентки зовсім не закоцюбли, вдалося отримати трішки дров від Барнаульського паливного комбінату, але їх потрібно було ще якось доставити за три кілометри, а транспорту не було. Л. Ісаков десь-таки доп'яв одну напівмертву кобилу, на якій спробували возити дрова. Але це допомогло мало, довелося носити ці дрова студентам і викладачам на собі. Отже, і цю зиму, заняття йшли у холодних приміщеннях.

Наступну зиму, 1943/1944 рр., у цьому відношенні вдалося пережити більш благополучно, оскільки інститут забезпечив себе дровами та вугіллям. Аби заготовити дрова, студентів довелося посилати в тайгу на лісорозробки. А щоб дістати вугілля, студентів відправили працювати на шахту до м. Киселівськ (Кемеровська обл.) на Кузбасі. Крім того, виш отримав дві вантажівки, за допомогою яких вугілля було перевезено зі станції. Усе ж працювати взимку було нелегко, оскільки, як вже зазначалося вище, центральне опалення

²⁸² Нині Барнаульський ливарно-механічний завод.

Запорізький машинобудівний інститут в Барнаулі. 1942 р. у навчальному корпусі було незадовільно влаштоване ще на етапі будівництва. В одні аудиторії тепло доходило, в інші – ні. Так само незадовільними були і будівлі, додатково отримані інститутом: дерев'яний будинок для автотракторної і військової лабораторій і два будинки під гуртожитки: чоловічий та жіночий. Незручність та тіснота непристосованих для інституту приміщень з плином часу, у міру зростання інституту, відчувалися все гостріше. Оскільки в Барнаулі будинків, придатних для інституту не було, то будівництво навчального і лабораторного корпусів, а також гуртожитків ставало невідкладною справою²⁸³.

Поступово робота інституту була так-сяк відновлена. Із зрозумілих причин новий навчальний 1941/42 рік розпочався на декілька місяців пізніше аніж зазвичай, якраз на Новий 1942 рік. Дирекція інституту як змогла вкомплектувала викладацький склад і студентський контингент. Перший наказ по інституту на новому місці, де

²⁸³ Дедков М. В. Евакуація Запорізького Машинобудівного інституту до Барнаулу: започаткування вищої технічної освіти в Алтайському краю. Музейний вісник. 2013. № 13/2. С. 111.

вуз називався «Запорізьким машинобудівним інститутом в Барнаулі» /ЗМІБ /²⁸⁴, був виданий директором Л. Ісаковим 23 січня 1942 р. і урочисто проголошував зарахування викладачів на штатні посади²⁸⁵. Це була дата відродження «машинки» на богом проклятій Алтайській землі, де морози починалися з жовтня, а у січні доходили до -40⁰.

Цим же наказом було створено факультет механіко-технологічний і факультет сільськогосподарського машинобудування, на яких сформовано 7 кафедр, де працювало 27 викладачів. У неймовірно важких умовах, серед дикої тайги й гір, завдяки неймовірним зусиллям викладачів було віднайдено 360 студентів на денну та вечірню форми навчання²⁸⁶. Кількість студентів і наступного року була досить невеликою, у 1943 р. в інституті навчалося лише 389 студентів²⁸⁷. Проте у квітні 1942 р. з п'яти студентів інституту організувалася «група 5-го курсу», котра згодом поповнилася ще кількома евакуйованими студентами з інших вузів²⁸⁸. Це дозволило вже в 1943 р. зробити перший випуск «машинки» в евакуації з 13-ти інженерів. Тоді ж, у кінці 1943 р., рішенням Державного комітету оборони СРСР «Запорізький машинобудівний інститут в Барнаулі» був перейменований в Алтайський машинобудівний інститут (АМІ)²⁸⁹.

Основний тягар з налагодження навчального процесу, побуту студентів та викладачів припав на ту частину співробітників, які прибули із Запоріжжя. Деканом механіко-технологічного факультету та завідувачем кафедри деталей машин і в ЗМІБі і в АМІ був к.т.н., доцент М. Говоров. Підлеглі йому студенти навчалися за спеціальністю

²⁸⁴ Іноді в документах трапляється паралельна назва: «Запорізький машинобудівний інститут розташований в Барнаулі».

²⁸⁵ Дятчин Н. И. Алтайский политехнический – этапы развития. Ползуновский альманах. Т. 1. 2009. № 3. С. 5.

²⁸⁶ Дятчин Н. И., Бураков В. И. Становление инженерного образования на Алтае. Барнаул, 2005. С. 77.

²⁸⁷ Алтайские политехники. Очерки истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1986. С. 8.

²⁸⁸ Державний архів Алтайського краю (ДААК) Ф. Р-255. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 1.

²⁸⁹ ДААК. Ф. Р. 255. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 8.

«Технологія машинобудування»²⁹⁰. Від маси нерозв'язуваних проблем у нашого декана голова йшла обертом. Наприклад, не вистачало підручників та наочних посібників. Студентів як міг обслуговував філіал міської наукової бібліотеки, який був відверто бідний на технічну літературу. Бідною була й навчально-виробнича база. Про виробничу практику студентів декан М. Говоров зміг домовитися лише на Алтайському тракторному заводі²⁹¹ у м. Рубцовську, розташованому більш ніж за 100 км від Барнаула. Там студенти «машинки» допомагали робітникам випускати гусеничний трактор ХТЗ-НАТІ. Зараз таких тракторів уже не випускають. Колись, у 1937 році, на Міжнародній виставці в Парижі цей, харківської розробки трактор, отримав найвищу нагороду «Гран-Прі». А, коли в 1941 р., заснували Державні премії СРСР, ХТЗ-НАТІ був першим радянським трактором, відзначеним цією премією.

Дещо допомагали вирішити питання з виробничою практикою і залізничні майстерні в депо станції Барнаул, які були надані для занять студентам²⁹². І які, звичайно ж, не опалювалися.

Але, щоб вчитися, потрібно було ще вирішувати питання з побутом і харчуванням. Хронічне недоїдання та завошивленість були суворою реальністю евакуйованих у 1941–1943 роках. Проявляючи чудеса впертості, керівництво «машинки» у вигляді тандему Ісаков-Говоров домоглося, щоб новоствореному інституту міська влада допомогла створити підсобне господарство як гарантію від голодної смерті. Навесні 1942 р. інституту виділено 10 га орної землі і 3 га сіножатей.

Великою допомогою в господарстві і навчальному процесі стали, отримані інститутом у 1943 р., два автомобілі: ЗІС-5 і ГАЗ-АА («полуторка»), а також, притягнутий із Рубцовська, гусеничний трактор

²⁹⁰ Дятчин Н. И. Алтайский политехнический – этапы развития. Ползуновский альманах. Т. 1. 2009. № 3. С. 5.

²⁹¹ Алтайський тракторний завод заснований у м. Рубцовську в січні 1942 р. на базі евакуйованих потужностей Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе. У рекордно короткий термін на заводі було освоєно випуск гусеничного трактора АТЗ – НАТІ. До грудня 1942 р. на заводі було випущено до 1000 тракторів.

²⁹² РЦЗІДНІ. Ф. 8080. Оп. 1. Спр. 603. Арк. 27, 28, 31, 32.

СХТЗ-НАТІ (СТЗ-3) та два мотоцикли з колясками, на одному з яких мав їздити директор, у відносну теплу пору року, а інший – дістався М. Говорову. Наостанок інституту було видано тракторний і кінний плуги. Ну, у тракторний можна впрягти СТЗ-3, але за відсутності коней в інституті, кінний плуг могли тягати алтайськими полями хіба що студенти АМІ з доцентами у ролі погоничів. Також в інституті, у межах програми виживання, організовані шевська і швейна майстерні, пральня при імпровізованому гуртожитку, а також відкрито хлібний магазин²⁹³.

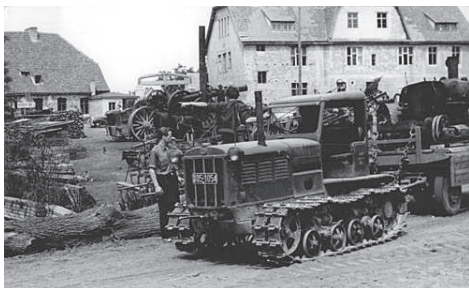
Незважаючи на всі ці зусилля, студенти й викладачі відверто голодували й мерзли прямо під час занять. Так як чорнило замерзало, то писати конспекти доводилося олівцями. Були проблеми і з електроенергією, яка регулярно і надовго вимикалася в темний час доби, тому закінчувати заняття часто доводилося при вогнях саморобних свічок, виводячи конспекти саморобними чорнилами, зробленими на основі сажі. Самі ж конспекти часто робилися в саморобних загальних зошитах із складених в кілька разів радянських широкоформатних газет. У таких «зошитах» писати доводилося надзвичайно дрібним почерком між рядками сталінських передовиць. І все одно залишалися не вирішеними багато побутових питань. Не те що не вистачало, а просто не було теплого одягу, шапок, взуття, ковдр, подушок і простирал. Для подолання кризового стану директор організовував кустарну майстерню з пошиття взуття, шапок і рукавиць, так званих «хутряних комплектів». Студенти самі заготовляли дрова, по-варварськи випилюючи дерева на вулицях та в парках міста, крали вугілля на залізничній станції, трошили чужі паркани, билися за дрова та вугілля зі зграями місцевих уркаганів тощо.

І от у таких умовах М. Говоров навіть намагався займатися науковою роботою над оборонними темами, упродовж 1942/43 навчального року він виконав проєкт верстата для механічної обробки кузовів

²⁹³ Гончаров В. Д. Страницы истории Алтайского края и его политехнического ВУЗа. Барнаул : ИП Колмогоров, 2013. С. 146.

автомобілів²⁹⁴. Влітку 1942 р. число викладачів ЗІСМу виросло до 35 чол.²⁹⁵ за рахунок інших евакуйованих. Отже, на зиму 1942/43 років під орудою доцента М. Говорова зібрався потужний викладацький колектив з професорів-біженців кращих вузів СРСР.

Уже в березні 1942 р. кафедра нарисної геометрії і графіки прийняла на посаду викладача Афанасія Євдокимовича Філімонова, інженера, який евакуювався до Барнаула з Москви. Для вишу він став легендарною особистіс-

Трактор СХТЗ-НАТИ

тю, ученим з феноменальною пам'яттю. Ще одна непересічна особистість тих часів – Микола Маркович Милославський, який був викладачем ЗІСГМу, отримавши ще в 1937 р. вчене звання професора по кафедрі аналітичної хімії. Він разом з директором Л. Ісаковим був одним із активних організаторів евакуації інституту з Запоріжжя. У січні 1942 р. М. Милославський призначений завідувачем кафедри загальної хімії. У вересні 1942 р. професор помер від травми, яку отримав під час лісозаготівлі дров для опалення навчальних кімнат, студентських і викладацьких квартир, а також для ремонту навчального корпусу. Який жах, професора і завідувача кафедри задавило сплячим студентами деревом. Спеціаліст з електрохімії прожив коротке, лише 47 років, і яскраве життя, присвятивши і віддавши його задля виховання й підготовки інженерних кадрів.

Ну а вищу математику в евакуйованій «машинці» почав викладати ленінградська знаменитість, математик-теоретик Ісидор Натансон²⁹⁶, про якого варто розповісти докладніше. Від голодної смерті в блокадні дні грудня 1941 р. математика врятував випадок. Зненацька його,

²⁹⁴ Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя : Мотор Січ, 2011. С. 65.

²⁹⁵ Дятчин Н. И., Бураков В. И. Становление и развитие инженерного образования на Алтае. Барнаул, 2005. С. 77.

²⁹⁶ Исидор Павлович Натансон / Сост. В. Жук. СПб. : ИТМО, 2007. С. 105.

ослабла від недоїдання й холоду, мати згадала про заховані нею десь у скриню валянки, – і це врятувало їх обох. Виявилося, що в їхні голенища хтось колись заховав пакети з колотим цукром. Цей цукор і врятував їхні життя зимою 1941/42 років. І не тільки їм. І. Натансон відразу відніс кілька шматків цукру математику Л. Канторовичу на обсмоктування. Майбутній нобелівський лауреат так був схвилюваний подібним вчинком, що заплакав.

Навесні 1942 р. І. Натансон та його мати через знамениту «дорогу життя» були евакуйовані з Ленінграда до Барнаула. Там математик відразу влаштувався завідувати кафедрою математики в ЗМІБ. Назад до Ленінграду професор повернувся тільки після повного зняття блокади влітку 1944 р.

Колишні студенти та викладачі згадували, що І. Натансон був дуже талановитим лектором. Він говорив, що дохідливий виклад математичної теореми повинен будуватися циклічно «як болеро Равеля». Також усі згадують абсолютно чіткий почерк його записів, як у нотатках, так і на дошці. Він, взагалі, напередодні продумував розташування записів на аудиторній дошці. І міг за ними повторно пояснити ідею доказу, неодноразово, поки не зрозуміє, що студенти все втямили. Деякі, використовувані ним для наочності, терміни закріпились в математиці. Наприклад: «зупинка зростання», «чебишевський альтернанс» тощо.

Слухачів, як казав І. Натансон, треба поважати, але не переоцінювати їх підготовленість, що було особливо актуальним для евакуйованих запорізьких студентів. Унікальним було вміння професора безпомилково відчувати рівень цієї підготовленості: чи було це при читанні спецкурсів, чи на лекції у виші, де на весь курс математики відводилося не так вже й багато годин. У багатьох студентів ясність та чіткість лекцій І. Натансона вперше пробуджували розуміння математики й віру у свої сили.

Починаючи курс, суровий І. Натансон відразу на першій лекції попереджав студентів, що не пускає в аудиторію тих, хто спізнився, бо цим він оберігає атмосферу зосередженості. Якщо бачив, що

пара студентів відволікались на щось за вікном, робив їм іронічне зауваження, але ніколи не кричав. А найголовніше в бесідах з іншими викладачами, іноді відверто провінційними, І. Натансон ніколи не демонстрував своєї переваги. Казав, що зберігає цим у співбесідника його віру в себе. Те ж саме було й на екзаменах. Але в оцінках студентам він був гранично об'єктивний.

Згадують, що на лекції І. Натансон приходив завжди чисто вбритим й гарно одягнутим. Лекції його були гранично чіткими й студенти його любили, поважали й боялися. Останнє є досить дивною обставиною, бо математик був людиною приязною, й ті, з ким він спілкувався, залюбки вступали з ним у теплі стосунки. Серед друзів він міг розповідати анекдоти, іноді навіть політичні. Але неможливо було уявити собі І. Натансона, що переказує плітки або безпідставно сперечається з колегами. За два роки праці в «машинці» він зарекомендував себе аристократично стриманою людиною, що користувалася загальною повагою.

У технічних вузах, не націлених на випуск учених-дослідників, а саме таким і був у 1941–1943 роках ЗМІБ, як вважав математик, слід зберігати строгу економію у виборі математичних фактів, що повідомляються студентам, одночасно організуючи ці факти в логічну чітку систему.

Викладаючи в «машинці», І. Натансон відмовлявся від скрупулезної строгості університетського викладу, висував на перший план наглядність та практичні приклади.

Пізніше, уже в 1961 р., він напише для таких як «машинка» вузів класичний підручник: «Короткий курс вищої математики» («Краткий курс высшей математики»), вперше виданий 1963 р. Книга ця стала надзвичайно популярною не лише в країнах соціалістичного блоку, але й в Ізраїлі де, як писав В. Висоцький, «на четверть бувший наш народ». У деяких коледжах там за ним вчать до тепер. Легендарний підручник через 40 років після першого видання, у 2003 р. був перевиданий уже п'ятим стереотипним виданням. Видатний математик помер від інфаркту в липні 1964 р.

Поряд з І. Натансоном, у сусідній аудиторії, напучував студентів відомий метролог Лесохін А. Ф., автор класичних радянських словників та підручників²⁹⁷ зі своєї дисципліни, майбутній професор ленінградської політехніки. В інших холодних аудиторіях мерзли: відомий конструктор теплових двигунів к.т.н. М. Варшавський, на підхваті в якого стояли московські професори В. Барінов, В. Водочинський, О. Песохін, І. Саркін²⁹⁸, харківські професори О. Рославський та В. Бабун. Про такий колектив підлеглих кожному декану можна тільки мріяти, проте історія вже гукала запорожців додому, Червона армія на початку 1944 р. повністю відвоювала місто Запоріжжя у німців, і на порядку денному постала реевакуація інституту.

На цей момент в АМІ, у 1943/44 навч. році за штатним розкладом працювало вже 40 викладачів на 14 кафедрах²⁹⁹. У цьому ж році молоді викладачі АМІ навіть отримали можливість суміщувати свою роботу з навчанням в аспірантурі³⁰⁰. Проте, впродовж двох навчальних років спостерігався і значний відсів студентів та студенток. Багато дівчат кидали навчання в АМІ та вступали до евакуйованого до Барнаулу медінституту. Також студенти почали масово повертатись до своїх міст, звільнених від окупації, рятуючись від згубного барнаульського клімату. Але головним було те, що навчання в АМІ не давало «броні» від мобілізації; студентів забирали на війну прямо посеред семестру; тому і великої черги охочих вступати до інституту серед місцевих не спостерігалось. Так у 1943 р., знову за рибу гроші, у повний зріст постала проблема забезпечення вступної кампанії. Ті наші викладачі, що вважають критичними вступні кампанії часів нинішньої російсько-української війни, просто не знають, у яких умовах доводилося проводити вступну кампанію викладачам «машинки» в 1943 році!

²⁹⁷ Лесохин А. Ф. Словарь стандартных терминов и обозначений. М. : Госиздат стандартов. 1936; Лесохин А. Ф. Допуски и технические измерения. М. : Госнаучиздат, 1954. 494 с.

²⁹⁸ Дмитриев В. В. 60 лет со дня образования Алтайского технического университета им. И. И. Ползунова. Барнаульский хронограф, 2002: ГИПП «Алтай», 2001. С. 3.

²⁹⁹ ДААК. Ф. Р. 255. Оп. 1. Д. 2. Арк. 73.

³⁰⁰ ДААК. Ф. Р. 255. Оп. 1. Д. 2. Арк. 143в.

Ситуація була критична. Якщо викладачі не знайдуть абітурієнтів, виш буде закрито, а всі викладачі пойдуть на фронт. Так що вперед, товариші, у болота і тайгу на пошуки! У цих складних умовах керівництво інституту, порадившись, все-таки вирішило робити ставку на набір студентів із місцевої молоді, а також з числа демобілізованих солдатів, як правило, інвалідів. Оголошення про прийом розсилалися до всіх, без винятку, середніх шкіл краю, міст сусідніх з ним Кемеровської та Новосибірської областей і навіть до сусідньої Казахської РСР. Викладачі застосовували всі можливі форми агітації: столичні професори особисто вели задушевні розмови з сільськими старшокласниками та жебраками-інвалідами біля вокзалу. Доценти в пошуках і очікуванні більш-менш здібних учнів, сиділи на випускних екзаменах у школах, проводили вечори-зустрічі зі школярами, де розповідали їм захопливі байки про вищу школу і Дніпрогес. Інші їхні колеги сурмили про інститут та його спеціальності у воєнних госпіталях серед одужуючих, контужених та важкопоранених бійців. У місцевому радіо та в крайових газетах³⁰¹ ледве відбивалися від набридливих запорізьких науковців, які нікуди не хотіли йти без виступу чи колонки. Зрештою, достатню кількість студентів вдалося заманити до інституту. Зморений директор казав, що за вступну кампанію 1943 р. йому треба вручити другий орден Бойового Червоного Прапора – і тепер половині інституту можна було збиратися і відправлятися додому.

³⁰¹ Алтайский политехнический: очерк истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1992. С. 8–9.

ЯК ФЕНІКС ІЗ ПОПЕЛУ

14 жовтня 1943 р. у результаті нічного штурму, з великими втратами, радянські війська захопили лівобережну частину м. Запоріжжя. Правобережна частина міста була звільнена від німецьких військ тільки в січні 1944 р. Перший секретар Запорізького обкому КПРС, майбутній генсек Л. Брежнєв надрукував якось статтю, можливо, навіть, написану ним самим, «Три роки творчої праці на відродження Запорізької області»³⁰², у якій писав про «страхітливе видовище, котре побачили воїни Радянської армії, що визволяли місто. Одні руїни були там, де перед війною височіли домни «Запоріжсталі», цехи алюмінієвого і феросплавного заводів, красень Дніпрогес..., корпуси «Комунара». Те ж саме сталося і з корпусами Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування.

Проте вже 27 березня 1944 р. видано наказ заступника наркома середнього машинобудування СРСР П. Юдіна про початок функціонування ЗІСГМу³⁰³.

«Уповноваженим по організації інституту» призначено Георгія Івановича Погодіна-Алексєєва³⁰⁴ й формально інститут вже вважався функційним.

Прибула з Барнаулу група реєвакуйованих викладачів з цікавістю розглядала нового начальника. Невисокий чоловічок в окулярах вважався знаним спеціалістом зварювальних процесів, металознавства, термічної обробки інструментальних матеріалів. До війни він очолював Брянський (Орджонікідзєградський) машинобудівний інститут, у 1941 р. встиг стати до війни доктором технічних наук і професором. У майбутньому він стане відомим як автор класичного

³⁰² Більшовик Запоріжжя. 1946. 13 жовтня.

³⁰³ Цікаво, що сама перша постанова ЦК КП/6/У про початок реєвакуції українських вузів датується всього на два дні раніше від цієї дати – 25 березня 1944 р.

³⁰⁴ Горбунов М., Кривчик П. Перші повоєнні роки. Інженер-машинобудівник. 1979. 7 грудня. С. 1.

вузівського підручника «Теорія зварювальних процесів» та довгий час буде очолювати кафедру фізичної металургії в МВТУ ім. М. Баумана. У «машинці» Г. Погодін-Алексєєв пропрацював лише до червня 1944 р., коли його перевели на посаду завідувача кафедри зварювальних процесів Київського політехнічного інституту. Опісля цього протягом чотирьох місяців, з липня по листопад 1944 р., «машинку» очолюватиме заступник директора Слепухін Іван Миколайович³⁰⁵.

Паралельно цьому, вже 25 квітня 1944 р. розпочалися заняття на підготовчому відділенні, куди записалося більше 200 чоловік, переважно дівчата. 1 травня 1944 р. відділом капітального будівництва ЗІСГМу офіційно почато процес відбудови інституту³⁰⁶.

31 липня 1944 р. видано наказ Наркому середнього машинобудування про перейменування інституту в Запорізький автомеханічний інститут НКСМ³⁰⁷. Його механіко-технологічний факультет мав очолити доцент Микола Говоров³⁰⁸. На його факультеті студенти отримували знання за двома спеціальностями: технологія машинобудування та ливарна справа.

Виникає питання: чому саме автомеханічний? Напевно, найбільш правильною відповіддю буде така. Під час окупації, з осені 1942 р. за допомогою відділу народної освіти Запорізької міської управи, на базі «машинки» було відкрите Запорізьке середньо-технічне училище по випуску спеціалістів сільськогосподарського машинобудування³⁰⁹. Серед містян для нього швидко з'явилася народна назва – «Автомеханічна школа», за аналогією з тим, як раніше «машинку» називали «технічною школою». Після цього училища, навіть незважаючи на значні руйнування, у 1944 р. залишилися помітна матеріально-технічна база, за допомогою якої можна було

³⁰⁵ Висоцька Н. І. Відновлення діяльності «машинки» [нині – ЗНТУ] у повоєнний період. Музейний вісник. 2011. № 11/2. С. 208.

³⁰⁶ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 44.

³⁰⁷ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 1.

³⁰⁸ Висоцька Н. І. Відновлення діяльності «машинки» [нині – ЗНТУ] у повоєнний період. Музейний вісник. 2011. № 11/2. С. 208.

³⁰⁹ ДАЗО. Ф. Р. 1144. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-2.

вже в 1944/45 навчальному році налагодити таке-сяке інженерне навчання. Запорізьких парубків, які в 1942–1943 рр. пройшли курс цього училища, тепер зараховували відразу на III курс ЗАІ. А викладачів «машинки», які залишилися під окупацією, і пішли працювати до «автошколи», а таких налічувалося до десятка осіб, тепер чекала радянська каторга, з якої живцем не повернувся б жоден із них³¹⁰. Щоправда, був нюанс – більшості з них вдалося разом з німцями відступити на захід і опинитись в «західній зоні окупації».

28 серпня 1944 р. видано наказ по інституту про проведення вступних іспитів на перший курс ЗАІ і створено екзаменаційну комісію.

1 жовтня 1944 р. розпочалися заняття в руїнах інституту. На першому курсі було 112 чоловік, на другому – 26, на третьому – 18, на четвертому – 9, на п'ятому – 12. Таким чином, у всьому інституті на той час навчалось 177 студентів. Ці кількісні показники були визнані явно недостатніми і з 1 січня 1945 р., відповідно до наказу НКСМ, оголошено додатковий зимовий набір студентів до інституту загальною кількістю 90 чол. 10 листопада 1944 р. наказом народного комісара СМ директором інституту призначено Мануїла Йосиповича Бодзича.

Під час та після закінчення Другої світової війни склад студентського колективу «машинки» змінився не менш кардинально аніж це сталося в 30-і роки ХХ ст. Першокурсниками у 1945, та особливо у 1946 році, ставали здебільшого учасники війни. У деяких групах понад 50 % студентів були так чи інакше учасниками війни. Найбільш цінними вважалися колишні довоєнні студенти, які важкопораненими та інвалідами почали повертатися з фронтів ще у 1945 р. З тилу почали повертатися й евакуйовані студентки, що не могло не радувати. Зокрема, на честь святкування Міжнародного дня боротьби за права жінок, 8 березня 1945 р. за відмінне навчання і активну участь у відбудові інституту дирекція вирішила преміювати спідницями

³¹⁰ 17 квітня 1943 р. вийшов Указ радянського уряду про впровадження каторги (створення «каторжних табірпунктів») й кару на горло зрадників батьківщини через повішення. Як писав О. Солженіцин: «Мета майже не приховувалась: каторжан належало умертвити». /Архіпелаг ГУЛАГ. 1918–1956. М., 1991, т. 5-7. С. 7 /.

студенток Л. Євдокімову, Л. Волкову, Т. Бідуліну та Е. Порохненко. Нагадаємо, що ніяких жіночих спідниць для масового вжитку радянська промисловість у 1945 р. взагалі не випускала.

Руїни правого крила головного корпусу. 1944 р.

Спідниця це звичайно добре,

але для цих студенток відразу постала одна малоприємна проблема. Виявилося, що зберегти документи про своє довоєнне навчання в інституті у 1941–1945 рр. було практично неможливо. Були, щоправда, винятки, коли документи про закінчення одного чи кількох курсів ЗІСГМУ вдавалося зберегти батькам студентів. Ці безжальні люди тепер, з 1945 р., власне, і змушували своїх дітей повертатися до інституту.

Вечірнього та заочного відділення в інституті в 1945 р. ще не було, навіть денний стаціонар ледве-ледве комплектувався. Молодих чоловіків або повбивало на війні, або їх вивезли на роботи до Рейху. На другому курсі, наприклад, було всього три факультети, що склалися з чотирьох груп.

Інститут був сильно зруйнований. Починаючи з літа 1945 р. й до осені 1949 р., щонеділі всі студенти й викладачі разом з деканами були зобов'язані працювати на відновленні інституту. Дуже сильно був пошкоджений головний корпус з актовюю залю, згоріли лабораторії, перетворений в купу розвалин колишній гімнастичний павільйон. Дотла спалено «Дім лектури» і студентський гуртожиток. Були зруйновані виробничі майстерні, лабораторні та підсобні приміщення. Суботників уже не було, субота стала робочим днем.

Натомність з'явилися недільники. У неділю треба було безкоштовно працювати на відбудові міста та його заводів.

Студенти розбирали завали, сортували й складали в піраміди цеглу: цілу – окремо, половинками – окремо. Під керівництвом досвідченого прораба студенти готували будівельний розчин й обережно виводили стіни. Тут, на цьому студентському будівництві, кілька місяців підряд студенти оволодівали нелегким фахом муляра, а згодом і штукатура. В інституті було створено преміальний фонд для матеріального заохочення студентів і співробітників інституту – за хорошу успішність та активну участь у відбудові вишу.

У другу річницю визволення Запоріжжя від німецької окупації наказом директора інституту від 13 жовтня 1945 р. було виділено премії для студентів, котрі відмінно навчалися і брали активну участь у відбудові інституту. До цих премій як головний приз входили 22 пари черевиків, 15 ватяних фуфайок та 11 штанів, у які одягнувся цвіт студентства автомеханічного інституту. Активістам рангом нижче виділялося 780 зошитів, аби вони перестали писати конспекти на старих газетах, часто поверх портретів вождів, 70 креслярських олівців та головне – 100 шматків мила!³¹¹ Останнє зовсім би не завадило, бо населення здебільшого користувалося саморобним милом, звареним із різноманітної дохлятини аж до пацюків включно. Серед студентів спостерігалася велика завошивленість, тому парубки кинулися стригтися виключно під бокс, що полегшувало боротьбу з паразитами. Дівчатам же доводилося ретельно і по кілька разів на день вичесувати густим гребінцем гнид та паразитів зі свого волосся, ховаючись за руїнами інститутських будівель.

На відновленні інституту, окрім студентів, працювали ще й військовополонені німці. У них були окремі будівельні бригади, свій прораб, а за роботою німців наглядала охорона із внутрішніх військ. Контакти між студентами та полоненими відбувалися на «перекурах». Так як німецька мова вивчалася тоді майже скрізь, студенти часто забалакували з ними на чисто елементарному рівні: «Звідки

³¹¹ Горбунов М., Кривчик П. Перші повоєнні роки. *Інженер-машинобудівник*. 1979. 7 грудня. С. 1.

ви родом? Що ти робив до війни? У яких військах ти служив? На якому фронті тобі довелося побувати? Де і як ти потрапив у полон?» Очевидці свідчать, що далеко не всі німці погоджувалися розмовляти зі студентами на теми, що практично нічого їм не давали, а лише роз'ястрували душу.

Німці пропрацювали на відновленні приміщень інституту до 1949 р., аж доки їх усіх не відправили «нах гаус».

Руїни центральної частини головного корпусу в 1944 р.
Вигляд з двору

Влітку 1945 р. відбувся перший повоєнний випуск інженерів. Їх було всього вісім чоловік. Вісім із дванадцяти, що вийшли на захист дипломних робіт. Четверо студентів навіть за режиму максимального сприяння з боку викладачів не змогли скласти державні іспити. Але все одно це була перемога, можливо невеличка, але перемога. Інститут був скоріше живий, аніж мертвий.

Навчальний процес у 1945 р. почався ще в напівзруйнованій будівлі. Аудиторіями служили в основному колишні коридори головного корпусу³¹², а також одноповерхові котеджі в глибині двору,

³¹² ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 12. Спр. 12. Арк. 105.

де, ще до війни, були побудовані гаражі та будиночки викладачів. Усе це стояло на території колишніх городів «машинки», територія яких через це значно скоротилася. Менша площа – менше продуктів, пропорція жорстока. В одному з таких будинків, як і до війни, розташувалась «тарганяча їдальня»³¹³, де можна було по талонах чогось поїсти гарячого. Талони, які отримували студенти, що працювали на будівництві, називались «УДП» (тобто «удостовереніє на дополнительное пітаніє»). Студенти, що осмілилися за роки війни, цю назву розшифровували по-своєму і, як на їхню думку, точніше: «Умремо днем пізніше». У ті тяжкі часи це було майже правильно, так як їжа була погана; і міські студенти зазвичай ходили напівголодні, а ті, хто жив у гуртожитку, і взагалі голодували. Проте за війну практично всі навчилися переносити голод мовчки й не жалітися про це на людях.

Раціон студента в голодні 1946–1947 роки виглядав приблизно так: вранці, виходячи з дому на навчання, студент пив чай зі шматочком хліба, в обід він отримував в інституті черпак баланди по талонах УДП, а вдома ввечері їв те, що бог пошле або приготує мати, якщо вона в нього була. Тим не менш порожні шлунки здебільшого позитивно впливали на тягу до навчання в поколінні наших дідів. Це часто був єдиний шлях, аби потім, колись, ці шлунки наповнити. У повоєнному Запоріжжі сорокових ще часто і надовго відключали електрострум, а більшість людей жили в комунальних квартирах та гуртожитках, освітлених лишень вогнями каганців, у жахливих побутових умовах. Аби відволіктись від усього цього, частина студентів почала культивувати «навчальний ескапізм». Таких називали «підірвані», вони «кидалися на навчання», просиджуючи над підручниками до глибокої ночі при каганці та свічках до тих пір, поки очі не закривалися від перенапруження і болю. Але спробуй ще поводитися в умовах 1945–1947 років.

Підручників з технічних дисциплін було мало, у книжкових магазинах Запоріжжя вони не продавалися. На навчальному абонементі

³¹³ У цьому ж приміщенні у повоєнні роки, в час вільний від прийому їжі, розташовувався за сумісництвом і студентський клуб.

Студентки й працівниці ЗАІ розбирають завали руїн інституту. 1944 р. інститутської бібліотеки підручники видавалися з розрахунку один на п'ятьох, у кращому випадку на трьох студентів. «Ведіть конспекти!» – відказували бібліотекарі й доценти найбільш настирливим. Але загальні зошити в канцелярських магазинах міста на 1946 р. теж ще не продавалися. Студенти вели конспекти в саморобних зошитах, зроблених самотужки з газет або сірого обгорткового паперу. Загальні зошити з'явилися лише в 1947 р., і це було справжнє свято для студенток «машинки», принаймні конспекти набули пристойного вигляду.

Водночас М. Говорову доводилося констатувати на прикладі безпосередніх спостережень, що інтелектуальний та культурний рівень післявоєнного студентства різко знизився порівняно з довоєнними часами.

На лекціях багато студентів, здебільшого ті, що прийшли в інститут після десятирічок, не слухали викладачів, не конспектували лекцій, балувалися, у кращому випадку читали художню літературу. Ледь животіюча школа в роки війни не змогла привчити їх ні до

концентрації уваги, ні до навчальної дисципліни, ні до елементарної поваги до знань, до праці викладача. Таких персонажів доценти «машинки» стали називати «баламутами». «Баламути» взагалі поводилися як діти, часто-густо діти недорікуваті. «Ну, чому ми на-

Група студентів та викладачів ЗІСГМ у дворі ЗІСГМ
(М. Говоров четвертий зліва у другому ряду). 1947 р.

бираємо зараз на перший курс усіх кого лише можемо це зрозуміло, – говорив М. Говоров на перекурах. – Але навіщо баламути ходять в інститут?»

Рятувало ситуацію те, що поряд з «баламутами» в аудиторіях спостерігалась й присутність «студентів-переростків», тобто молодих людей, навчання яких у «машинці» перервала війна і які тепер повертались відразу на другий, третій, а то і на четвертий курси. «Переростки» теж були схильні до «навчального есканізму», вони часто підробляли вечорами, даючи консультації з математики, опірмату, теоретичної механіки тощо. «Переростки» із задоволенням вчилися й були в добрих стосунках, майже на короткій нозі, з викладачами, особливо такими як М. Говоров, яких вони знали з довоєнного життя. Іноді доходило до справжньої чоловічої дружби. Кожен із «переростків» запросто міг влаштуватися робітником на завод, але

вони жертвували можливим заробітком задля свого майбутнього. М. Говоров та інші доценти розуміли ці тонкощі й цінували «переростків» за потяг до науки. А поряд із цими хлопцями на лавах сиділи відверті «баламути», яких годували забезпечені батьки і які вчилися ледве-ледве на «державну» трієчку, абияк, лишень заради престижного в ті часи диплому інженера. У 1947 р. М. Говорову з колегами з «переростків» вдалося вкомплектувати по одній групі на третьому та четвертому курсах й довести їх, якимось з горем навіпіл, до дипломування.

З 1946 р. Микола Олександрович став помічати, що студенти стали називати його «старим деканом», хоча йому було всього 47 років. Постарієш тут, коли на тебе весь час навалювалися одна за іншою все нові й нові проблеми та й серце, особливо після екстремальної евакуації 1941 р., хвилювало все більше. Наприклад, упродовж осені та зими 1945–1946 рр. інститут поповнювався студентами за рахунок демобілізованих солдатів, колишніх студентів. І в усіх цих людей були проблеми. Далеко не в усіх довоєнних студентів збереглися документи про те, що їх навчання було перерване у зв'язку з призовом до війська або евакуацією й влаштуванням на заводи. У зв'язку з цим декани вирішили дати можливість «старим» студентам, згідно з запитом деканату, давати підтвердження, що такий-то або така-то вчилась з ними й закінчили перший або другий курси ЗІСГМу. На базі цих довідок-підтверджень декан М. Говоров видавав документи, завірені печаткою, що підтверджували приналежність людини до колишніх студентів, за якими ті мали право продовжити навчання не те що в «машинці», а взагалі у будь-якому технічному вишні країни. Але, головне, такі люди мали право на демобілізацію з лав Радянської армії згідно з урядовим указом. Треба пам'ятати, що тов. Сталін зовсім на збирався проводити масову демобілізацію після закінчення Другої світової війни. Вона почалася поетапно тільки з 1947 р. Ну на цьому ґрунті й почалося. Були випадки, коли студенти, користуючись довірою декана, демобілізували за його допомогою з армії просто знайомих їм хлопців, які ніколи, ні в якій

«машинці» не вчилися. Специфічна публіка: ні КДБ, ні Берії ніхто не боявся, хоча тут десь уже відверто пахтіло й фінансовими вигодами. Потім за цими довідками на другий курс до «машинки» приходили то люди, що закінчили фельдшерську школу, то кухарі, то якісь пожежники. Як вони думали вчитися далі, то їх справа, аби лишень випорснути з казарми. І що тепер з ними робити? Таким людям, аби не сісти за ґрати, доводилося паралельно з основним навчанням осилювати ази вищої математики, нарисну геометрію та інші предмети, які й для бувалого студента вважалися складними. Один із студентів тих часів так пояснював ситуацію: «Це був напівголодний, невлаштований, сповнений надій і звершень, прекрасний і неповторний, веселий студентський час. У нас було все попереду, ми були молоді й тому нічого не боялись»³¹⁴.

Так, не боялися, хоча і проблем не вибувало. Наприклад, у багатьох із них у повоєнні роки починалося раптове раннє лісіння. Вік наче й невеликий, а студент уже напівлисий, а то і взагалі – голова як коліно. Щодо причин подібного явища, зараз, у наш час, важко говорити об'єктивно. Тоді лікарі просто відмахувалися на медоглядах і прийомах від подібних претензій молодих пацієнтів. Злисів та й годі, від цього не помирають! Не помирають, звичайно, але де ж вона краса молодецька?! Тоді у студенському середовищі ходило відразу кілька пояснень цього паскудного явища. Одні казали, що це наслідки перенесеного тифу, інші – недоїдання, зараз обов'язково згадали б про постійний стрес та екологічну обстановку. Але факт залишався фактом: у хвилястих студентських чубах та шевелюрах масово виникали залисини й лишаюваті прогалини, а студентські лоби росли не по днях, а просто по годинах, і зовсім не від надміру знань.

Дехто намагався боротися з проблемою. Казали, що в лазні після купання ні в якому разі не треба терти голову рушником, а лише промокувати волосся. Що треба мазати голову або борсучим жиром, або кукурудзяною олією, а де її взяти таку. Нічого не допомагало. Тоді студенти кинулися брити собі голови. Спонтанно виникали, як

³¹⁴ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 234.

М. Говоров (перший ряд, другий зліва) з групою випускників. 1946 р.

жартувала студентська братія, «клуби бритоголових». Та й практична користь від цього була, педикульозом хлопці хворіли набагато менше. Але був тут і свій нюанс: навіть по стриженій голові було видно, у кого з парубків густе волосся, а у кого – рідке.

Вважалося, для того, щоб набрати авторитету, то треба ходити на бокс, особливо якщо ти бритоголовий. У 1946 р. в інституті відновив свою роботу боксерський гурток, який працював тут ще в 1935–1941 роках. У нього були принципи й вимогливі конкуренти. Зовсім недалеко, на вул. залізничній, тренувалися сумнозвісні костоломи з товариства «Локомотив», що спуску в районі не давали нікому. Цікаво, що до боксерського гуртка брали не лише студентів, а й школярів-старшокласників з навколишніх запорізьких шкіл. Декани і деканати підтримували цю традицію: вважалося, що вже звиклі до інституту старшокласники охочіше прийдуть до нього вчитися найближчим часом. Схожі порядки в «машинці» згодом проросли і в інших гуртках за інтересами, зокрема у гуртку підводного плавання. Окрім боксерського, в інституті ще існували гуртки з волейболу, баскетболу та шахів. Опікувалося студентами та викладачами «машинки» у часи існування ЗАІ спортивне това-

риство «Торпедо». Зорганізовані ним студенти та викладачі змогли відновити спортивний майданчик у дворі інституту³¹⁵, кількість торпедівців в інституті досягала 250 осіб у різноманітних секціях³¹⁶.

Відвідування боксерського гуртка мало й цілком приземлену мету, бо допомагало вирішувати проблему захисту студентів від різноманістих міських злодіїв. У 1945–1949 роках Запоріжжя було буквально наповнене різного роду злодюгами: баригами, спекулянтами крупного й дрібного пошибу, шулерами-картярами, наперсточниками й просто пройдисвітами. Усі ці покидьки чудово пережили війну, зжилися з соціалістичною системою економіки та з комуністичною ідеологією. Злодії в ці роки панували, вони вважали себе господарями життя; людина, яка ходила запорізьким проспектом Леніна у новому костюмі, була або секретарем партії або «вором в законі». Злодійські мацаки буквально обплутали місто. На вокзалах і вулицях злодійська асоціація вистежувала й ловила недосвідчених довірливих простачків, типу студентів-баламутів чи студенток-комсомолок. Вона витягувала й виманювала в них гроші, речі й інші цінності під різними приводами: де шантажем, де обманом, де грою на співчутті, а найбільше – на азарті, за допомогою трьох карт або наперстків. Зграї подібних шахраїв орудували, як правило, на залізничних станціях, ринках, а в дні отримання стипендії їх було повно й біля «машинки». Злодії чудово знали, коли в інституті дають стипендію студентам, а коли зарплату викладачам. Цих падлюк було повно під парканами «міського саду», навпроти центрального входу до «машинки», а найбільш нахабні злодії, що не боялися навіть міліції, прилаштовувалися прямо біля входів до автомеханічного та педагогічного інститутів.

Важливу роль у цій історії грала близькість «машинки», з одного боку, до вокзалу Запоріжжя-2, а з іншого – до ринку Анголенко, звідки ці покидьки, як правило, й вигулькували. Загалом, «надуванство» мало наступний вигляд. Шулер-банкомет сидів під парканом навпроти головного входу до інституту, тренуваними рухами

³¹⁵ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 12. Спр. 12. Арк. 126.

³¹⁶ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 12. Спр. 12. Арк. 127.

вивертав собі повіки й, блимаючи білками, наче сліпець, починав метати карти горланячи: «– Червона виграє, чорна програє! Навались, навались, в кого гроші завелись!» Трое-четверо його пособників крутилися навколо удаваного сліпого й починали хвалитися, скільки й хто тільки-но виграв, а перехожому, що випадково міг вгадати карту, забалакували зуби й не давали можливості піти, пока він не спускав усі гроші, а бажано і речі. При всій відвертості злодійського інсценування, навкруги цих компаній завжди збирався натовп неспокушених бовдурів. Для студентів-технарів там наче медом було намазано: їх оббирали одного за іншим, а нові все підходили й підходили з аудиторій. Історики визнають: століття назад люди були надзвичайно наївними порівняно з нашими хайтековими часами.

Дурили студентів майстерно. Тут можна було побачити, як, наприклад, підставний мужичок просив у банкомета, щоб у нього не забирали останніх чобіт, які він тільки-но програв. Відразу ж у натовпі знаходився «благородний» мужик, що відразу відігравав чоботи й повертав їх постраждалому. А потім зопалу «вигравав» ще 300 крб., які демонстративно клав собі до кишені. Та й «сліпий» банкомет працював професійно. У стороннього глядача, що витріщався за розкладкою трьох карт й швидкими рухами шулера, з'являлася тверда впевненість, що він обов'язково вгадає, де ляже червона карта. Як відомо, апетит приходить під час їжі, а азарт – під час гри. А закінчувалося все одним: «Я подумав про те, що не завадило б мені до стипендії прибавити ще стільки ж... Я... про себе мріяв, що пограю з цими пройдами, добавлю, може навіть вдвою свій капітал, й тоді моїм батькам не потрібно буде брати у борг у знайомих... Я наважився і... наче у вир, кинувся з головою до гри...»³¹⁷

Умови навчання в 1944–1947 роках були екстремальними. Ось як описують звичну лекцію в лютому 1946 р.: «В холодних, ледве нагрітих коридорах-класах, пускаючи з рота пару, я із захоптом слухав і конспектував лекції Говорова з «деталі машин», час від часу поглядаючи на [NN], що сиділа неподалік з подружками й

³¹⁷ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 232.

посміхалася мені у відповідь. Її погляди у відповідь зігрівали мене, проникали в душу, і я навіть не помічав холоду. А повітря у приміщенні падало до досить низьких температур. Коли ми заходили вранці на лекції, столи й стільці часто були вкриті інієм.

Одного разу на першу пару... спізнилася Галочка Страхова. Запихавшись, вона вскочила в аудиторію й зупинилася, зникновівши біля порогу... Викладач теормеха, подивився на студентку й вказав їй на вільне місце. Галочка мило посміхнулася і швидким кроком переможця пішла до вказаного місця. Вона кинула на стіл портфель, звичним рухом скинула пальто, потім дещо задрагла спідничку, присіла й... тут же підскочила, наче вжалена, з криком «Ах, ах!», оглядаючись на стілець. На вкритому інеем сидінні залишився жмуток ниток від примерзлих до нього трусиків потерпілої. Здивований В. Мартиненко, відірвавшись від дошки, підняв на лоба окуляри, і в нерозумінні оглядав то себе, то аудиторію, не розуміючи, чим викликаний зненацька цей гомеричний регіт»³¹⁸.

Микола Говоров у 1946 р.

У повоєнні роки серед студентів часто спостерігалися прояви взаємодопомоги. Наприклад, студенти, у яких були можливості для прийому гостей, влаштовували «групові» або «хорові заняття» – своєрідний радянський аналог традиційних українських вечорниць. Ті студенти, у яких або їхніх батьків були власні квартири в місті, щоденно запрошували до себе в гості своїх друзів з інституту, по шість-сім чоловік одночасно. Аргументація для батьків була досить потужною – збираємося вчитися в умовах загальної нестачі підручників. Іноді подібні заняття продовжувалися до глибокої ночі. Ці «групові заняття» загалом цілком себе виправдовували, хоча книжок у цих компаніях якраз було цілком вдосталь. Важливим фактором

³¹⁸ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 234.

занять було й те, що предмети вивчалися за найбільш «вдалими» конспектами. Тоді, вечорами, на квартирах, студенти із студентками встигали й повчитися, й позалицятися. Хлопці взагалі були нарозхват: студентів не вистачало на всіх, навіть най-

більш плюгавий студентик в умовах 1946 р. розглядався як цілком пристойний наречений.

Бувало, що «хорові заняття» сприяли створенню постійних шабашних, або халтурних бригад. Чимало студентів повоєнних часів паралельно з навчанням займалися халтурою /побічним заробітком/, аби звести кінці з кінцями, хоча законодавство СРСР дивилося на подібні речі косо. Подібні речі не особливо-то й приховувалися від деканатів, і декани дивилися на них через пальці. Їсти-то всім хочеться. Наприклад, збившись у групи по троє-четверо, студенти підпрягалися розробляти пристрої для механічного цеху заводу «Комунар»³¹⁹. Завод був зовсім не проти подібної допомоги. Сторони підписували трудову угоду й, наприклад, за два тижні справлялися з роботою, завдяки методиці «мозкового штурму».

Тим більше, у 1947 р. вийшла Постанова уряду СРСР про інвентаризацію та оцінку всіх основних фондів, зокрема й отриманих по репараціях з Німеччини, Японії та Італії. Для студентів старших

Заліковка 1946 р. з підписом декана Говорова

³¹⁹ «Комунар» – в 1923 р. колишній завод сільськогосподарських машин Абрама Копя перейменований в «Комунар». При цьому напрям діяльності підприємства зберігся з урахуванням появи нової сільськогосподарської техніки – тракторів, прицепних сільськогосподарських комбайнів тощо. Зокрема, на заводі з 1934 р. випускався перший радянський зернозбиральний комбайн «Комунар». У 1961 р. завод «Комунар» перейменовано на «Запорізький автомобільний завод» /ЗАЗ/.

курсів «машинки» це була просто манна небесна, казкова халтура. Студенти кучкувалися по троє-п'ятеро у «кооператив» або «фірму» задля паспортизації, наприклад, металорізальних верстатів на заводі «Сільмаш» у Гуляйполі. На батьківщині Батька Махна «фірма» підписувала трудову угоду з дирекцією заводу. Тут було важливо мати на балансі людину з гарним знанням німецької мови, бо треба перекладати документи. Виконавши таку роботу, можна було отримати 15 000 крб., величезні по студентських мірках гроші. З виданого авансу студенти-халтурники наперед розплачувалися за готель, купували фотоматеріали, туш, фарби, стосик чистого паперу і заздалегідь замовляли бланки техпаспортів у запорізькій типографії³²⁰. Працювати доводилось багато. Студенти мали спочатку розібрати верстати, скласти кінематичні схеми, розфарбувати їх, сфотографувати верстати, їхні вузли й заповнити текстовий матеріал у бланках. Працювати доводилося весь день, день у день. У результаті всього цього студенти виконували паспортизацію в тижневий термін, розплачувалися із субпідрядниками й, напхавши кишені по 3000 крб. на брата, їхали до Запоріжжя. Таких пропозицій щодо паспортизації різноманітних дрібних підприємств, сільських МТС, мехмайстерень була маса – тільки не лови гав.

³²⁰

Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 250.

ФІНАЛ

Поряд із цим, коли ледве-ледве вдалося відбудувати корпуси «машинки», студентів почали знову, як і до війни, вивозити на сільгоспроботи. Гнітюче враження на декана М. Говорова справив візит до с. Біленьке Запорізького району, де ще з 1945 р. на виділених 100 га землі було організовано підсобне господарство ЗІСГМу³²¹. Літо 1947 року, так само, як і попереднє, було засушливим і неврожайним. Багато хто із запорізьких селян будь-якими шляхами, хто як міг, кидав домівки і йшов до міста, намагаючись таким чином урятуватися від «голодовки». У місті, працюючи на заводі або на його відбудові, можна було щось заробити собі на харч і навіть підтримати родичів, що залишилися в селі. У Запоріжжі всюди (чи то на стінах, чи то на дошках оголошень) висіли оголошення про те, що терміново потрібні робочі руки, особливо молоді. Новоприбулих селяків охоче приймали на заводи, селили в гуртожитки, навчали, видавали паспорти, продовольчі картки. Сімейні через деякий час могли навіть претендувати на квартиру. У селах же голодували, різали останню скотину, наглухо забивали дошками хрест-нахрест вікна й двері хатин, тікаючи до міста від голодної смерті.

Але були й радісні моменти. Влітку 1947 року дніпровські пляжі, що почали називатися відповідно «Шкільним» та «Студентським» і лежали по обидва боки великої ріки, стали найбільш популярними місцями зборів та спілкування студентів. За свідченнями професора Г. Шаповалова, «Студентський пляж» отримав свою назву, тому що, як тільки-но він виник, туди із занять масово стали тікати студенти. Прямо по вулиці Леппіка /Дніпровій/ вниз, вниз – і ти вже на пляжі. А виник пляж лише в 1945–1946 рр., коли під час робіт із поглиблення дніпрового фарватеру на берег біля парку «Дубовий

³²¹ Горбунов М., Кривчик П. Перші повоєнні роки. Інженер-машинобудівник. 1979. 7 грудня. С. 1.

гай» вивернули сотні тонн гарного піску. Навпроти нього, на березі о. Хортиця знаходився «Шкільний пляж». Він називався так, тому що туди для купання на неглибокому тутечки Дніпрі зі шкіл автобусами возили купатися піонерів та комсомольців; і тут їм було важко утопитися на міліні.

Отже, на цих чудових пляжах купалися, дізнавалися останні новини, читали, дискутували на наукові теми, грали в карти, шахи, волейбол. Субкультура повоєнного українського студентства була своєрідна і дико еkleктична. Наприклад, студенти часто прямо на пляжі розігрували напівдіотські сценки й знімали їх на фотоплівку «для історії»³²². Або співали та складали саморобні авторські пісеньки. Проте це не була знаменита в 60-ті роки ХХ ст. «авторська пісня». До неї ще треба було дорости. У 40-ві роки співали здебільшого блюз-нірські тексти з частим уживанням обценної лексики, яка запросто вживалася прямо при студентках, і які зовсім не були проти цього. Деякі з цих пісень стали своєрідними студентськими «позивними». Студенти співали ці пісні, повертаючись уночі з «Дубового гаю» після танців, й горланили літнім днем, йдучи пішки на пляж. Найбільш популярною пісенькою був «Джон – скривавлене яйце»³²³. Але особливо лякатися не варто, свідомість студентів завжди була біполярною. Подібний репертуар вживався в студентських головах з проявами захоплення відверто елітарною культурою.

Так на літній сезон 1947 року з великою концертною програмою до Запоріжжя прибув Державний симфонічний оркестр УРСР під керівництвом Натана Рахліна /1905–1979/, одного з кращих радянських диригентів. Оркестр давав концерти по всьому місту, де тільки були зали і сцени: у театрі «Металіст», у ПК ім. Т. Шевченко, на естраді «Дубового гаю» та в інших місцях. Нагадаємо читачеві, що театр ім. В. Магара /Щорса/ і концертний зал ім. Глінки тільки-но почали будуватися, а відкрилися вони лише в 1953 р. Видатні музиканти

³²² Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 236.

³²³ «Океан шумить похмуро // Гучно хлюпає вода // Хвилями несеться шхуна // «Чорноморська п...а» // Капітан на дивній шхуні – // Джон Скривавлене Яйце. // Наче ж...а носорога. // Капітанове лице...». Ну й так далі, в тому самому дусі /Авт. кол./.

не перебирали приміщеннями. Невеликі, іноді навіть убогі, обдерті зали з поганою акустикою не заважали майстрам. Студенти ходили за ними всюди, з насолодою слухаючи класичну музику. А, виходячи на вулицю, заводили пісеньку про «капітана Джона», «Мурку», «Бригантину» тощо.

Останній випуск декана Говорова. 1949 р.

З 1947 р. вже хворому декану довелося домовлятися про виробничу практику для студентів IV курсу ЗАМІ. Частина з них їхала до Росії, у місто Горький (Нижній Новгород) на автомобільний завод, частина – до Харкова на тракторний завод (ХТЗ), частина – до Дніпропетровська на завод сільськогосподарських машин ім. К. Ворошилова. Ректор Бодзич, знаючи про статусність говорівського брата, щоразу то просив, то майже вимагав, аби М. Говоров якось «продавив» стажування студентів у Москві. Річ у тому, що проведення виробничої практики в столиці вважалося ознакою першосортності

серед післявоєнних українських вишів, та й викладачам можна було поїхати до Москви як студентський ескорт. Задіявши «старі зв'язки», Микола Олександрович таки організував студентам виробничу практику на автомобільному заводі імені Сталіна /ЗІС/³²⁴. Але до Москви їхали тільки ті, хто мав де зупинитися; гуртожиток у столиці практикантам не надавався, Москва, як усі знають, ніколи не була гуртовою. Московська група вважалася елітною, але М. Говоров їхати зі студентами не захотів за станом здоров'я. Тому практикантів очолив ще відносно молодий викладач, спеціаліст у зварювальній справі й техніці безпеки Борис Ліщинський.

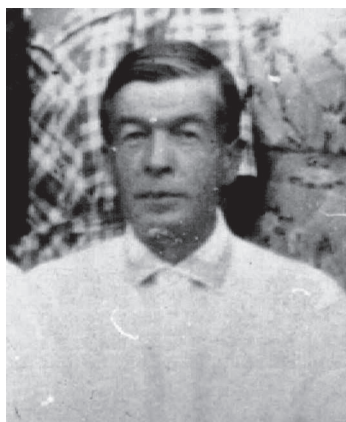
Добродій Б. Ліщинський став в інституті своєрідною заміною славнозвісного Леонова. Студенти із задоволенням слухали його лекції, які він розбавляв веселими анекдотами, якщо бачив, що студенти заморилися його слухати.

Поїздка до Москви планувалась на тривалий період: з початку грудня 1947 по березень 1948 року³²⁵. Усі запорізькі студенти прискіпливо до неї готувалися, тим більше, що Новий рік їм доводилося зустрічати в столиці. Морозним грудневим ранком потяг з практикантами прибув на Курський вокзал. На пероні студентів уже чекав натовп московських родичів, які розібрали провінціалів і розвезли їх по своїх кутках. Через день, у понеділок, їм треба було явитися на автозавод. Згідно з отриманими в деканаті інструкціями кожен із них напередодні мав сходити до перукарні, постригтися й поголитися, аби представити свій інститут у столиці з найкращого боку. Усім їм в деканаті було дано секретне завдання. Треба було добути креслення. Саме за побаченими і вивченими на ЗіСі кресленнями студенти на останньому курсі робили потім свої курсові проекти. Говоров М. О. та Ілляшенко В. П., що придумали цю комбінацію, залишилися задоволеними.

³²⁴ ЗІС (Завод імені Сталіна /1931–1956/, з 1956 р. – Завод імені Ліхачова) – перше автомобілебудівне підприємство в Російській імперії та СРСР, засноване як «Товариство на паях автомобільного Московського товариства» в 1916 р. У 2013 р. підприємство припинило збирання автомобілів. У 2020 р. ЗІЛ як автомобілебудівне підприємство було повністю ліквідовано, а його територія передана під забудову.

³²⁵ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 12. Спр. 29. Арк. 25.

А ще студенти «машинки» сміялися з конфіскаційної грошової реформи грудня 1947 року. Сміялися, тому що студенти – це бідний народ, втрачати їм було абсолютно нічого. Як жартували тоді, єдине що мали студенти, це невеличкий багаж знань і «хвості». Але, як відомо, багаж цей – самий легкий, і девальвація на нього не розповсюджувалася, а за «хвості» студентські нічого не купиш, і не продаси. Ми вже згадували, що викладачі довоєнних часів були досить заможними людьми, бо тов. Ста-

Микола Говоров в 1948 р.

лін «високо підняв авторитет радянського інженера». Так-от, після Другої світової війни він його опустив. Доценти з професорами теж стали бідними, як і студенти. Деякі артефакти старих часів із професорсько-викладацького стану, намагаючись зберегти нажиті ще в 30-ті роки статки, метались у паніці, не знаючи, куди і як вигідно помістити гроші. Дехто скуповував усе, що потрапляло під руку, дехто клав гроші в ощадкасу на підставних осіб. Там можна було зробити вклад лише на суму не більше 3000 крб. По кафедрах та курилках ходили неймовірні та неправдоподібні чутки з приводу реформи. Сам Микола Олександрович був спокійним наче слон: постійно очікуючи на прихід гебістів по свою душу, він не особливо робив заощадження, по-філософськи переживаючи цю халепу і лишень співчуваючи більш заможним колегам.

У теплий сезон, вечорами, навпроти руїн головного корпусу «машинки», починаючи з 1948 року, зародилося масштабне гульбисько. До речі, у повоєнному Запоріжжі танці на танцмайданчиках ще проходили під духовий оркестр. Коли Микола Олександрович, бувало, затримувався в деканаті до вечора, то часто слухав духову музику, виходячи на ґанок або смалячи папіроси на лавочках міського саду. Він взагалі полюбляв у цей час давати колегам та студентам поради типу

«поспішай повільно». Вечорами у всіх парках міста починали збиратися молодіжні збіговиська. Це не була вже традиційна українська сільська «вулиця», скоріше це вже було те, що у 80-ті роки XX ст. назвуть «тусовками». Під вечір, у сутінках, молоді люди підтягувалися до танцмайданчиків.

Студенти «машинки», навіть ті, що мешкали на околицях міста, переважно збиралися до «міськсаду». Старий міський сад, що офіційно за радянських часів називався «парком імені Івана Франка», був тоді по периметру огорожений високим ажурним металевим парканом із привареними до нього зробленими з арматури серпами, молотками та п'ятикутними зорями. У парку вже встигли поставити статуї танкіста, комсомолки, піонера та власне Івана Франка. Залишалися тут і пара античних бюстів ще з царським часів. За вхід на

Відбудована машинка з неповністю заскленими вікнами. 1949 р.

танцмайданчик, до естради, а то і самого парку, якщо на його території проводився якийсь захід (феєрверк або циркова вистава), треба було брати квиток. Останнє студенти «машинки» принципово робити відмовлялися, бо, по-перше, вважали парк «своїм», а по-друге, скидок на студентський квиток тоді ще ніхто не робив. Студенти, навіть колишні офіцери, переможці в Другій світовій війні, лізли на територію парку разом із усілякою шпаною через огорожу, спираючись ботами на орнаменти паркану.

Опівночі ворота «міськсаду» замикалися, і життя наче завмирало тут до наступного вечора. Одноногий сторож, випустивши в місто публіку, що вволю нагулялася, вішав замок і відправлявся спати

в свою халабуду, вважаючи всі свої обов'язки виконаними. Але в парку завжди спеціально залишалися люди, що замків не боялися, життя в цій зоні завмирало тільки умовно. Пари давно закоханих, і пари, що тільки-но познайомилися на танцях, сиділи на віддальних лавочках, кублилися в алеях; студенти ховалися і випивали в кущах. Про те, як вилізти із закритого парку, люди якось не замислювалися; це вам не сьогоднішні часи. Для закоханих студентів і студенток, а також для таких, що «зірвалися з цепу», не існувало ні часу, ні простору; годин вони точно не відчували. Знахабнілі студенти після офіційного закриття парку вичікували, поки сторож зачиниться в себе, і знову виходили на танцмайданчик. Його забетонована поверхня, відполірована до блиску студентськими підшвами, знову гула під акомпанемент принесеної гітари або баяна. Молодь продовжувала танці при світлі місяця, а потім лізла з диким реготом і вереском кататися на дитячі гойдалки та каруселі. Почувши подібні звуки, сторож сидів у своєму прихалабку тихо, наче миша під віником. Та й міліція, відверто, дивилася на подібні неподобства крізь пальці.

Студенти тим часом зсовували паркові лави й починали по черзі розповідати анекдоти й веселі студентські історії різних часів, які буцімто сталися коли-небудь у інституті. Як згадують очевидці цих посиденьок, це був чистої води студентський фольклор, кришталева брехня, встановити авторів якого/якої було неможливо ні тоді, ні зараз. Зрештою, вволю начесавши язика, уже перед ранком студенти складали лавки одну на одну, перелізали по цій барикаді через паркан³²⁶ й розходилися по домівках. А через три години вже приходили в «машинку» на першу понедількову пару. Отакі-то люди жили наприкінці сорокових у місті Запоріжжі – багатирі, не ви!

³²⁶ Решітчатий паркан навколо «Парку ім. І. Франка» знесений за наказом головного архітектора м. Запоріжжя Василевського Сергія Петровича (1917–1999) на початку 60-х років ХХ ст., коли також демонтовано й решітчатий паркан біля фасаду НУ «Запорізька політехніка». Ця боротьба з парканами та загорожами в центрі міста пов'язувалася з підготовкою до настання комуністичного суспільства, прихід якого був запланований на 1981 р. Такі архітектурні елементи, як, наприклад, високі паркани або ворота при вході до житлових дворів, що закривалися двірниками на ніч, вважалися такими, що суперечать засадам комуністичного співжиття.

20 вересня 1947 р. Запорізький автомеханічний інститут /ЗАМІ/ перейменовано знову на ЗІСГМ, по-російськи це звучало як «ЗИСХМ» і студенти охрестили його «зісхам». Так що жаргонне словечко «хам» наприкінці 40-х – 50-х років означало в місті не інакше, як студента «машинки», а відповідно «хами» – те саме, тільки у множині.

Студенти п'ятого курсу опісля зимової сесії мали ще з'їздити на переддипломну практику, написати й захистити дипломну роботу, і після цього назавжди залишити рідний інститут. Багато з них проходили переддипломну практику на запорізькому заводі «Комунар», де на кінець 40-х практично все керівництво складалося з випускників «машинки». Дипломні завдання були приблизно такі: «Спроекувати завод з випуску запасних частин до комбайнів «Сталінець-6» в кількості 500 000 шт., механічний цех для обробки запчастин до молотилки комбайна, та розробити в цеху поточну лінію для виготовлення хедеру».

Інша частина студентів проходила переддипломну практику у Дніпропетровську на комбайновому заводі. І це була проблема, бо із Запоріжжя до Дніпропетровська й назад курсували у перші післявоєнні роки тільки маленькі 18-місні, старенькі автобуси ГАЗ, майже так, як зараз на цьому маршруті мотаються маршрутки-«мерседеси». Ці автобуси не опалювалися і тріщали по всіх швах на кожній баюрі вузької, викладеної бруківкою траси. Це ще була «стара траса» із Запоріжжя на Дніпро, «нову» якраз у цей час будували німецькі військовополонені. Крізь купу щілин до автобуса, що їхав до «губернії» три, а то й чотири години, задував вітер, проскакували сніжинки та краплі дощу. У такій «будці на колесах» студенти і їхні викладачі-куратори мусили їздити до Дніпропетровська на виробничу практику. Маса людей застуджувалася і хворіла.

Як правило, ректори інститутів не особливо навантажують себе викладанням навчальних дисциплін. Так собі, лишень для проформи. Новий ректор «машинки» М. Бодзич вибрав собі предмет «Допуски і посадки», з чим студентам явно не щастило. Ректор із зовнішністю «гладкого важковаговика» був непоганим організатором

і адміністратором, але не мав ніяких педагогічних здібностей, і став грозою студентів у поганому значенні цього слова. «До того ж, він слабо знав свою дисципліну, а може бути, і знав, але мав погану пам'ять, часто плутався сам й плутав нас. Тому, пояснюючи, він боявся відійти від столу, де лежав конспект, більше ніж на п'ять секунд і далі, чим на один метр. Слухати нудні лекції Бодзича було мукою, а не відвідувати лекції самого ректора... вважалося верхом вільнодумства... Бодзич був тупою, підступною людиною. Бог обділив його талантом, а сатана наділив мстивістю та підступністю. Наш ректор, знав, як і коли можливо насолити студенту-невдасі. Він підбирав для цього самий підходящий момент – розподілення по місцям самостійної роботи...»³²⁷.

Так, розподілення молодих інженерів по закінченні «зісхаму» було надзвичайно важливим моментом і в їхньому житті, і в житті інституту. Проходило воно восени, на спеціальній комісії. М. Говоров завів тут такий порядок, що дуже нагадував Константинівське артилерійське училище. Людей викликали «на комісію» відповідно до їх успішності. Першими – відмінників. Потім – хорошистів, а «баламутів» – в останню чергу. Кращими місцями на розподіл вважалися місця в м. Запоріжжі, але їх було небагато, не більше 20 %. На них, як правило, претендували сталінські стипендіати, студенти-інваліди, яких вистачало після війни, та вагітні студентки. Трохи виділялося місць на Дніпропетровськ, на які претендували вже «звичайні відмінники» і так звані «жонатки» /одружені студенти/. Розривати навіпіл молоду родину вважалося негарно навіть у сталінські часи. Але це ще не була навіть половина. Упродовж 1947–1949 рр. більшість місць роботи припадали на російську глибинку. І це ще непогано, якщо вам запропонують Калузький завод транспортного машинобудування чи Подольський машинобудівний завод, здебільшого були вакансії на всім осточортілий Алтай, у Сибір та на Далекий Схід.

Проте, відправляючи запорізьких студентів на край світу, ректорат і деканати намагалися бути з ними максимально дипломатичними. Начальство боялося скандалів. А скандал це був тоді, коли студент,

³²⁷ Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків, 2010. С. 249.

почувши про Комсомольськ-на-Амурі, відмовлявся підписуватися під призначенням на обов'язкове місце роботи. Такі випадки були не часто, але все-таки траплялися. Ніхто бунтівного студента до КДБ не забирав, але диплом студента-інженера треба було анулювати, його вищу освіту визнати недійсною, а комісія і ректорат визнавалися міністерськими чиновниками такими, що не справилися із покладеними на них державою і партією дорученнями. Тому, траплялося, що проблемних студентів обходжували як наречених, доводячи останнім, що їм, у принципі, навіть повезло побачити велику ріку Амур й гірську систему Тянь-Шаня.

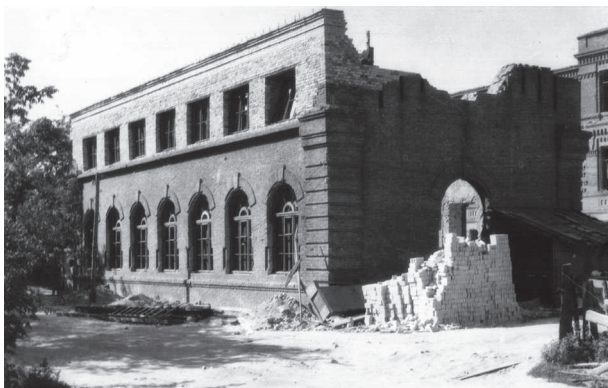
Робочий день декана Говорова М. О. в 1944–1949 рр. виглядав приблизно так. Зранку йшла навчальна робота зі студентами і не скільки в аудиторіях інституту, як у його коридорах, де стояли саморобні столи і лектори тихими голосами, наче паламарі, аби не заважати один-одному, втокмачували знання в студентські голови. Заняття проводилися і надворі в «приміщеннях барачного типу», тобто прямо в інститутському сараї-складі. Там Микола Олександрович, читаючи лекцію, ходив між будівельних матеріалів і господарського мотлоху, де бігали зграї мишей та пацюків, а студенти сиділи на дошках, спертих на підставки з битої цегли.

З обіду по інституту скрізь здіймався лемент, бо студенти із студентками та страшною лайкою починали тягати, пиляти й рубати дрова на інститутському дворі, аби зранку можна було натопити інститутські грубки в аудиторіях. Паралельно цьому починався щоденний процес відновлення інститутських аудиторій спеціальними будівельними студбригадами, за якими потрібен був суворий нагляд. «Золотим фондом» інституту було, придбане з великими труднощами, віконне скло. Так як на всі вікна скла спочатку точно не вистачало, то склили по одному–двоє вікон в аудиторії, а інші просто забивали дошками до отримання нової порції шибок³²⁸.

За розповідями першого директора Музею історії ЗМІ Б. Гордєєва, у дворі відновлюваного інституту з 1945 р. було вирішено по-

³²⁸ Горбунов М., Кривчик П. Перші повоєнні роки. Інженер-машинобудівник. 1979. 7 грудня. С. 2.

садити невеликий парк із різних видів декоративних дерев, під кронами яких студенти майбутніх десятиліть колись могли б відпочивати на перервах між лекціями та опісля них³²⁹. Проте студентам сорокових

Гімнастичний павільйон перед початком відбудови.
1949 р.

у тіні паркових дерев сидіти точно не випадало, та й деревам, аби дати необхідну тінь, ще треба було рости кілька десятиліть, не менше. Тому за деревами наглядали погано, і майже всі вони засохли в наступні кілька років, а простір між ними був завалений битою цеглою, дошками й черепицею. Проте, бог не без милості, і з тих «воєнних дерев» до нашого часу дожив таки один дуб, що і зараз височіє у дворі НУ «Запорізька політехніка», неподалік від трансформаторної. При цьому слід зазначити, що знаменитий «Дуб знань», що ріс за гімнастичним павільйоном, вельми постраждав від радянських бомбардувань у жовтні 1943 р. На нього завалилися уламки стін другого поверху, які сильно пошкодили гілля та стовбур, так що під час відновлення головного корпусу архітектор Г. Вегман³³⁰

³²⁹ На літо 1946 р. офіційно прозвітовано про посадку на території ЗАІ 250 дерев та 500 кущів (Висоцька Н. І. Відновлення діяльності «машинки» [нині – ЗНТУ] у повоєнний період. Музейний вісник. 2011. № 11/2. С. 206.).

³³⁰ Вегман Георгій Густавович (1899–1973) – видатний радянський архітектор-конструктор, теоретик архітектури, німець за походженням. Нар. в м. Севастополь, навчався у Московському реальному Михайлівському училищі. Вищу освіту здобув, навчаючись одночасно у двох навчальних закладах: з 1918 р. у Вільних художніх майстернях (з 1920 – ВХУТЕМАЙС), з 1920 р. – в Московському політехнічному інституті. У 30-х рр. був старшим архітектором Гіпромста – майстерні Мосради. У 1936–1937 рр. проектував Ікшинський гідровузол каналу Москва – Волга. У 1944 р. репресований як особа німецької національності та направлений на роботу до Харківської філії Міськбудпроекту, де працював до 1970 р. З 1964 р. – викладач Харківського інституту інженерів комунального будівництва. У 1944–1950 рр. займався проблемами відновлення міської забудови м. Запоріжжя.

наказав його спиляти. І от цей новий дубок перші повоєнні студенти, явно натякаючи на свій низький освітній рівень і його непоказний вигляд, заради сміху прозвали «новим дубом знань» («Який дуб, такі й знання!»), і ця гучна назва легендарного дерева ходила між студентами до 70-х рр. XX ст. аж поки якось потихеньку не забулася.

І знову, як і в евакуації, студентам не вистачало підручників. Бібліотека, яка щойно відновила свою роботу, поповнювала свій

Микола Говоров та ректор Мануїл Бодзич з випускниками. 1948 р.

фонд поки що тільки за рахунок дарунків з боку викладачів та студентів. Як не дивно, але частина довоєнних фондів бібліотеки якимось дивом змогла вціліти під час окупації і визволення, зокрема 446 томів художньої літератури³³¹.

Упродовж 1944–1949 рр. М. Говоров паралельно з посадою декана продовжував очолювати кафедру «Деталі машин» Запорізького автомеханічного інституту НКСМ і зміг побачити картину повної відбудови інституту, якому він фактично присвятив все своє життя. Навесні 1949 р. він також був призначений заступником ректора з

³³¹ ДАЗО. Ф. Р. 928. Оп. 12. Спр. 29. Арк. 113.

Останнє прижиттєве фото
М.Говорова. 1949 р.

наукової та з навчальної роботи, тобто знову став другою людиною в інституті.

У недільний день, 7 листопада 1949 року, вдень відбувши обов'язкову участь у Жовтневій демонстрації, Микола Олександрович вирішив вирушити дружину й пішов з нею до міського саду подивитися на феєрверк. Феєрверки тут влаштовували завжди, ще з царських часів. Наступного дня, 8 листопада 1949 р., знову треба було йти до інституту.

На цей день було заплановано урочисте відкриття відремонтованого будинку-гуртожитку для 28 викладачів та їх родин (сьогоднішній адміністративний корпус НУ «Запорізька політехніка»)³³².

Але на це торжество декан М. Говоров прийти не зміг, а 7 листопада 1949 р. він побачив останній у своєму житті феєрверк, що наче символізував закінчення відбудови «машинки». Спостерігаючи його, Микола Олександрович присів на садову лавку і помер від інсульту, викликаного, як переказували колеги зі слів лікарів, «злоякісною гіпертонічною хворобою серця». Зазначимо, що через чотири роки від цієї ж прикrostі, що схоже була спадковою, помер і його ушавлений старший брат³³³. Останній, за переказами, пропонував прислати людей, аби вивезти тіло улюбленого брата до Москви. Там, на знаменитому Новодівичому кладовищі, маршал Л. Говоров хотів зробити щось на кшталт родового цвинтаря.

Але дружина покійного відмовила маршалові, з яким завжди була в напружених стосунках, і Микола Говоров був похований на

³³² Висоцька Н. І. Відновлення діяльності «машинки» [нині – ЗНТУ] у повоєнний період. Музейний вісник. 2011. № 11/2. С. 208.

³³³ Ймовірно, що і їхній батько, Олександр Говоров, у 1920 р., помер саме від подібної причини.

Першотравневому (Південному) кладовищі міста Запоріжжя. Передчасна смерть декана глибоко вразила його студентів та колег, завідування кафедрою «Деталі машин» після смерті М. Говорова взяв на себе особисто ректор М. Бодзич. Механіко-технологічний деканат по смерті М. Говорова взагалі розформували.

У подальшому за могилою декана будуть доглядати його дружина та племінники. Микола Олександрович Говоров, звичайно ж, зробив великий внесок у розвиток вищої технічної освіти України, технологічний розвиток регіону і зарекомендував себе як значний організатор підготовки інженерних кадрів. Усе це правильно, і все це було, але все це не є головним. Набагато важливішим у житті М. Говорова те, що його життя є неабияким прикладом стратегії виживання інтелектуала в революційну добу та в епоху раннього СРСР. Прожити ці часи й не «набратися гріха» було надзвичайно важким завданням, порівнянним хіба що з необхідністю пройтись по лезу ножа або проскочити поміж дощових крапель. Але нам здається, що наш декан таки зміг утнути щось подібне, а тому його життєпис, сповнений пригод, випробувань і зустрічей із цікавими людьми, стане в пригоді й представникам нових поколінь студентів та науковців нашої країни.

Ми вважаємо, що життєва траєкторія М. Говорова є яскравим прикладом індивідуальної стратегії виживання та самореалізації інтелегента в умовах масштабних суспільно-політичних катаклізмів. Його участь у революційних подіях 1917–1920 рр., служба в різних військово-політичних формуваннях, зокрема в антирадянських арміях, а згодом – перехід на бік радянської влади, свідчать про складність морального вибору та необхідність адаптації до нових історичних реалій. Встановлено, що подібні трансформації не були винятковими для представників інтелігенції того часу, однак у випадку М. Говорова вони набувають особливої виразності та драматизму.

Авторами з'ясовано значну роль М. Говорова у становленні та розвитку вищої технічної освіти в Запорізькому регіоні. Його діяльність як викладача, організатора навчального процесу, декана

факультету та завідувача кафедри сприяла формуванню інституційних засад функціонування Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування, сучасного Національного університету «Запорізька політехніка». Внесок М. Говорова полягав не лише у викладацькій роботі, але й у створенні кадрового потенціалу, впровадженні нових навчальних підходів та забезпеченні стабільності функціонування закладу в умовах постійних криз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архіви:

- Архів Елабузького Музею-Заповідника (АЕМЗ). Ф. 2.
Архів Музею наукового прогресу НУ «Запорізька політехніка» (АМНП). Ф. 1., Ф. 2.
Державний архів Алтайського краю (ДААК). Ф. Р. 255.
Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. 6., Ф. 102., Ф. Р. 928, Ф. Р. 929, Ф. 1144.
Російський державний архів економіки (РДАЕ). Ф. 432.
Російський державний воєнний архів (РДВА). Ф. 7., Ф. 37963., Ф. 37976., Ф. 39499., Ф. 39624., Ф. 39890., Ф. 40215.
Російський центр зберігання історичних документів новітньої історії (РЦЗІДНІ). Ф. 8080, Ф. 8090.

Газети:

- Більшовик Запоріжжя. 1946. 13 жовтня.
Інженер-машинобудівник. 1979. 7 грудня, 1985. 20 вер., 1987. 8 трав.
Студент-ударник. 1931. 15 травня., 1934. 10, 22 квітня, 15, 30 червня, 15, 28 вересня, 11 жовтня, 7 листопада, 8 грудня.
Русская армия. 1919. 27 июля.
Червоне Запоріжжя. 1944. 4 жовтня.

Література:

- Абинякин Р. М. Особый учет бывших белых офицеров в Советской России и СССР в 1920-е гг. *Ученые записки Орловского государственного университета*. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2010. № 3, ч. 1. С. 66–75.
Александровское среднее семиклассное механико-техническое училище (1900–1902). Александровск : Тип. Б. Штерна, 1902. 56 с.
Александровское среднее семиклассное механико-техническое училище (1900–1910). Александровск : Тип. Б. Штерна, 1911. 208 с.
Алтайский политехнический: очерк истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1992. 201 с.
Алтайские политехники: очерки истории Алтайского политехнического института им. И. И. Ползунова. Барнаул, 1986. 176 с.
Архитекторы-строители Санкт-Петербурга середины XIX – начала XX века: справочник / под общ. ред. Б. М. Кирикова. Санкт-Петербург : Пилигрим, 1996. 395 с.

- Атаманчук І. Художня освіта в Запоріжжі сто років тому. *МиГ*. 2022. 11 лип.
- Барсуков Е. З. Артиллерия русской армии (1900–1917). Т. 1. Москва : Воениздат, 1948. 392 с.
- Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно: историческое повествование. Киев, 1993. 593 с.
- Бичевский Б. В. Маршал Говоров. Москва : Воениздат, 1970. 176 с.
- Бунич И. Л. Операция «Гроза». Кн. 1 : Историческая хроника. Киев : А.С.К., 2000. 448 с.
- Валентинов А. А. Крымская эпопея. *Архив русской революции*. 1922. Т. 5. С. 5–101.
- Вафина А. Д., Гурьева А. П. Елабужские купцы-меценаты Стахеевы. Елабуга, 2013. 254 с.
- Волков С. В. Трагедия русского офицерства. Москва : Центрполиграф, 2002. 509 с.
- Воробьева А. Ю. Российские юнкера. 1864–1917 : история военных училищ. Москва : АСТ : Астрель, 2002. 96 с.
- Висоцька Н. І. Відновлення діяльності «машинки» (нині – ЗНТУ) у повоєнний період. *Музейний вісник*. 2011. № 11/2. С. 204–211.
- Выставка работ выпускников Запорожской художественной профессиональной школы, 1922–1927 гг. / Запорож. обл. упр. культуры, Запорож. худож. музей. Запорожье : Днепровский металлург, 1977. 6 с.
- Галина Гладышева. Графика: каталог выставки. Москва : Советский художник, 1985. 24 с.
- Гончаров В. Д. Страницы истории Алтайского края и его политехнического вуза. Барнаул : ИП Колмогоров, 2013. 555 с.
- Горбунов М., Кривчик П. Перші повоєнні роки. *Інженер-машинобудівник*. 1979. № 41 (848). 7 грудня.
- Горелик Я., Солоницын Г. Достижение внезапности в Златоустовской операции. *Военно-исторический журнал*. 1977. № 5. С. 76–85.
- Григорьев С. Воспоминания : мемуары художника. Київ : Шкільний світ, 2010. 83 с.
- Гуль Р. Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Котовский. Москва : Молодая гвардия, 1990. 254 с.
- Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922) : сб. док. : у 4 т. Т. 3. Москва : Воениздат, 1974. 506 с.

Дедков М. В. Евакуація Запорізького машинобудівного інституту до Барнаулу: започаткування вищої технічної освіти в Алтайському краї. *Музейний вісник*. 2013. № 13/2. С. 107–116.

Дедков М. В. Леонід Георгієвич Ісаков – директор двох вишів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 43. С. 307–312.

Дмитриев В. В. 60 лет со дня образования Алтайского технического университета им. И. И. Ползунова. *Барнаульский хронограф*. Барнаул : ГИПП «Алтай», 2001. С. 6–8.

Дятчин Н. И. Алтайский политехнический – этапы развития. *Ползуновский альманах*. 2009. Т. 1. № 3. С. 4–15.

Дятчин Н. И., Бураков В. И. Становление и развитие инженерного образования на Алтае. Барнаул, 2005. 168 с.

Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя : Дике Поле, 2006. 398 с.

Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя : Мотор Січ, 2011. 663 с.

Зодчие Санкт-Петербурга. XIX – начало XX века / сост. В. Г. Исаченко. Санкт-Петербург : Лениздат, 1998. 1068 с.

Изотов Сергей Петрович. *Авиация России : биографическая энциклопедия : 1909–2009* / под ред. А. Н. Зелина. Москва : Столичная энциклопедия, 2009. С. 221–222.

Исидор Павлович Натансон / сост. В. Жук. Санкт-Петербург : ИТМО, 2007. 384 с.

Кирносов О. Ни дня без победы! : повесть. Ленинград : Детская литература, 1978. 34 с.

Лазарев С. Е. Неизвестные страницы жизни маршала Л. А. Говорова. *Ученые записки Орловского государственного университета*. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2010. № 3. С. 93–97.

Ларьков Н. С. Декабрьские события 1919 г. в Томске. *Вестник Томского государственного университета*. История. 2011. № 3. С. 46–56.

Ларионов В. А. Последние юнкера. Frankfurt am Main : Посев, 1984. 204 с.

Лесохин А. Ф. Допуски и технические измерения. Москва : Госнаучиздат, 1954. 494 с.

Лесохин А. Ф. Словарь стандартных терминов и обозначений. Москва : Госиздат стандартов, 1936. 128 с.

- Мамонтов С. И. Походы и кони. Париж, 1981. 480 с.
- Мамонтов С. Походы и кони. *Подъём*. 1992. № 5/6. 256 с.
- Митці України: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1992. 848 с.
- Михаил Воловик. Писатели земли башкирской: справочник. Сост. : Р. Баимов, Г. Гареева и др. Уфа : Китап, 2006. С. 119–120.
- Молодик М. В. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч.1. Джерела з історії південної України. Т. 5. Кн. 1., Запоріжжя : Тандем-У, 2005. С. 300–340.
- Мистецтво України: біографічний довідник. Київ : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1997. 700 с.
- Мороко В. М., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю (Запорізька область): 1939 – 2000. Запоріжжя : Прем'єр, 2001. 224 с.
- Нейштадт М. И. Тропа моей жизни. Воспоминания. Харків : Права людини, 2010. 300 с.
- Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941., Москва : РОССПЭН, 2008. 241 с.
- Пайпс, Ричард. Русская революция. Кн. 1. Агония старого режима. Москва : АСТ, 2005. С. 56.
- Поляков В. Д. Рядки нашої історії. *Інженер-машинобудівник*. 1985. 20 вересня.
- Польских К. В. Жизнь и деятельность купеческой династии Стахеевых. Елабуга: Б.и., 2011. 108 с.
- Санкт-Петербургская государственная лесотехническая академия. Страницы истории. Санкт-Петербург : ЗАО «Хромис», 2003. 152 с.
- Сборник к 10-летию института и 40-летию со дня основания базы института. Большое Запорожье : Типография газеты «Дніпровський металург», 1940. 104 с.
- Солонин М. Нет блага на войне: Три плана товарища Сталина. Москва : Яуза-Пресс, 2010. 288 с.
- Спогади Луцинських: дворянська родина на зламі епох. Василівка - Запоріжжя: [б. в.], 2013. («Василівська старовина». Вип. 1.). 212 с.
- Сторінки історії Запорізького національного технічного університету. Запоріжжя : Тандем, 2020. 24 с.
- Суханов Н. Н. Записки о революции. Берлин, 1922. Кн. 4. 352 с.

Теккерей У. Записки Барри Линдона. Роман. Собр. соч. в 20 т., Т. 4. Москва : Худ. лит., 1974. 384 с.

Технікуми та сільсько-господарські інститути на Україні. *Вперед*. Календар союзу українських робітничих організацій в Злучених державах на переступний 1928 рік. Нью-Йорк, 1927. С. 33 – 36.

Телицин В. Л. Маршал Говоров. Москва : Вече, 2013. 288 с.

Численность и заработная плата рабочих и служащих в СССР. Итоги единовременного учета за март 1936 года. Москва : Госиздат, 1936. 238 с.

Чоп В. М., Спудка І. М., Васильчук Т. В. Рання біографія Миколи Говорова – першого декана загальнотехнічного факультету ЗІСМ (1900–1920). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2023. № 7 (59). С. 214–226.

Чоп В. М., Спудка І. М., Васильчук Т. В. Микола Говоров – декан трьох інститутів. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2023. № 7(59). С. 120–131.

Чубарь, Влас Яковлевич (автобиография). Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. Т. 41. Ч. III. С. 229–230.

Шанькин С. И., Курченко Ю. Д. Становление конструкторской службы ОАО «Мотор Сич». *Двигатель*. 2009. № 4 (64). С. 22–36.

Шамбаров В. Е. Белогвардейщина. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2002. 640 с.

Шаров І., Толстоухов А. Художники України: 100 видатних імен. Київ : АртЕк, 2007. 480 с.

Шульц О. Л. История развития гидросистемы Красносельского района. *Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга: Исследования и материалы*. СПб : Белое и Черное, 1997. Вып. 4. С. 108–129.

Фріман Абрам Якович. Шевченківські лауреати, 1962–2000 : Енцикл. довід. Київ : Наукова думка, 2001. С. 581–582.

Фріман Абрам Якович. *Шевченківські лауреати, 1962–2012* : Енцикл. довід. Київ : Криниця, 2012. С. 721–722.

Як і кого приймають до вищих шкіл на Україні? *Вперед*. Календар союзу українських робітничих організацій в Злучених державах. Нью-Йорк, 1927. С. 36–38.

ЗМІСТ

Від авторського колективу	3
Дитинство і юність	12
Константинівське артилерійське училище	21
«Солдат революційної армії»	39
Білогвардієць	49
Воєнний спеціаліст	63
Прогулянка по «старій машинці»	75
Як ви судно назвете, так воно і попливе	97
«Художник»	102
Лектор, доцент, декан	119
Колеги декана Говорова	136
Студенти тридцятих років	151
Гордість вишу	183
1941	192
«Барнаульське сидіння»	204
Як фенікс із попелу	216
Фінал	233
Список використаних джерела та літератури	248

Коротко про авторів:

Чоп Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та ЗМП НУ «Запорізька політехніка». Народився у 1971 р. в с. Федорівка Пологівського району Запорізької області. В 1988 р. вступає на історичний факультет ЗНУ, який закінчує з відзнакою в 1993 р. У 1990 р. публікує свою першу наукову працю. В 2002 р. захистив дисертацію на тему: «Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, політичного та військового устрою». З 2004 р. – докторант Запорізького національного університету. Тема докторської дисертації – «Джерела з історії повстанського руху на Півдні України (1917–1923)». Автор більш як 75 наукових праць, зокрема 7 монографій: «Нестор Іванович Махно», «Маруся Никифорова», «Вольний Бердянськ: місто в роки анархістського соціального експерименту», «Місцями пам'яті повстанських перемог: Азовська операція Батька Махна», «Махновські повстанці Північного Приазов'я», «Нащадки запорожців», «Нестор Махно: Останній селянський герой». Автор і науковий консультант низки циклів науково-популярних передач ТРК «Запоріжжя» («Легенди Запоріжжя», «Як це було», «Мандри Великим Лугом»). Науковий консультант науково-популярних документальних фільмів: «Невільник свободи» (ТРК «Київська Русь», 2004 р.), «Батько Махно» («Перший Національний», 2008 р.), «Нестор Махно: символ волі» («UA:Запоріжжя», 2018 р.). Дійсний член Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького.

Спудка Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та ЗМП НУ «Запорізька політехніка». Народилася в 1978 р. у м. Запоріжжі. В 1995 р. закінчила середню загальноосвітню школу № 35 м. Запоріжжя. В 2000 р. закінчила Запорізький національний університет. Упродовж 2000–2003 рр. навчалася в аспірантурі ЗНТУ; на кафедрі українознавства працює з 2003 р. на різних посадах, з 2008 р. – на посаді доцента кафедри українознавства, з 2010 р. – доцент кафедри українознавства та ЗМП. У 2007 р. захистила кандидатську дисертацію на тему: «Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.)». Спудка І. М. є автором понад 60 наукових публікацій. Брала участь у написанні трьох колективних монографій та одного навчального посібника, а також більше 30 навчально-методичних розробок з дисциплін, що викладає. Член Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького.

Васильчук Тетяна Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та ЗМП НУ «Запорізька політехніка». Народилася 1967 р. в м. Москва. В 1990 р. закінчила історичний факультет Запорізького національного університету. З 1998 р. працює в НУ «Запорізька політехніка» на різних посадах, з 2009 р. – доцентом кафедри українознавства. В 2007 р. захистила дисертацію на тему: «Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943–1950)». Автор більше як 30 наукових публікацій. Член Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЧОП Володимир Миколайович
СПУДКА Ірина Миколаївна
ВАСИЛЬЧУК Тетяна Василівна

МИКОЛА ГОВОРОВ:
таємна історія доцента-авантюриста

Монографія

Комп'ютерний набір: Володимир Чоп, Ірина Спудка.
Обробка ілюстрацій: Віктор Текуч.
Видається у авторській редакції

Підписано до друку 10.08.2026. Формат 60х84/16
Папір офсет. Minion Pro, Цифровий друк
Ум. друк. арк. 14,88. Наклад 300 прим. Зам № 175

Видавництво «АА Тандем»
Адреса: 69006, м. Запоріжжя, вул. В.Лобановського 6.27, кв.69
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру видавців: Серія ДК № 2899

Надруковано: цифрова друкарня Copy Art
copyart.com.ua

